Ο ΠΟΛΙΤΗΣ

Μηνιαία Ἐπιθεώρηση • Μάρτιος 2005 • τεῦχος 131 • € 5

Ο ΠΟΛΙΤΗΣ
Μηνιαία Ἐπιθεώρηση
Μάρτιος 2005 • τεῦχος 131
Ἡ τιμή τοῦ τεύχους αὐξάνεται σέ **5 €**
Οἱ συνδρομές δέν μεταβάλλονται

ΣΥΝΔΡΟΜΕΣ

Ἑλλάδα
Ἐτήσια (12 τεύχη): 40 €
Ἐξαμηνιαία (6 τεύχη): 20 €
Φοιτητική (12 τεύχη): 30 €
Ὀργανισμοί, τράπεζες κλπ.: 60 €

Εὐρώπη, Κύπρος
Ἐτήσια (12 τεύχη): 60 €

Ἄλλες χῶρες
Ἐτήσια (12 τεύχη): 70 €

Τραπεζικός Λογαριασμός:
Ἄγγελος Ἐλεφάντης
Ἐθνική Τράπεζα τῆς Ἑλλάδος
ὑποκ. 132 ἀριθ. λογαριασμοῦ
401740-48 (παρακαλοῦμε νά ἀναγράφεται τό ὄνομα τοῦ καταθέτη)
ἤ
μέ ταχυδρομική ἐπιταγή
στή διεύθυνση τοῦ περιοδικοῦ
Γιά τούς συνδρομητές τοῦ ἐξωτερικοῦ:
IBAN: GR06 0110 1320 0000 1324 0174 048
SWIFT CODE (BIC): ETHNGRAA

ΕΚΔΟΤΗΣ - ΙΔΙΟΚΤΗΤΗΣ
Ἄγγελος Ἐλεφάντης
Ζωναρᾶ 10, Ἀθήνα 11472
Κωδικός: 1572
τηλ. 210-6470079 - fax: 210-6470696
e-mail: poliths@otenet.gr
Ἐκτύπωση: Δεκάλογος Ε.Π.Ε.
Ἀγαθίου 3, Ἀθήνα

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ

Ἄγγελος Ἐλεφάντης, Μιά ἔκθεση τοῦ ΟΗΕ 5
Ἄγγελος Ἐλεφάντης, Βάσεις γιά τά ΑΕΙ-ΤΕΙ 6
Ροΐκος Θανόπουλος, Ποδήλατο ἤ ἄλλα λόγια νά ἀγαπιόμαστε 7
Ἄγγελος Ἐλεφάντης, Ὁ Δῆμος Ἀθηναίων θά μοιράσει 40.000 γλάστρες μέ λουλούδια 9

Λόης Λαμπριανίδης, Περί μή συζήτησης γιά τήν ἀξιολόγηση τῶν πανεπιστημίων 10
Ἄντα Διάλλα, «Διαθέτει ἡ Οὐκρανία ἱστορία;» 15
Χρῆστος Χατζηιωσήφ, Σύγχυση περιγραμμάτων καί περιεχομένων 19
Νάσος Βαγενᾶς, Ὁ Σβορῶνος καί ἡ διαμόρφωση τοῦ ἑλληνικοῦ ἔθνους 30
Μαρία Στεφανοπούλου, Οἱ κλασικοί, ὁ σύγχρονος βίος καί ὁ αἰσθησιασμός τοῦ Μωπασάν 37
Ἄγγελος Ἐλεφάντης, Χρῆστος Κάτσικας - Κώστας Θεριανός 47

Νίκος Ἀντωνάτος, Κωνσταντίνα Μπάδα *Ὁ κόσμος τῆς ἐργασίας* 48
Γιῶργος Μαργαρίτης, *Ναπολέων Ζέρβας «Ὁ μισθοφόρος». Ἀπό τα ἀρχεῖα τοῦ ΕΔΕΣ* 51
Κατερίνα Λαμπρινοῦ, Χρῆστος Ε. Ντούνης *«Ἐν καιρῷ πολέμου»* 54
Γιῶργος Μπαλοῦρδος, Ποιητικό μουσεῖο κέρινων ὁμοιωμάτων 58
Γιῶργος Χάλαρης, Ἀντινομίες τῆς «κοινωνίας τῆς γνώσης» 60
Θόδωρος Παρασκευόπουλος, Κάρλ Μάρξ, «Θέσεις γιά τόν Φόυερμπαχ» καί Φρ. Ἔνγκελς, «Ὁ Λούντιβχ Φόυερμπαχ καί τό τέλος τῆς κλασικῆς γερμανικῆς φιλοσοφίας» 62
Ἀπό τίς τελευταῖες ἐκδόσεις 65

Ἐξώφυλλο: Δ. Κοκκινίδης, *Ἀναχώρηση, 2005* (ἔκθεση «Ἀπό τόν Πειραιᾶ στίς Κυκλάδες)

ΑΝΑΚΟΙΝΩΣΗ

Ἀγαπητοί φίλοι τοῦ *Πολίτη*

Δυστυχῶς δέν πουλᾶμε ὅσα περιοδικά τυπώνουμε. Ἔτσι, ἔχουμε πολλές ἐπιστροφές καί λίγο χῶρο ἀποθήκευσης. Τό μέλαθρον τῆς ὁδοῦ Κέκροπος στήν Πλάκα, ἔχει χαθεῖ ὁριστικῶς. Δέν εἶναι κρίμα οἱ ἐπιστροφές νά πᾶνε γιά ἀνακύκλωση;

Ἐλᾶτε, λοιπόν, νά πάρετε παλιότερα τεύχη τοῦ περιοδικοῦ, ὅσα θέλετε, ὅσα σᾶς λείπουν μόνο μέ 1 εὐρώ. Ἡ διανομή θά γίνει τό Σάββατο 16 Ἀπριλίου ἀπό ὥρα 12 ἕως 2.30. Στούς καλούς πελάτες καί πελάτισσες, *βεβαίως*, θά προσφερθεῖ ὡς bonus τσίπουρο.

Ἡ διανομή θά ἐπαναληφθεῖ τήν *Πρωτομαγιά*, ἴδια ὥρα, μετά τήν διαδήλωση καί θά εἶναι δωρεάν.

σελίδα σκοπίμως κενή

ΟΗΕ. Μιά ἔκθεση γιά τήν κατάσταση τῶν οἰκοσυστημάτων τοῦ κόσμου

Ἡ εἴδηση: 1.365 ἐπιστήμονες, τῶν συναφῶν μέ τό περιβάλλον καί τά οἰκοσυστήματα ἐπιστημῶν, ἀπό 95 χῶρες τοῦ κόσμου, ἔπειτα ἀπό πρόσκληση τοῦ ΟΗΕ, συνέταξαν μιά ἔκθεση γιά τήν κατάσταση τῶν οἰκοσυστημάτων στόν κόσμο. Ἰδοῦ μερικά ἀπό τά στοιχεῖα καί τά συμπεράσματά τους.

1ον: Ἡ αὔξηση τῆς ἀγροτικῆς παραγωγῆς περιόρισε τήν πείνα. Ἀλλά, συνολικά, οἱ ἀνθρώπινες δραστηριότητες ὑποβαθμίζουν αἰσθητά τό περιβάλλον, πράγμα πού σημαίνει ὅτι, σέ ἕνα ὁρισμένο βάθος χρόνου, ἀπειλεῖται ἡ ἴδια ἡ εὐμάρεια τῶν ἀνθρώπων.

2ον: Καταστροφή τῶν οἰκοσυστημάτων. Τά οἰκοσυστήματα δέν θά διαθέτουν προσεχῶς τή φυσική ἱκανότητα νά ἀνταποκριθοῦν στίς ἀπαιτήσεις τῶν μελλουσῶν γενεῶν.

Διευκρίνιση. Ὀνομάζεται οἰκοσύστημα ἕνα σύνολο ὀργανισμῶν (φυτῶν, ζώων, μικρο-οργανισμῶν, περιλαμβανομένου τοῦ ἀνθρώπου) πού ὁ καθένας δρᾶ πάνω στούς ἄλλους σέ μιά σχέση διαντίδρασης.

Ἔτσι τά ζωντανά οἰκοσυστήματα τῶν τροπικῶν δασῶν, τῶν ὠκεανῶν, τῆς σαβάνας, τῶν ὀρέων, τῶ πεδιάδων κ.λπ. σχηματίζουν τή βιόσφαιρα, τό ζωντανό τμῆμα τοῦ πλανήτη. Τά οἰκοσυστήματα ρυθμίζουν τήν τροφή, τό νερό, τίς ἀσθένειες, τό κλίμα. Ὅμως:

Τά 60% τῶν οἰκοσυστημάτων, λέει ἡ ἔκθεση τοῦ ΟΗΕ, πού ἐπιτρέπουν καί ρυθμίζουν τή ζωή ἐπί τῆς γῆς, ἔχουν ἤδη ὑποβαθμισθεῖ. Τά τελευταῖα 50 χρόνια ἐπῆλθε μεγαλύτερη καταστροφή στά οἰκοσυστήματα ἀπ' ὅση σ' ὁλόκληρη τήν ἱστορία τῆς ἀνθρωπότητας καί τά ἑπόμενα 50 χρόνια προβλέπεται μεγαλύτερη. Ἐπί παραδείγματι ἀπό τό 1960 κι ἐντεῦθεν ἔχει γίνει περισσότερη συγκέντρωση διοξειδίου τοῦ ἄνθρακος στήν ἀτμόσφαιρα ἀπ' ὅση ἀπό τό 1750 ὡς τό 1960.

Οἱ πιό φτωχοί λαοί θά εἶναι τά πρῶτα θύματα τῆς καταστροφῆς τῶν οἰκοσυστημάτων. Διότι οἱ φτωχοί τῶν ἀγροτικῶν περιοχῶν ἐξαρτῶνται πολύ περισσότερο ἀπό τίς ὑπηρεσίες πού προσφέρουν ἡ χλωρίδα καί ἡ πανίδα τῶν οἰκοσυστημάτων.

Πολλές καί σημαντικές οἱ «λεπτομέρειες» τῆς ἔκθεσης. Ὅπως παρακμή τοῦ ἀριθμοῦ τῶν εἰδῶν, ἐπιστροφή τῶν μολυσματικῶν ἀσθενειῶν, τροπικά δάση μή ἀνανεώσιμα, ἐξαφάνιση πολλῶν ἐντόμων καί πτηνῶν, καταστροφή ἁλιευμάτων, ἐλάττωση τῆς ἀναζωογόνησης τοῦ ἀέρα κ.λπ.

Σχόλια ἐπί τῶν στοιχείων, τῶν ἐπικείμενων καταστροφῶν καί ἀπειλῶν γιά τήν καταστροφή τῶν προϋποθέσεων τῆς ζωῆς: **οὐδέν.**

Ἄγγελος Ἐλεφάντης

Οἱ βάσεις γιά τήν εἴσοδο στά ΑΕΙ-ΤΕΙ

Ὅταν πέρυσι δημοσιεύτηκαν τά ἀποτελέσματα τῶν Γενικῶν Ἐξετάσεων γιά τήν εἴσοδο στά ΑΕΙ-ΤΕΙ, *οἱ πάντες*, κυβέρνηση, ἀντιπολίτευση, ἐκπαιδευτικοί, σωματεῖα ἐκπαιδευτικῶν ἀνησύχησαν (τό λιγότερο) μέ τό γεγονός ὅτι τό 41,81% τῶν ὑποψηφίων (37.272 ὑποψήφιοι στούς 89.039) εἶχαν βαθμούς κάτω ἀπό τή βάση.

Τώρα ἡ κα Γιαννάκου ἀναγγέλλει ὅτι οὐδείς θά εἰσέρχεται στά ΑΕΙ-ΤΕΙ ἄν δέν συγκεντρώνει μιά ὁρισμένη βαθμολογική βάση. (Θά ἀνακοινωθεῖ ἐντός τῶν ἡμερῶν μέ ὑπουργική ἀπόφαση ποιά θά εἶναι αὐτή ἡ βάση). Στήν ἀπόφαση τοῦ ὑπουργείου ἀντέδρασαν ἀρνητικά ἀντιπολίτευση καί ἐκπαιδευτικά σωματεῖα, θεωρώντας ὅτι ἡ σχολική ἀποτυχία καί ἡ μαθησιακή ἀνεπάρκεια δέν θεραπεύονται μέ τήν καθιέρωση βάσης, πού ἁπλῶς θά ἀποκλείει πολλούς ὑποψηφίους ἀπό τήν Ἀνώτατη Ἐκπαίδευση. Εἶναι σωστή ἡ παρατήρηση. Ἡ σχολική ἀποτυχία καί ἡ ἀνεπάρκεια τῶν ὑποψηφίων δέν θεραπεύεται μέ τή μέθοδο χέρι πονάει χέρι κόβει. Εἶναι θέμα πολύ σύνθετο καί ἐξαρτᾶται ἀπό τή συνολική ποιότητα τοῦ ἐκπαιδευτικοῦ μηχανισμοῦ, ἀλλά καί ἀπό τήν προσπάθεια πού καταβάλλει ὁ κάθε ὑποψήφιος. Βέβαια, ὁ ὑποψήφιος προσδιορίζεται καί ἀπό τήν ποιότητα τοῦ ἐκπαιδευτικοῦ συστήματος καί ἀπό τήν ὁσμωτική μόρφωση (οἰκογένεια κ.λπ.) καί τήν κοινωνική θέση τῶν οἰκογενειῶν. Πάρα ταῦτα ὑπάρχει καί ὁ δρῶν (ἤ μή δρῶν) ὑποψήφιος. Ἐπίσης ὁ βαθμός, πολλές φορές, δέν ἀνταποκρίνεται στήν ποιότητα τοῦ ὑποψηφίου. Ποιά ἡ διαφορά ἐκείνου πού «πιάνει» μέσο ὅρο 9 μέ ἐκεῖνον πού «πιάνει» τή βάση, π.χ. 10;

Ὅμως πανεπιστημιακό τμῆμα, στό ὁποῖο πολλοί εἰσαχθέντες ἔχουν βαθμούς κάτω –συχνά καί πολύ κάτω– π.χ. ἀπό τό 10, ὑποδέχεται, ἄν μή τί ἄλλο, ἕνα πολύ ἀνώριμο ὑλικό. Οἱ φοιτητές αὐτοί δέν μποροῦν νά παρακολουθήσουν τά πανεπιστημιακά μαθήματα ἤ οἱ πανεπιστημιακοί δάσκαλοι ρίχνουν τό ἐπίπεδο. Ὁ κύκλος φαῦλος.

Ἡ «βάση» δέν θά βελτιώσει τό σύστημα, ὅμως εἶναι ἀπαραίτητη διότι θά μετατρέψει τίς Γενικές Ἐξετάσεις σέ Ἐξετάσεις κι ὄχι σέ Διαγωνισμό πού εἶναι σήμερα. Εἶναι μιά ἐλάχιστη ρύθμιση «σκληρή», ἀλλά ἀναγκαία.

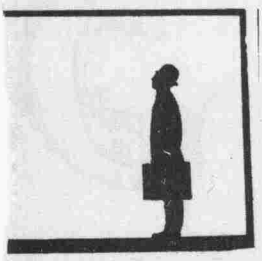
Ἀπό κεῖ καί πέρα ἡ σχολική ἀποτυχία καί ἡ ἀναβάθμιση τοῦ ἐκπαιδευτικοῦ μηχανισμοῦ παραμένουν προβλήματα πού περιμένουν τή λύση τους. Ἡ παρούσα διοίκηση τοῦ Ὑπουργείου, ὅπως καί οἱ προηγούμενες, δέν φαίνεται νά ἔχει διάθεση νά «καταλάβει» αὐτά τά καίρια προβλήματα.

Ἄγγελος Ἐλεφάντης

Ποδήλατο ἤ ἄλλα λόγια νά ἀγαπιόμαστε

Πρίν μερικές δεκαετίες ἡ χρήση τοῦ ποδηλάτου σέ πόλεις, μέ ἐπίπεδη διαμόρφωση, ἦταν κάτι τό συνηθισμένο. Μετά ἦρθε τό αὐτοκίνητο καί ὁ «σχεδιασμός» τῶν πόλεων προσαρμόστηκε στό αὐτοκίνητο καί ὄχι τό ἀντίθετο. Ἔτσι οἱ μή αὐτοκινητιστικές μορφές μετακίνησης (πεζοί, ποδήλατο) ἀντιμετωπίστηκαν ἐχθρικά. Ὅμως θά περίμενε κανείς, μετά ἀπό τήν ἀρνητική ἐμπειρία πού συσσωρεύτηκε ἀπό τή χρήση τοῦ αὐτοκινήτου στίς πόλεις, οἱ δημόσιοι φορεῖς ἴσως θά εἶχαν βγάλει κάποια συμπεράσματα καί θά εἶχαν ἀναπροσαρμόσει τούς συγκοινωνιακούς τους σχεδιασμούς. Μιά εὐκαιρία γιά νά διαπιστώσουμε τί συμβαίνει, μᾶς τή δίνει ἡ ἐρώτηση τοῦ Α. Ἀλαβάνου (ἔγινε τήν 1/10/04) στόν Ὑπουργό Μεταφορῶν καί Ἐπικοινωνιῶν καί ἔθεσε τό θέμα: «Διευκόλυνση τῆς χρήσης τοῦ ποδηλάτου σέ Μαζικά Μέσα Μεταφορᾶς». Στήν ἐρώτηση ὑπάρχει καί τό ἐρώτημα γιά τά μέτρα πού πρέπει νά λάβει τό Ὑπουργεῖο «γιά βιώσιμες πόλεις, πού νά διευκολύνουν τή χρήση τοῦ ποδηλάτου...». Ἀξίζει νά σχολιάσουμε τίς ἀπαντήσεις τοῦ ὑπουργοῦ, κ. Λιάπη (δόθηκαν στίς 19/10/2004).

«Γράφεται ὅτι συντάχθηκαν μελέτες ἀπό τό Ε.Μ.Π. σέ 17 Δήμους γιά τήν ἔνταξη τοῦ ποδηλάτου στήν ἑλληνική πόλη. Ὅμως δέ λέγεται τίποτα γιά τό πότε καί πῶς θά ὑλοποιηθοῦν αὐτές οἱ μελέτες καί τί εἶχε γίνει μέχρι τότε. Ἐδῶ, λοιπόν, ὑπάρχει ἕνας μεγάλος κίνδυνος, δυστυχῶς ὄχι σπάνιος στήν ἑλληνική πραγματικότητα, νά μείνουν οἱ μελέτες ἀνεφάρμοστες. Ἄν κρίνουμε ἀπό τόν Δῆμο τῆς Ἀθήνας, τουλάχιστον στό κέντρο δέν φαίνεται κάτι σχετικό. Ἡ ἄμεση ἐφαρμογή τους πρέπει νά ἀποτελέσει προτεραιότητα γιά τό Ὑπουργεῖο Μεταφορῶν καί Ἐπικοινωνιῶν ὥστε ἡ ἰδέα τῆς χρήσης τοῦ ποδηλάτου νά ἀρχίσει νά ἐδραιώνεται. Παράλληλα πρέπει νά συγκεντρώνεται καί ἡ σχετική ἐμπειρία γιά τίς ἀπαραίτητες διορθωτικές κινήσεις στό μέλλον. Εἰδικά ὁ Δῆμος Ἀθήνας πού διαθέτει ἕνα δίκτυο πεζοδρόμων στό κέντρο τῆς πόλης καί δρόμους μέ πολλές λωρίδες κυκλοφορίας μπορεῖ νά προχωρήσει ἄμεσα σ' ἕνα πρόγραμμα ἔνταξης τοῦ ποδηλάτου στά μέσα μεταφορᾶς. Αὐτό εἶναι στενά συνδεμένο καί μέ τή δυνατότητα χρησιμοποίησης τῶν Μαζικῶν Μέσων Μεταφορᾶς (ΜΜΜ) γιά τή μεταφορά τῶν ποδηλάτων. Γιά παράδειγμα νά ξεκινάει κάποιος μέ τό ποδήλατό του ἀπό τόν Πειραιά ἤ ἀπό τό Περιστέρι, νά φτάνει στό κέντρο μέ τόν ΗΣΑΠ ἤ τό

Διά γυμνοῦ ὀφθαλμοῦ

Μετρό καί νά συνεχίζει στούς ποδηλατόδρομους. Ἄρα τά ΜΜΜ παίζουν τόν ρόλο τῆς γέφυρας μεταξύ τῶν «ἄκρων» τοῦ οἰκιστικοῦ ἱστοῦ τοῦ λεκανοπεδίου τῆς Ἀττικῆς».

Ἄς δοῦμε ὅμως πῶς ἀπαντᾶνε σ' αὐτό τό ζήτημα τά Μέσα Μαζικῆς Μεταφορᾶς.

Ὁ ΟΣΕ ἀπαντᾶ θετικά καί ἐλπίζουμε ἡ ἀπάντησή του νά ἰσχύει καί γιά τόν προαστιακό σιδηρόδρομο καί τό INTERCITY. Ἀξίζει νά τονιστεῖ τό σημεῖο τῆς ἀπάντησης τοῦ ΟΣΕ ὅτι «ἡ μεταφορά τοῦ ποδηλάτου σέ διεθνή σιδηροδρομική διαδρομή εἶναι δυνατή, καθώς οἱ εὐρωπαϊκοί σιδηρόδρομοι ἔχουν θεσπίσει εἰδικό κανονιστικό πλαίσιο, σχετικό τῆς συγκεκριμένης μεταφορᾶς».

Οἱ ἄλλοι δύο φορεῖς (ΜΕΤΡΟ καί ΗΣΑΠ) εἶναι ἀρνητικοί. Ἐφευρίσκουν ἁπλοϊκές δικαιολογίες πού δείχνουν μόνον τήν ἀδυναμία τους νά προωθήσουν τίς ἐνέργειες πού ἀπαιτοῦνται γιά τή δημιουργία μιᾶς βιώσιμης πόλης καί νά ἀντιληφθοῦν πῶς αὐτές ἐνοποιοῦνται σέ ἕνα συνολικό σχέδιο. Οἱ ἀπαντήσεις τους, ὅμως, δείχνουν καί ἄγνοια τοῦ ἀντικειμένου τους ἤ σκόπιμη ἀποσιώπηση. Γιατί, δέν μποροῦμε νά πιστέψουμε ὅτι δέν γνωρίζουν τί γίνεται στά ἀντίστοιχα ΜΜΜ ἄλλων εὐρωπαϊκῶν πόλεων καί νά ἀξιοποιήσουν τήν ἐμπειρία τους. Ἄς τούς ποῦμε τότε ἐμεῖς ὅτι γιά τή μεταφορά τῶν ποδηλάτων στό ἐξωτερικό χρησιμοποιοῦνται τό πρῶτο καί τελευταῖο βαγόνι τοῦ συρμοῦ τά ὁποῖα ἔχουν εἰδική σήμανση καί εἶναι διαμορφωμένα κατάλληλα. Μή φανταστεῖτε τίποτα τρομερές ἀλλαγές. Ποδήλατα μπαίνουν ὄχι ἐλέφαντες! Διαθέτουν, λοιπόν, ἕνα χῶρο γιά ποδήλατα, ὅπως ἀκριβῶς οἱ νέοι συρμοί τοῦ ΜΕΤΡΟ πού πᾶνε στό ἀεροδρόμιο ἔχουν χῶρο γιά ἄτομα μέ κινητικά προβλήματα. Ὅμως οἱ ἰθύνοντες τοῦ ΜΕΤΡΟ κυριαρχοῦνται ἀπό τή λογική τῆς ἀποστείρωσης καί τοῦ «ἐκπολιτισμοῦ» τῆς «ἄξεστης» μάζας. Ἀντί νά ἀσχοληθοῦν μέ προβλήματα ὅπως ἡ μεταφορά τῶν ποδηλάτων ἤ ἀκόμα σοβαρότερα ὅπως ἡ κατασκευή ἀνελκυστήρων σέ σταθμούς γιά τή διευκόλυνση τῶν ἀτόμων μέ κινητικά προβλήματα καί τῶν μητέρων μέ καρότσια, κυνηγᾶνε αὐτούς πού τρῶνε κουλούρια στούς χώρους τοῦ Μετρό καί ἐπιβάλουν στόν κόσμο νά ἀκούει ἀποκλειστικά κλασική μουσική...

Ἡ θεσμοθέτηση τῆς χρήσης τοῦ ποδηλάτου στίς πόλεις χρειάζεται νά τύχει τῆς προσοχῆς τῶν σχετικῶν φορέων, τῶν πολιτῶν, τῶν κομμάτων, τῶν Δήμων καί τῶν ἁρμόδιων ὑπηρεσιῶν. Ἄν θέλουμε νά ἀλλάξουμε τίς πόλεις μας κοντά στά ἄλλα αἰτήματα καί τό ποδήλατο πρέπει νά βρεῖ τή θέση του.

Ροΐκος Θανόπουλος

Ὁ Δῆμος Ἀθηναίων θά μοιράσει 40.000 γλάστρες μέ λουλούδια

Τρέξατε ὅλοι γιά νά προμηθευθεῖτε τόν βασιλικό σας καί τή γαρδένιά σας. Ἀλλά δέν θά προλάβετε, γιατί αὐτές τίς 40.000 γλάστρες μέ λουλούδια τά συνεργεῖα τοῦ Δήμου Ἀθηναίων θά τίς μοιράσουν μόνον στόν Κολωνό, τά Πετράλωνα, τόν Βοτανικό καί τή Ριζούπολη, σέ ἡμερομηνίες καί ὧρες πού θά ἀνακοινώσει ἡ Διεύθυνση Κηποτεχνίας τοῦ Δήμου. Οἱ ἄλλες περιοχές ἄς περιμένουν τή συνέχεια τῆς ἐφαρμογῆς τοῦ προγράμματος «πράσινα μπαλκόνια». Βέβαια 40.000 γλάστρες γιά νά πρασινίσουν τά μπαλκόνια τῆς Ἀθήνας εἶναι κάτι σάν τά πράσινα ἄλογα. Ἀλλά ἔστω· εἶναι μιά καλή ἀρχή πού ἄν μή τί ἄλλο ὑποδεικνύει τό πρόβλημα καί τό στόχο: νά πρασινίσουν, πραγματικά, τά μπαλκόνια, τῶν ὁποίων τό συνολικό μῆκος σέ ὅλο τό λεκανοπέδιο ἔχει ὑπολογισθεῖ σέ 24 ἑκατομμύρια τρεχούμενα μέτρα.

Αὐτός ὁ γιγαντιαῖος στόχος... ἀναδάσωσης τῶν μπαλκονιῶν –συνολικῆς ἐκτάσεως μερικῶν δεκάδων χιλιάδων στρεμμάτων– θά ἔφερνε μιά ἰσχυρότατη δόση καθαροῦ ἀέρα καί καθάρσεως τοῦ ἀποπνικτικοῦ ἀέρα τοῦ λεκανοπεδίου. Καί βέβαια ὁ δῆμος καί τό κράτος μποροῦν νά προσφέρουν πολλά, ἰδίως νά διευκολύνουν, οἰκονομικά καί τεχνικά, τούς ἐνοίκους πού θά ἐπιθυμοῦσαν νά πρασινίσουν τά μπαλκόνια τους. Ὅμως τό πραγματικό πρασίνισμα θά γίνει ἀπό τούς κατοίκους πού φλέγονται μέσα στήν τσιμεντούπολή τους. Θά γίνει ἀπό τό μεράκι, τήν καθημερινή φροντίδα, τήν ἀνάγκη γιά μιάν ἄλλη αἰσθητική τῶν ἴδιων τῶν ἐνοίκων. Δέν ἀρκεῖ νά πάρουμε μιά γλάστρα· εἶναι ζωντανό πράγμα (καί εὐπαθές) μιά γλάστρα, ἕνα φυτό. Πρέπει νά τῆς μιλᾶς, νά τήν κοιτᾶς στά μάτια, ἀλλιῶς ...κατεβάζει τά μοῦτρα.

Ἔτσι, ὅπως μέ μιάν σχεδόν ἀστραπιαία κίνηση, μετά τόν καύσωνα τοῦ 1986, μέ τούς χίλιους πεντακόσιους νεκρούς γερόντους καί γερόντισσες, οἱ Ἀθηναῖοι καί οἱ Πανέλληνες γέμισαν τόν τόπο μέ αἰρκοντίσιον (πάνω ἀπό 2 ἑκατ. στό Λεκανοπέδιο, πού ἀνέβασαν τή μέση θερμοκρασία κατά 2 ἕως 2,5 βαθμούς Κελσίου), θά μποροῦσαν σιγά σιγά μέ μιάν ἀντίθετη κίνηση οἱ κάτοικοι νά πάρουν τόν ἀέρα τῆς πόλης στά χέρια τους: νά τοῦ πάρουν τόν ἀέρα, νά τόν ἀλλάξουν. Θά ἦταν μιά κίνηση ὑψηλῆς πολιτοφροσύνης. Γιατί τό πρόβλημα δέν εἶναι οἱ γλάστρες καί τά φυτά ἀλλά οἱ πολίτες πού ἀρνοῦνται νά ζήσουν ὡς γλάστρες.

Ἄγγελος Ἐλεφάντης

ΠΕΡΙ ΜΗ ΣΥΖΗΤΗΣΗΣ ΓΙΑ ΤΗΝ ΑΞΙΟΛΟΓΗΣΗ ΤΩΝ ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΩΝ: Μήπως γιά μιά ἀκόμη φορά σκιαμαχοῦμε;

τοῦ Λόη Λαμπριανίδη

Πιστεύω ὅτι ἡ πανεπιστημιακή κοινότητα ὀφείλει καί μπορεῖ νά διαμορφώσει ἕνα Συλλογικό Σχέδιο γιά τό πανεπιστήμιο στόν 21ο αἰ. Μέχρι σήμερα ἔχουμε «ἀντιπαραθέσεις», ἀλλά ποτέ ἕναν τεκμηριωμένο δημόσιο διάλογο· ὑπάρχει ἔλλειψη στρατηγικῆς γιά τό τί πανεπιστήμιο θέλουμε.
Ἀναμφίβολα θά θέλαμε τό πανεπιστήμιο νά ἔχει τά χαρακτηριστικά τῆς Universitas, ὅπως ἀποκρυσταλλώθηκε στόν 20ό αἰ. Νά ἔχει, δηλαδή, λειτουργική, ἐρευνητική καί παιδευτική αὐτονομία ἀπέναντι τόσο στά κερδῶα κριτήρια τῆς ἀγορᾶς ὅσο καί στήν κρατική κηδεμονία. Θά θέλαμε ἕνα πανεπιστήμιο πού νά ἀποτελεῖ πεδίο συσσωρευμένης καί ἀνανεούμενης γνώσης πού παράγεται μέ τρόπο σφαιρικό, μέ ἐλεύθερο διάλογο καί κριτική. Ἕνα πανεπιστήμιο στό ὁποῖο ὑπάρχει καθολική πρόσβαση στή γνώση.

Τί πανεπιστήμιο θέλουμε;

Στό πανεπιστήμιο τύπου Χοῦμπολτ θεωρεῖται ὅτι οἱ διανοητικές δραστηριότητες τῶν πανεπιστημιακῶν ἔχουν ἀξία καθαυτές, μιᾶς καί στοχεύουν στά βασικά ἰδεώδη τῆς κοινωνίας, ὅπως εἶναι ἡ αὐτοδιαπαιδαγώγηση. Τό ἰδεατό σχῆμα εἶναι αὐτό, ἑνός ἀκαδημαϊκοῦ πού δουλεύει σέ ἕνα συγκεκριμένο ἀντικείμενο, σέ μιά συγκεκριμένη ἐπιστημονική παράδοση, μέ μακροχρόνιο ὁρίζοντα καί πού κατέχει σέ ἐξαιρετικό βαθμό τό ἀντικείμενό του.[1] Αὐτές οἱ ἀκαδημαϊκές ἐπιδιώξεις μπορεῖ νά ἔχουν ἐκμεταλλεύσιμα προϊόντα (spin-offs) γιά τήν κοινωνία, ἀλλά αὐτά δέν προκύπτουν ἀπό πρόθεση. *Δέν ὑπάρχει καμία προσδοκία ἀπό τόν καθηγητή πανεπιστημίου* –κατά τόν Χοῦμπολτ– *νά παράγει γνώση, ἡ ὁποία νά ἔχει ἄμεση καί ὁρατή πρακτική ἀξία.*

Σήμερα ἔχουμε τρεῖς ἐν πολλοῖς ἀντιμαχόμενες τάσεις. Ἡ πρώτη, ὑποστηρίζει ὅτι *πρέπει νά προστατεύσουμε τό πανεπιστήμιο ἀπό τίς ἔξωθεν «ἐπιθέσεις»*, θεωρώντας –ἔμμεσα ἔστω– ὅτι ἕνα τέτοιο πανεπιστήμιο θά ἔχει τά χαρακτηριστικά τοῦ χουμπολντιανοῦ. Ξεχνᾶ, βέβαια, ὅτι ἀπέχουμε πολύ ἀπό μιά τέτοια «ἰδεατή» κατάσταση. Δυστυχῶς, πρέπει νά ἀναγνωρίσουμε ὅτι εἶναι ἀμφίβολο τό πόσο ἀκαδημαϊκό, δημοκρατικό ἤ δημόσιο εἶναι τό ἑλληνικό πανεπιστήμιο σήμερα.

Μιά δεύτερη τάση ὑποστηρίζει ὅτι τό πανεπιστήμιο θά πρέπει νά προσαρμοστεῖ στίς *ἀνάγκες τῆς ἀγορᾶς*. Ὅμως, τό νά προκρίνει κανείς τίς ἐπιχειρήσεις καί τόν ἀνταγωνισμό ὡς ἰδεώδη ἀναφορά σημαίνει ὅτι ἐγκαθιστᾶ στήν καρδιά τοῦ ἀξιακοῦ συστήματος ἕνα μοντέ-

---

* Εἰσήγηση πού παρουσιάστηκε στήν κοινή ἐκδήλωση πού ὀργάνωσαν οἱ Σύλλογοι ΔΕΠ καί μεταπτυχιακῶν φοιτητῶν τοῦ ΑΠΘ καί τοῦ Πανεπιστημίου Μακεδονίας στίς 7 Μαρτίου 2005.

1. Συχνά, βέβαια, τείνουμε νά ξεχνοῦμε ὅτι αὐτό προϋπέθετε μιάν ἐξαιρετικά ἐλιτίστικη ἀντίληψη τῆς κοινωνίας καί τῆς ἐκπαίδευσης. Ἡ ἀνώτατη ἐκπαίδευση ἦταν δυνατή μόνο γιά ἕνα ἐλάχιστο μέρος τοῦ πληθυσμοῦ.

λο πού ὑποτάσσει τό σύνολο τοῦ παιδαγωγικοῦ ἐγχειρήματος στή λογική τοῦ ἀνταγωνισμοῦ καί στήν ἐπιλογή μέσω τέστ. Ἀντί νά προβάλλονται οἱ ἀξίες τῆς ἀλληλεγγύης καί τῆς μεγαλοψυχίας, κυριαρχεῖ ἡ λογική τοῦ ἀγώνα καθενός ἐναντίον ὅλων, τοῦ ἀνηλεοῦς ἀνταγωνισμοῦ γιά τίς καλύτερες ἐπιδόσεις καί, ὡς ἐπακόλουθο, γιά τίς σωστές ἐκπαιδευτικές ἐπιλογές, τήν καλύτερη δυνατή σταδιοδρομία, τή σωστή «ἀνώτατη σχολή».

Τό πανεπιστήμιο ὀλισθαίνει ἀπό τόν ρόλο του ὡς χώρου ἔρευνας καί μάθησης, καλλιέργειας τῆς κριτικῆς ἱκανότητας, τῆς ἐλευθερίας τῆς σκέψης καί τοῦ στοχασμοῦ σέ μιά παραγωγική διαδικασία μέ «ἐξαγόμενα» πτυχιούχους-φορεῖς μιᾶς συγκεκριμένης ποσότητας γνώσης, πού καθορίζεται μάλιστα ἀπό τίς ἀνάγκες τῆς ἀγορᾶς. Ἐξάλλου, εἶναι ἀμφίβολο ἄν τό πανεπιστήμιο μπορεῖ νά προσαρμόσει τούς πτυχιούχους του στή ζήτηση ἀπό τήν οἰκονομία. Ἀκόμη κι ἄν μποροῦσε νά τό κάνει, δέν εἶναι καθόλου σίγουρο ὅτι κάτι τέτοιο θά ἦταν εὐκτέο. Αὐτό πού εἶναι ἀπαράδεκτο, ὅπως λέει ὁ Μπουρντιέ (Παναγιωτόπουλος, 2004: 196), εἶναι ὁ στόχος τῆς «κανονικοποίησης» πού βρίσκεται πίσω ἀπό τό ἐνδιαφέρον γιά τήν προσαρμογή στήν ἀγορά ἐργασίας. Ὑπό αὐτές τίς συνθῆκες ὁρισμένα γνωστικά ἀντικείμενα, ὅπως ἡ φιλοσοφία καί οἱ κλασικές σπουδές, περιθωριοποιοῦνται τελείως. Ἔχουμε φτάσει στό σημεῖο νά βλέπουμε τούς φοιτητές Καλῶν Τεχνῶν σάν ἕνα πλῆθος ἀπό ἀντιπαραγωγικά ἄτομα. Κι αὐτή τήν ἐντύπωση τήν ἔχουν ὅλοι, ἀκόμη καί οἱ ἴδιοι οἱ φοιτητές γιά τόν ἑαυτό τους. Ἀκυρώνεται ἔτσι κάθε μορφή ἐλεύθερης ἐκπαίδευσης καί ἀναζήτησης ἐπιστημονικῆς ἤ καλλιτεχνικῆς.

Τέλος, μιά τρίτη τάση, τήν ὁποία καί υἱοθετοῦμε, ὑποστηρίζει τήν ἀναγκαιότητα γιά ἕνα πανεπιστήμιο πού θά προσιδιάζει *στά χαρακτηριστικά τοῦ μοντέλου Χοῦμπολτ καί πού ταυτόχρονα θά ἐπιδιώκει νά ἀπαντήσει καί στίς ἀνάγκες τῆς κοινωνίας.* Ἀναμφίβολα μιά δύσκολη συνύπαρξη, ἀλλά ταυτόχρονα καί πολύ ἐνδιαφέρουσα. Ἕνα πανεπιστήμιο, δηλαδή, στήν ὑπηρεσία τῆς κοινωνίας· καί αὐτό δέν μπορεῖ παρά νά εἶναι *ἕνα Δημόσιο Πανεπιστήμιο.* Μέ δεδομένο ὅτι ἡ ἐπιστήμη εἶναι πλέον ἐξαιρετικῆς σημασίας γιά τή δημιουργία ἀνταγωνιστικοῦ πλεονεκτήματος καί, συνεπῶς, παίζει ὁλοένα καί περισσότερο ρόλο στήν οἰκονομική διαδικασία, θέλουμε ἕνα πανεπιστήμιο πού νά μπορεῖ νά συμβάλλει καί αὐτό μέ τούς πτυχιούχους του καί μέ τήν ἐρευνητική του δραστηριότητα στήν καλύτερη κατανόηση τῆς λειτουργίας τοῦ κοινωνικοοικονομικοῦ συστήματος καί στή βελτίωσή του.

Γιατί ἐμφανίστηκε ἡ ἰδέα τῆς ἀξιολόγησης

Ἡ ἐμφάνιση τῆς ἰδέας τῆς ἀξιολόγησης τῶν πανεπιστημίων μπορεῖ νά ἀποδοθεῖ σέ μιά σειρά ἀπό λόγους, ὅπως ἡ ἐπέκταση καί στό πανεπιστήμιο τῆς λογικῆς τῶν ἀποκρατικοποιήσεων τῆς δεκαετίας τοῦ '70. Μάλιστα, σήμερα, πυκνώνουν ὁλοένα καί περισσότερο οἱ φωνές πού ὑποστηρίζουν ὅτι τά πανεπιστήμια θά πρέπει νά λειτουργοῦν ὡς ἰδιωτικές ἐπιχειρήσεις.

Ἐξάλλου, ἡ ὁλοκλήρωση τῆς εὐρωπαϊκῆς ἀγορᾶς εἶχε ὡς συνέπεια, μεταξύ ἄλλων, καί τήν ἀνάγκη δημιουργίας τοῦ Εὐρωπαϊκοῦ Χώρου τῆς Ἀνώτατης Ἐκπαίδευσης, πού θά ἐπιτρέψει τή συγκρισιμότητα τῶν πτυχίων.

Δέν θά πρέπει, βέβαια, νά ξεχνᾶμε ὅτι τό πανεπιστήμιο, πού κάποτε ἦταν προσιτό μόνο στούς ἐκλεκτούς, σήμερα μαζικοποιήθηκε. Ἔτσι, ἐνῶ στίς ἀρχές τοῦ 20οῦ αἰ. κάτω ἀπό 5% τῶν ἀτόμων σέ ἡλικία γιά πανεπιστημιακή μόρφωση εἶχαν τήν εὐκαιρία νά σπουδάσουν, σήμερα τό ποσοστό αὐτό ξεπερνᾶ τό 65% μέ τίς ἀνάλογες συνέπειες γιά τό κόστος λειτουργίας του.

Τέλος, ἡ ἰδέα τῆς ἀξιολόγησης μπορεῖ νά ἰδωθεῖ ὡς ἀπόρροια μιᾶς εὐρύτερης κουλτούρας πού κυριαρχεῖ ἀπό τή δεκαετία τοῦ '80, ἡ ὁποία ἀποκλήθηκε «κουλτούρα τῆς λογοδοσίας» («audit culture»), πού στοχεύει σέ μεγαλύτερη διαφάνεια στούς κρατικά ἐπιχορηγούμενους ὀργανισμούς (νοσοκομεῖα, σχολεῖα κ.λπ.) καί πού συμπεριέλαβε καί τά πανεπιστήμια.

Ἡ διεθνής ἐμπειρία ἀπό τήν ἀξιολόγηση δείχνει ὅτι τά κριτήριά της εἶναι ἀνεπαρκῆ καί τά ἀποτελέσματά της συχνά ἰδιαιτέρως προβληματικά.

Ὅσον ἀφορᾶ τήν ἀξιολόγηση τοῦ ἐρευνητικοῦ ἔργου, ἡ ἔμφαση βρίσκεται κυρίως στόν ἀριθμό τῶν δημοσιεύσεων (papers) καί στό πόσο σημαντικό εἶναι τό περιοδικό πού τίς φιλοξενεῖ (impact factor) κ.λπ. Εὔκολα μπορεῖ κανείς νά διαπιστώσει ὅτι ἐπιστήμονες πού ἄνοιξαν νέους δρόμους δέν θά ἀξιολογοῦνταν θετικά, ἐπειδή δέν εἶχαν μεγάλον ἀριθμό δημοσιεύσεων, ὅπως ἐξάλλου καί ἕνας πανεπιστημιακός πού ἀφιέρωσε τή ζωή του στή συγγραφή ἑνός πραγματικά παιδαγωγικοῦ ἐγχειριδίου. Ὅσο γιά τήν ἀξιολόγηση τοῦ διδακτικοῦ ἔργου, αὐτή εἶναι πολύ δύσκολη ὑπόθεση (π.χ. οἱ φοιτητές, ἐνῶ σέ γενικές γραμμές ἀξιολογοῦν ἀντικειμενικά, σέ ὁρισμένες περιπτώσεις μπορεῖ νά ἀξιολογοῦν ἕνα διδάσκοντα μέ πολύ χαμηλή βαθμολογία, γιατί αὐτός ἀνέβασε τό ἐπίπεδο τοῦ μαθήματος καί δυσκολεύονται νά τό περάσουν).

Ἡ διεθνής ἐμπειρία δείχνει ὅτι *ἡ εἰσαγωγή τῆς ἀξιολόγησης εἶχε ἀναμφίβολα κάποια θετικά ἀποτελέσματα,* μέ τήν ἔννοια ὅτι «ταρακούνησε» τό πανεπιστήμιο καί ὅτι ἀποτελεῖ μιά διαδικασία αὐτογνωσίας πού μπορεῖ νά ἀναδείξει συγκεκριμένα προβλήματα, ὅπως ἐπίσης καί ἐπιτυχημένα παραδείγματα τμημάτων καί πανεπιστημίων (π.χ. τούς λόγους τῆς ἐπιτυχίας τοῦ Πανεπιστημίου Κρήτης). Τέλος, προσφέρει σαφῆ κριτήρια μέ τά ὁποῖα οἱ ὑποψήφιοι φοιτητές μποροῦν νά ἐπιλέξουν σέ ποιό ἀπό τά τμήματα πού ὑπηρετοῦν τό ἴδιο ἀντικείμενο θά ἤθελαν νά σπουδάσουν. Σήμερα, ἡ ἐπιλογή γίνεται σχεδόν ἀποκλειστικά μέ γεωγραφικά κριτήρια («νά δηλώσω Θεσσαλονίκη πού εἶναι μεγάλη πόλη καί ἔχει καλή φοιτητική ζωή», «νά δηλώσω Μυ-

τιλήνη γιά νά μείνω στό σπίτι μου ὥστε νά μήν ἐπιβαρύνω τούς γονεῖς μου»).

Ὅμως, *ἡ διεθνής ἐμπειρία δείχνει ὅτι ἡ ἀξιολόγηση εἶχε καί πολλά ἀρνητικά.* Πρῶτον, ὁδήγησε στήν ἱεράρχηση τῶν πανεπιστημίων μέ βάση τίς «ἐπιδόσεις» τους. Ἡ ἱεράρχηση εἶναι κάτι ἐξαιρετικά ἰσχυρό καί μπορεῖ ἀπό μόνη της νά ὁδηγήσει σέ ὄξυνση τῆς πόλωσης μεταξύ «καλῶν» καί «ἀδύναμων» πανεπιστημίων. Ἀπό μόνη της ἐνισχύει τά «καλά» καί ὁδηγεῖ σέ μεγαλύτερη ὑποβάθμιση τά «ἀδύναμα», γιατί ἀποτελεῖ βασικό κριτήριο ἀπό τούς ὑποψήφιους γιά τήν ἐπιλογή τοῦ πανεπιστημίου ὅπου θά φοιτήσουν. Ἔτσι, τά «ἀδύναμα» πανεπιστήμια παίρνουν κυρίως «ἀδύναμους» ὑποψηφίους καί ἀντίστροφα. Ἡ πόλωση ἔγινε ἀκόμη πιό ἔντονη, γιατί ἡ ἱεράρχηση τῶν πανεπιστημίων χρησιμοποιήθηκε ὡς κριτήριο γιά τή χρηματοδότησή τους ἀπό τήν κυβέρνηση, ἀνάλογα μέ τίς ἐπιδόσεις τους.

Δεύτερον, τά πανεπιστήμια –πού κρίνονται καί αὐτά– στήν προσπάθειά τους νά ἐξασφαλίσουν περισσότερους πόρους ἀπό τήν κυβέρνηση ὁδηγήθηκαν σέ ἕναν ἀνταγωνισμό πρός τά κάτω γιά τήν προσέλκυση ὁλοένα καί περισσότερων φοιτητῶν μειώνοντας τίς ἀπαιτήσεις τους, τόσο γι' αὐτούς πού δέχονται ὅσο καί γι' αὐτούς πού ἀποφοιτοῦν.

Τρίτον, τά προγράμματα σπουδῶν σχεδιάζονται ὥστε νά μεγιστοποιήσουν τόν ἀριθμό τῶν φοιτητῶν. Ἔτσι, ἀποκλείονται αὐτά πού εἶναι πιθανό νά φανοῦν στούς ὑποψήφιους φοιτητές ὅτι δέν θά τούς βοηθήσουν νά βροῦν δουλειά, καθώς καί αὐτά πού εἶναι «δύσκολα».

Τέταρτον, ἡ διδασκαλία θεωρεῖται πιά δευτερεύουσας σημασίας. Ἡ κυρίαρχη λογική τῶν πανεπιστημίων σήμερα εἶναι, στήν καλύτερη περίπτωση, ὅτι ἡ διδασκαλία εἶναι ἕνα χρήσιμο συμπλήρωμα στήν ἔρευνα, παρόλο πού σέ ἀποσπάει ἀπό αὐτήν.

Πέμπτον, οἱ πανεπιστημιακοί κάτω ἀπό τήν πίεση νά παρουσιάσουν πολλές δημοσιεύσεις ὁδηγήθηκαν ἀφενός στήν «ἀνακύκλωση» τῶν ἄρθρων τους, ἀφετέρου στό νά λειτουργοῦν κάτω ἀπό ἕνα συνεχές ἄγχος, ἀκόμη καί μέ τήν ἀπόλυση νά ἐπικρέμεται, γεγονός πού εἶναι ἀντιπαραγωγικό γιά τήν ἐκπαιδευτική καί τήν ἐρευνητική διαδικασία ἀλλά καί γιά τήν ἴδια τήν προσωπικότητά τους.

Ἕκτον, καταστρέφεται τό κλίμα συνεργασίας καί ἐμπιστοσύνης μεταξύ τῶν πανεπιστημιακῶν. Ὑπάρχει μεγάλη πίεση στούς ἀκαδημαϊκούς νά ξεπεράσουν σέ δημοσιεύσεις τούς συναδέλφους τους, ὥστε νά ἀνταγωνιστοῦν μέ καλύτερους ὅρους γιά τίς ὁλοένα καί λιγότερες θέσεις καί γιά τά ἐρευνητικά κονδύλια. Ἔτσι, δημιουργεῖται ἕνα κλίμα καχυποψίας, ἀντιπαλότητας καί ἄρνησης συνεργασίας μεταξύ τῶν εἰδικῶν πού εἶναι ἐπιφορτισμένοι νά ἐλέγχουν ὁ ἕνας τή δουλειά τοῦ ἄλλου· κι αὐτό ὁδηγεῖ σέ ἀδυναμία λειτουργίας τοῦ συστήματος κριτῶν.

Ἕβδομον, μπορεῖ νά ὁδηγήσει στή δημιουργία ἑνός «σώματος» ἀξιολογητῶν, πού θά εἶναι «εἰδικοί» στήν ἀξιολόγηση τῶν πανεπιστημίων, χωρίς μάλιστα νά ἔχουν ἀπαραίτητα ἴδια γνώση «ἀπό τά μέσα» (δηλ. χωρίς οἱ ἴδιοι νά εἶναι ἤ νά ὑπῆρξαν πανεπιστημιακοί). Ὑποτίθεται ὅτι κάποιοι ἀξιολογητές μέ μιά σύντομη ἐπίσκεψη μποροῦν νά ἀντιληφθοῦν προβλήματα πού ἡ πανεπιστημιακή κοινότητα τά βιώνει καθημερινά καί δέν τά ἀντιλαμβάνεται.

Ὄγδοο, ἡ ἀξιολόγηση μπορεῖ νά καταλήξει στήν *ἐπιβολή μιᾶς καί μόνης ἐπιστημονικῆς προσέγγισης*, νά ὁδηγήσει τήν ἔρευνα πρός μιά ἀποκλειστική κατεύθυνση καί νά ἐξοβελίσει κάθε ἔννοια ἐπιστημονικοῦ πλουραλισμοῦ καί, βέβαια, διανοητικῆς ἐπανάστασης (π.χ. μέσω τῆς ἀναγνώρισης ὡς δημοσιεύσεων μόνο αὐτῶν πού φιλοξενοῦνται σέ συγκεκριμένα περιοδικά).

Τέλος, ἡ ἀξιολόγηση γίνεται συχνά μέ ἁπλοϊκό τρόπο, ἀφοῦ στηρίζεται στήν πιό εὔκολη ἀποτίμηση στή βάση ποσοτικοποιημένων παρά ποιοτικῶν δεδομένων. Μπορεῖ εὔκολα νά διολισθήσει σέ *μιάν ἁπλή διαδικασία «διασφάλισης ποιότητας»*, δηλαδή σέ μιά τυποποιημένη «εἰκόνα» γιά τήν ἐκπαιδευτική καί ἐρευνητική διαδικασία καί γιά τό «προϊόν» ἀνεξάρτητα ἀπό τήν ποιότητά του (π.χ. τό μάθημα «εἶναι καλό», ὅταν ὁ καθηγητής προβάλλει διαφάνειες).

Ἡ διεθνής ἐμπειρία μᾶς δείχνει ὅτι ἡ ἀξιολόγηση, ὅπως γίνεται σήμερα, ὑποχρεώνει τά πανεπιστήμια νά προσαρμοσθοῦν στίς «νόρμες» πού θέτει. Ὅμως συχνά, ἀκόμη καί ἐάν βελτιωθοῦν κάποια ἀπό αὐτά τά ποσοτικά κριτήρια πού τίθενται, αὐτό δέν ἀποτελεῖ καμιά ἐγγύηση γιά τή βελτίωση τῆς ποιότητας τοῦ πανεπιστημίου. Χρειάζεται μέν κάποια «ἀντικειμενικότητα» στά κριτήρια τῆς ἀξιολόγησης ἀπό τήν ἄλλη ὅμως ὁποιαδήποτε «ἀντικειμενικά» κριτήρια μποροῦν νά προκαλέσουν παραμορφώσεις. Ἴσως λοιπόν ἡ ἀξιολόγηση, ὡς «διατύπωση γνώμης» ἀπό «ἀνθρώπους κύρους», νά συνιστᾶ τήν καλύτερη λύση. Δέν θά ἔχουμε μέν κάτι μετρήσιμο ἀλλά θά ἔχουμε σοβαρές προτάσεις τίς ὁποῖες θά πρέπει νά λάβουμε ὑπόψη μας.

Δέν πρέπει νά ξεχνᾶμε ὅτι ἡ ἀξιολόγηση εἶναι σύμφυτη μέ τό πανεπιστήμιο. Τό πανεπιστημιακό σύστημα ἐπί αἰῶνες αὐτοαξιολογεῖται. Ἡ ἐρευνητική δραστηριότητα τῶν διδασκόντων ἀξιολογεῖται ἀπό τήν ἐρευνητική κοινότητα (ἐγχώρια καί διεθνή) μέσω τῶν δημοσιεύσεων, τῶν συμμετοχῶν σέ συνέδρια κ.λπ. Ἡ ἐκπαιδευτική ἱκανότητα τῶν διδασκόντων ἀξιολογεῖται ἀφενός καθημερινά ἀπό τούς φοιτητές καί ἀφετέρου ἀπό τό κοινωνικό καί οἰκονομικό περιβάλλον στό ὁποῖο δραστηριοποιοῦνται οἱ πτυχιοῦχοι τοῦ πανεπιστημίου.

Ἡ ἐξωτερική ἀξιολόγηση, πού ἀναμφίβολα ἀποτελεῖ ἀνατροπή αὐτῆς τῆς παράδοσης αἰώνων, εἶναι ἐξαιρετικά δύσκολη ὑπόθεση, καί γι' αὐτό θά *πρέπει νά ἐδράζεται στήν αὐτοαξιολόγηση τοῦ πανεπιστημίου.* Τό πανεπιστήμιο, δηλαδή, θά πρέπει νά προχωρήσει σέ μιά διαδικασία αὐτοαξιολόγησης σέ συνεργασία μέ ἐξωτερικούς ἀξιολογητές θέτοντας οὐσιαστικά τά κριτή-

ρια στά ὁποῖα θά βασιστεῖ στή συνέχεια ἡ ἐξωτερική ἀξιολόγηση.

Ἡ ἀξιολόγηση πρέπει νά γίνει κυρίως ἀπό μέσα, ἀλλιῶς μπορεῖς νά «κοροϊδέψεις» τό σύστημα.[2] Ἐξάλλου, οἱ ἐξωτερικοί ἀξιολογητές δέν μποροῦν νά ἔχουν ἐμπεριστατωμένη γνώση τῶν προβλημάτων καί κυρίως τῶν δυνατῶν λύσεων· τέλος, ἡ ἀξιολόγηση μπορεῖ νά καταλήξει ἁπλῶς σέ ἕναν φορμαλισμό. Ἀναμφίβολα, *ὁ καθημερινός ἔλεγχος τῶν προσφερόμενων μαθημάτων ἀπό φοιτητές πού παρακολουθοῦν, διαβάζουν καί ἀπαιτοῦν ἐνημερωμένους δασκάλους εἶναι ἡ καλύτερη διασφάλιση γιά τήν καλή λειτουργία τοῦ πανεπιστημίου.*

Ἡ ἀξιολόγηση δέν μπορεῖ παρά νά ἐπισημάνει προβλήματα πού τόσο ἡ συντεταγμένη πανεπιστημιακή κοινότητα ὅσο καί ὁ καθένας μας τά γνωρίζει. Ἀσφαλῶς καί ὑπάρχει μιά μερίδα πανεπιστημιακῶν δασκάλων πού δέν κάνουν καλά τή δουλειά τους, μέ τήν ἔννοια ὅτι δέν εἶναι συνεπεῖς στά διδακτικά τους καθήκοντα, ἔχουν κατά κύριο λόγο ἐξωπανεπιστημιακές ἀπασχολήσεις (ἰατρεῖα, τεχνικά καί δικηγορικά γραφεῖα κ.λπ.) ἤ, τέλος, ἔχουν ἀνάρμοστη γιά πανεπιστημιακό δάσκαλο συμπεριφορά (καί ὅμως δέν «τιμωροῦνται» ἀπό τό τμῆμα τους λόγω μιᾶς κακῶς ἐννοούμενης «συναδελφικῆς ἀλληλεγγύης» ἤ μιᾶς αἴσθησης συνενοχῆς, ὅπου κάποιοι τούς «κλείνουν τό μάτι»). Τό ἀποτέλεσμα εἶναι οἱ φοιτητές καί ἡ κοινωνία νά ταυτίζουν τό σύνολο τῆς πανεπιστημιακῆς κοινότητας μέ αὐτούς: «Ὅλοι ἴδιοι εἶναι», λέγεται.

Ἐξάλλου, *ἐξαντλούμαστε συχνά σέ ἄγονες ἀντιπαραθέσεις μεταξύ μας στό ἐσωτερικό τῶν τμημάτων.* Ὑπάρχουν τμήματα πού κυριολεκτικά «σπαράσσονται», σχεδόν πάντοτε γύρω ἀπό δυό κεντρικά καί ἀλληλοσυνδεόμενα ζητήματα, πού σχετίζονται: α) μέ τίς ἐξελίξεις μελῶν ΔΕΠ. Ἡ ἐξέλιξη κατέληξε αὐτοσκοπός πού προσδιορίζει τή στρατηγική λειτουργίας τοῦ καθένα μας (ἐρευνητική στρατηγική, ἐγκατάλειψη μαθημάτων καί φοιτητῶν πού δέν «μετρᾶνε» στήν ἐξέλιξη, στάση μέσα στό τμῆμα καί στό πανεπιστήμιο πού νά ἐξυπηρετεῖ τήν ἐξέλιξη κ.λπ.)· β) μέ τή νομή τῆς ἐξουσίας. Ἡ ἑκάστοτε ἐξουσία χρησιμοποιεῖ τίς ἐξελίξεις, κυρίως, γιά νά ἐλέγξει τήν ἐκλογική της πελατεία. Ἴσως μάλιστα εἶναι σκόπιμο νά ἐπισημανθεῖ ὅτι πρόκειται γιά μιά μικροεξουσία, πού συχνά ἀδυνατοῦμε νά κατανοήσουμε ὅτι κανέναν ἄλλο δέν ἐνδιαφέρει ἐκτός ἀπό τά μέλη ΔΕΠ τοῦ τμήματος.

Αὐτό πού *θά φανεῖ ἀπό τήν ἀξιολόγηση εἶναι ὅτι ἡ πολιτεία κάθε ἄλλο παρά στηρίζει τό πανεπιστήμιο,* μέ τήν ἔννοια ὅτι ἡ πολιτική της χαρακτηρίζεται ἀπό ἔντονο λαϊκισμό: Ὑπῆρξε ἕνα «ἄνοιγμα» τοῦ πανεπιστημίου μέ εἰσαγωγή ὁλοένα καί περισσότερων φοιτητῶν, χωρίς νά συνοδευτεῖ ἀπό τήν ἀνάλογη αὔξηση τῶν διδασκόντων (π.χ. σήμερα 1 στούς 4 διδάσκοντες εἶναι συμβασιοῦχος) καί ἀπό τή βελτίωση τῶν ὑποδομῶν. Τό πανεπιστήμιο στηρίζεται, κυριολεκτικά, στό γεγονός ὅτι οἱ φοιτητές δέν θά παρακολουθοῦν. Ἐπιπλέον, ἡ πολιτεία «σκόρπισε» περιφερειακά πανεπιστήμια σέ διάφορες κωμοπόλεις γιά νά ἱκανοποιήσει τίς τοπικές κοινωνίες ὑποχρεώνοντας τό πανεπιστήμιο νά λειτουργήσει σέ ἐξαιρετικά ἀντίξοες συνθῆκες. Τέλος, οἱ ἑκάστοτε ἡγεσίες τοῦ ΥΠΕΠΘ δέν θέλουν νά ἀναλάβουν τό πολιτικό κόστος δύσκολων ἀποφάσεων (π.χ. ἀποκλειστική ἀπασχόληση τῶν πανεπιστημιακῶν, πού σημαίνει σύγκρουση μέ τό καθηγητικό κατεστημένο τῶν γιατρῶν, δικηγόρων καί μηχανικῶν).

Ἐξάλλου, ἡ πολιτεία ὑποχρηματοδοτεῖ τό πανεπιστήμιο: Παρότι ἔγιναν μεγάλα ἅλματα σέ σχέση μέ τό παρελθόν (βιβλιοθῆκες, Η/Υ κ.λπ.), ὑπολείπονται ἀκόμη πάρα πολλά. Μάλιστα, οἱ δαπάνες ἀνά εἰσερχόμενο φοιτητή κατά τήν τελευταία δεκαετία μειώθηκαν κατά 25%.

Τό μεγάλο ζήτημα εἶναι ὅτι *ἀπό τή στιγμή πού ἡ ἀξιολόγηση θά ἐπισημάνει αὐτά πού πρέπει νά διορθωθοῦν, αὐτή ἡ «διόρθωση» –μέ τά σημερινά δεδομένα– συχνά δέν μπορεῖ νά πραγματοποιηθεῖ.* Σήμερα τό πανεπιστήμιο εἶναι δεμένο πισθάγκωνα. Γιά βασικά ζητήματα στρατηγικῆς του ἀποφασίζει τό ΥΠΕΠΘ (ὅπως: πόσοι φοιτητές καί μέ ποιά προσόντα θά εἰσαχθοῦν σέ κάθε τμῆμα, ποιό τμῆμα θά ἱδρυθεῖ, ἄν καί πότε θά γίνει πρόσληψη κάποιου διδάσκοντα κ.λπ.).

Ἐπιπλέον, *τό πανεπιστήμιο δέν μπορεῖ νά ἐπιβάλει μή δημοφιλεῖς ἀποφάσεις. Ὑπάρχει μιά οὐσιαστική ἀδυναμία διοίκησής του,* μέ τήν ἔννοια ὅτι ὁ πανεπιστημιακός δάσκαλος σήμερα εἶναι μόνιμος καί ἔχει τό περιθώριο νά ἀσχοληθεῖ μέ ἄλλες δουλειές: α) μέσα στό πανεπιστήμιο: μέ καταρτίσεις, μεταπτυχιακά μέ ἀμοιβή κ.λπ., β) ἔξω ἀπό τό πανεπιστήμιο: μέ ἰατρεῖα, τεχνικά/δικηγορικά γραφεῖα, πολιτικές θέσεις κ.λπ. Ἡ διοίκηση (Πρόεδρος τμήματος, Πρύτανης κ.λπ.), λόγω τοῦ τρόπου ἐκλογῆς της, δέν εἶναι διατεθειμένη νά ἐπιβάλει κυρώσεις. *Κυρίως, ὅμως, πράγμα πού εἶναι καί τό μεγάλο ζητούμενο, δέν ὑπάρχει ἀκόμη ἡ ἀκαδημαϊκή δεοντολογία, ἡ ὁποία θά λειτουργοῦσε ἀποτρεπτικά γιά τέτοιες συμπεριφορές.*

Κλείνοντας, θέλω νά τονίσω ὅτι στό «φιλοσοφικό» ἐρώτημα *ἄν μπορεῖ νά ὑπάρξει «καλή» ἀξιολόγηση, ἡ ἀπάντηση εἶναι «Ναί». Ἡ ἀξιολόγηση τῶν πανεπιστημίων θά πρέπει νά θεωρεῖται αὐτονόητη,* γιατί ἀφενός ἡ πανεπιστημιακή ἐκπαίδευση στηρίζεται σέ πόρους τῆς κοινωνίας καί μάλιστα σημαντικούς, πού κανείς δέν ἔχει δικαίωμα νά σπαταλᾶ. Θά πρέπει νά γνωρίζουμε τί μᾶς «ἀποδίδουν» αὐτά πού δαπανοῦμε. Καί ἀφετέρου, γιατί τό πανεπιστήμιο ἀποτελεῖ μιάν ἰδιαί-

2. π.χ. φίλος στό Τμῆμα Γεωγραφίας τῆς Ὀξφόρδης, ἐξαίρετος δάσκαλος καί ἐρευνητής, τήν ἡμέρα τῆς ἀξιολόγησης τοῦ μαθήματός του χρησιμοποίησε γιά πρώτη φορά διαφάνειες στό μάθημα (ἦταν ἕτοιμος νά φτάσει καί μέχρι τό power point ἀλλά συγκρατήθηκε). Προηγουμένως, εἶχε ζητήσει ἀπό τούς φοιτητές του νά μή γελάσουν ὅταν θά τίς χρησιμοποιοῦσε γιά πρώτη φορά παρουσία τῶν ἀξιολογητῶν.

τερα σημαντική συνιστώσα γιά τήν ἀνάπτυξη τῆς κοινωνίας. Θά πρέπει, λοιπόν, νά διασφαλίσουμε ὡς κοινωνία, ἀλλά κυρίως ὡς πανεπιστημιακή κοινότητα, ὅτι θά παίζει σωστά τόν ρόλο του.

Ὅμως, ἀπαραίτητη προϋπόθεση ὁποιασδήποτε ἀξιολόγησης εἶναι νά ὑπάρχουν σαφεῖς στόχοι. Ἡ ἀξιολόγηση πού προτείνει τό ΥΠΕΠΘ μέχρι σήμερα εἶναι ἀπολύτως ἀσαφής (δυό μόλις σελίδες μέ σημεῖα!). Θά πρέπει νά συζητήσουμε γιά τό τί ἀκριβῶς ἐννοοῦμε μέ τήν ἀξιολόγηση, ποιά εἶναι τά κριτήριά της, ποιές οἱ διαδικασίες πού θά διασφαλίσουν τήν ἀντικειμενικότητά της καί, τέλος, ποιοί εἶναι οἱ στόχοι της: Εἶναι ἡ βελτίωση τῆς ἔρευνας καί τῆς διδασκαλίας (πού μᾶς βρίσκει σύμφωνους) ἤ μήπως ἡ μείωση τοῦ κόστους καί ἡ «προσαρμογή» τοῦ πανεπιστημίου στίς ἀπαιτήσεις τῆς ἀγορᾶς; (πού μᾶς βρίσκει ἐνάντιους). Οἱ ἡγεσίες τοῦ ΥΠΕΠΘ τά τελευταῖα 20 καί πλέον χρόνια χρησιμοποίησαν τή δημιουργία τῶν περιφερειακῶν ΑΕΙ γιά καθαρά ψηφοθηρικούς λόγους. Τώρα ἔρχονται νά ἀξιολογήσουν καί τά περιφερειακά πανεπιστήμια. Πῶς ἄραγε θά γίνει αὐτό μέ ἀντικειμενικό τρόπο; Δέν φαντάζομαι νά ἐννοοῦν ὅτι θά πρέπει νά ἀξιολογηθοῦν μέ κριτήριο τό πόσο συνέβαλαν στήν ἀνάπτυξη τῆς περιφέρειας!

Πιστεύω ὅτι δέν θά πρέπει νά ἐπιτρέψουμε, ἔστω καί τήν ὕστατη στιγμή, ἡ εἰσαγωγή τοῦ συστήματος ἀξιολόγησης νά πραγματοποιηθεῖ ἐρήμην τῆς πανεπιστημιακῆς κοινότητας. Οἱ συζητήσεις κράτησαν 4 χρόνια περίπου, στίς ὁποῖες «λάμψαμε δια τῆς ἀπουσίας μας». Καί τώρα, σέ λίγους μῆνες (μέχρι τόν Μάιο) ἀναμένεται νά ἔχει ψηφιστεῖ τό σχετικό νομοσχέδιο καί νά συσταθεῖ ὁ φορέας ἀξιολόγησης. Τό κοινοβούλιο θά βρεθεῖ μπροστά σέ ἕνα «ἐκβιαστικό» δίλημμα: ἤ εἰσάγουμε τόν θεσμό τῆς ἀξιολόγησης ἤ τά πτυχία μας δέν θά ἀναγνωρίζονται ἀπό τίς χῶρες πού συμμετέχουν στή «διαδικασία τῆς Μπολόνια».

Βλέπε:

Baert P. and Shipman A. (2005), «University under siege?» *European Societies*, vol. 7(1), pp. 157-185.

Παναγιωτόπουλος Ν. (ἐπ.) (2004), *Γιά τήν ἐκπαίδευση τοῦ μέλλοντος: Οἱ προτάσεις τοῦ Πιέρ Μπουρντιέ*, Νῆσος, Ἀθήνα.

Σταμάτης Κ. (2001), «Τό εὐρωπαϊκό πανεπιστήμιο πού θέλουμε», *Ἀντί*, τχ. 740, 15 Ἰουνίου, σσ. 22-25.

ΕΚΔΟΣΕΙΣ **SCRIPTA**

ΠΟΛΙΤΙΣΜΙΚΗ ΘΕΩΡΙΑ - ΚΡΙΤΙΚΗ • ΠΟΛΙΤΙΣΜΙΚΗ ΘΕΩΡΙΑ - ΚΡΙΤΙΚΗ

ISBN 960-7909-53-4 • ΣΕΛ. 192 • ΤΙΜΗ: 13€

ISBN 960-7909-62-3 • ΣΕΛ. 736 • ΤΙΜΗ: 38€

Ασκληπιού 10, 106 79 Αθήνα • Τηλ. 210 36 16 528, Fax: 210 36 16 529 • e-mail: scripta@hellasnet.gr • www.scripta.gr

«ΔΙΑΘΕΤΕΙ Η ΟΥΚΡΑΝΙΑ ΙΣΤΟΡΙΑ;» ΣΥΓΧΡΟΝΕΣ ΣΥΖΗΤΗΣΕΙΣ ΓΙΑ ΤΟ ΕΘΝΟΣ ΚΑΙ ΤΗΝ ΙΣΤΟΡΙΑ

τῆς Ἄντας Διάλλα

«Διαθέτει ἡ Οὐκρανία ἱστορία;», διερωτᾶται προκλητικά ὁ διαπρεπής ἱστορικός Mark Von Hagen.[1] Ἐάν ἡ Οὐκρανία ἔχει μέλλον τότε θά ἔχει καί ἱστορία, ἀπαντᾶ. Πράγματι τό ἐπιστημολογικό ἐρώτημα διαπλέκεται κατά τόν ἀμεσότερο τρόπο μέ τήν πολιτική καί μάλιστα μέ τή διεθνή πολιτική. Πρόσφατα οἱ προεδρικές ἐκλογές στό νέο αὐτό κράτος τοῦ μετασοβιετικοῦ χώρου ἔστρεψαν πάνω του τά βλέμματα τῆς διεθνοῦς κοινῆς γνώμης καί τῆς διεθνοῦς πολιτικῆς, ἡ ὁποία δέν τσιγκουνεύτηκε σέ ρητορεία περί φιλελεύθερων ἀξιῶν, δημοκρατίας καί διαφανῶν διαδικασιῶν· περί προστασίας τῶν φιλελευθέρων μεταρρυθμίσεων καί τῆς κυριαρχίας τῆς χώρας ἀπό τίς ἐπιβουλές τῆς Ρωσικῆς Ἄρκτου. Πράγματα διόλου ἀθῶα πολιτικά.

Εἶναι κοινός τόπος ὅτι τό παρελθόν εἶναι πρόσφορος τόπος γιά ἀναχρονιστικές πολιτικές χρήσεις στό ἑκάστοτε παρόν. Οἱ ἐθνικές ἱστορίες τῶν νέων κρατῶν πού οἰκοδομήθηκαν στά ἐρείπια τῆς πρώην Σοβιετικῆς Ἕνωσης συναγωνίζονται μεταξύ τους γιά τό ποιό ἔθνος θά καταλάβει τήν ὑψηλότερη θέση στήν κλίμακα τῆς ρωσικῆς καί σοβιετικῆς καταπίεσης. Τά νεοπαγῆ κράτη διεκδικοῦν τήν ἐθνική κυριαρχία, συνεπῶς καί τήν ἱστορική νομιμοποίησή της. Γιά τούς μή ρωσικούς λαούς –ἐν μέρει καί γιά τόν ρωσικό– ἡ ρωσική καί σοβιετική κληρονομιά ἀποτελοῦν ἀντικείμενο ἀνελέητης ἀναθεώρησης. Εἰδικότερα, οἱ ἐθνικές ἱστορίες «παραβλέπουν» τό κοινό αὐτοκρατορικό παρελθόν, τό ὁποῖο εὐνοοῦσε καί διαμόρφωνε ταυτότητες, λόγους καί πολιτικές πρακτικές πολύ πιό σύνθετες ἀπό τίς ὁμογενοποιημένες πού ἐννοεῖ καί ἐπιβάλλει ἡ λογική τοῦ μοντέρνου ἐθνικισμοῦ, ὅπως τόν γνωρίσαμε στόν 20ό αἰώνα. Συχνά οἱ θερμές συζητήσεις μέ ἀφορμή τό ἐθνικό παρελθόν ἀποτελοῦν μέρος τοῦ μετασχηματισμοῦ τῆς διεθνοῦς τάξης καί τῶν μετασοβιετικῶν κοινωνικῶν δομῶν στόν εὐρύτατο καί στρατηγικά ἐπίκαιρου καί σημαντικοῦ γεωπολιτικοῦ αὐτοῦ χώρου.

Ἄς ἐπιστρέψουμε ὅμως στό ἀρχικό μας ἐρώτημα. Εἶναι προφανές ὅτι γιά τούς σύγχρονους Οὐκρανούς ἐθνικούς ἱστορικούς τό ἐρώτημα ἔχει ἀναμφίβολα θετική ἀπάντηση. Ἀπό τή μεριά τους οἱ πολιτικοί ἀρχηγοί ἀποτείνονται στή λαϊκή μνήμη, ἐνῶ παραλλήλως ἐπιχειροῦν νά τή διαμορφώσουν, προκειμένου νά νομιμοποιήσουν τή νέα κρατική μηχανή. Ἀλλά ποιά ἱστορία θά κατασκευαστεῖ; Εἶναι ἐμφανής ἡ τάση, ἡ ὁποία προέρχεται κυρίως ἀπό τούς Οὐκρανούς τῆς διασποράς, νά διαμορφωθεῖ ἕνα ἀφήγημα τό ὁποῖο θά περιγράφει τήν προϊστορία τοῦ σημερινοῦ ἀνεξάρτητου οὐκρανικοῦ κράτους ὡς τόν τελεολογικό θρίαμβο τοῦ οὐκρανικοῦ ἔθνους, οἱ ρίζες τοῦ ὁποίου ἁπλώνονται στό βάθος τοῦ χρόνου.[2]

Αἴτια καί συνάμα ἀποτελέσματα μιᾶς τέτοιας προσέγγισης εἶναι ἡ φυσικοποίηση τῆς κοινωνικῆς καί πολιτικῆς κατηγορίας ἔθνος, ὡσάν δηλαδή αὐτό νά ὑφίσταται αἰώνια καί νά διαθέτει μιά οὐσία πού μεταλλάσσεται ἐξωτερικά παραμένοντας αἰωνίως ἀπαράλλαχτη ἐσωτερικά. Ὡστόσο, μιά τέτοια ἐκδοχή δέν εἶναι καθόλου ἁπλή ὑπόθεση καθώς προσκρούει στίς ἱστορι-

1. Mark Von Hagen, «Does Ukraine Have a History», *Slavic Review*, 54 (3), 1995, 658-673.
2. Mark Von Hagen, op.cit.

κές ταυτότητες, ἀλλά καί στίς σύγχρονες μεταβατικές ταυτότητες τῶν κατοίκων τῆς σημερινῆς Οὐκρανίας.

Δέν εἶναι στίς προθέσεις τοῦ παρόντος κειμένου νά προβεῖ σέ μιά ἀνάλυση τῆς διεθνοῦς καί ἐσωτερικῆς συγχρονίας στήν Οὐκρανία. Ἀντιθέτως, θέλει νά στρέψει τήν προσοχή του στόν ρωσικό ἐθνικισμό, τόν «ἀντίπαλο» πρός τόν οὐκρανικό καί μάλιστα στό παρελθόν, στόν μακρύ 19ο αἰώνα. Τήν ἀφορμή προσφέρει τό βιβλίο *The Ukrainian Question. The Russian Empire and Nationalism in the Nineteenth Century* (2003) τοῦ διακεκριμένου ρώσου ἱστορικοῦ Ἀλεξέι Μίλερ (Alexei Miller), καθηγητή στό Central European University (Βουδαπέστη), καί ἐρευνητή τῆς Ρωσικῆς Ἀκαδημίας Ἐπιστημῶν. Τό βιβλίο ἐπιχειρεῖ νά ἀναδείξει ὄψεις τῶν στενῶν ἀλλά καί περιπεπλεγμένων ρωσοουκρανικῶν σχέσεων· ὄψεις «παραμελημένες» ἀπό τίς σύγχρονες ἐθνικές ἱστορίες, τῆς ρωσικῆς μή ἐξαιρουμένης. Τό θέμα τοῦ βιβλίου, ὅπως ρητά ὑποδηλώνει ὁ ὑπότιτλος, ἐντάσσεται στήν εὐρύτερη προβληματική τῆς σχέσης μεταξύ ἔθνους καί Αὐτοκρατορίας.

Τό 1674, εἴκοσι χρόνια ἀφότου τά ἐδάφη τῆς Οὐκρανίας περιῆλθαν στή δικαιοδοσία τοῦ τσάρου τῆς Μοσχοβίας, ἐκδίδεται στό Κίεβο ἕνα βιβλίο –πόνημα τοῦ Innokentii Gisel, ἀρχιμανδρίτη τῆς Κιεβικῆς Μονῆς τῶν Σπηλαίων– μέ τόν τίτλο *Σύνοψις*. Μέ τό ἔργο του ὁ ἐντόπιος κληρικός τεκμηριώνει τήν ἄποψή του ὑπέρ τοῦ ἀδιαίρετου τῆς Μεγάλης καί Μικρῆς Ρωσίας (Οὐκρανίας). Τά ἱστορικά τεκμήρια πού συνηγοροῦν σέ αὐτήν τή θέση εἶναι κατά τόν ἀρχιμανδρίτη ἡ ἑνιαία κρατική παράδοση τῆς Κιεβικῆς Ρωσίας, ἡ κοινή δυναστεία τῶν Ρούρικ, καθώς καί ὁ ἑνιαῖος ρωσο-ορθόδοξος λαός.

Ἡ *Σύνοψις* ἔως τά μέσα τοῦ 19ου αἰώνα θά γνωρίσει τριάντα ἐκδόσεις. Ἐάν καί προϊόντος τοῦ χρόνου τό κείμενο θά δεχθεῖ διάφορες κριτικές, συμβάλλει παρά ταῦτα στό νά διαμορφωθεῖ ἡ ἀντίληψη μεταξύ τῶν ρώσων διανοουμένων τοῦ 19ου αἰώνα ἀλλά καί πολλῶν Οὐκρανῶν, ὅτι ὑφίσταται ἕνα πανρωσικό ἔθνος (*an all-Russian nation*) πού περιλαμβάνει τούς μικρορωσικούς (τούς οὐκρανικούς), λευκορωσικούς καί μεγαλορωσικούς πληθυσμούς. Σύμφωνα μέ αὐτήν τή λογική, ἡ οὐκρανική γλώσσα θεωρεῖται ἕνα παρακλάδι, μιά διάλεκτος τῆς ρωσικῆς.

Κατά τόν πρώιμο 19ο αἰώνα μέρος τῆς οὐκρανικῆς διανόησης ἀμφισβητεῖ αὐτήν τήν ἄποψη. Τήν περίοδο τῶν Μεγάλων Μεταρρυθμίσεων (1861) καί τῆς φιλελεύθερης διακυβέρνησης τοῦ Ἀλεξάνδρου Β΄ (1855-1881), τό οὐκρανικό κίνημα τῶν διανοητικῶν ἐλίτ εἰσέρχεται στήν πολιτική καί πολιτισμική ἀρένα. Τά αἰτήματα τοῦ κινήματος ἀρθρώνονται γύρω ἀπό τήν πολιτισμική σφαίρα, κυρίως τήν καλλιέργεια τῆς οὐκρανικῆς γλώσσας ὡς φιλολογικῆς καί ἐθνικῆς. Εἶναι ἡ ἐποχή τῆς πολωνικῆς ἐξέγερσης τοῦ 1863 καί τῆς ἐντατικοποίησης τῶν πολιτικῶν ἐκρωσισμοῦ. Τό ρωσικό κράτος ἀντιλήφθηκε τά οὐκρανικά αἰτήματα ὡς ἀπειλή γιά τήν ἑνότητα τῆς Αὐτοκρατορίας καί ἀντέδρασε: ἐξέδωσε δύο ἐγκυκλίους (1863, 1876) μέ τίς ὁποῖες εἰσήχθησαν ἀπαγορεύσεις στήν ἔκδοση καί τήν διακίνηση βιβλίων καί ἄλλων ἐντύπων στήν οὐκρανική γλώσσα. Ἡ ἀφήγηση τοῦ Ἀλεξέι Μίλερ ὑφαίνεται γύρω ἀπό τίς δύο αὐτές ἐγκυκλίους. Ὁ συγγραφέας παρακολουθεῖ μέρα μέ τή μέρα τή διαδικασία λήψης ἀποφάσεων γιά τή διαχείριση τοῦ οὐκρανικοῦ ζητήματος. Ἐξετάζει ἀναλυτικά τούς προβληματισμούς, τίς ἀντιπαλότητες, τούς συγκερασμούς καί τίς πρακτικές στό κυβερνητικό περιβάλλον. Παραλλήλως παρακολουθεῖ τίς συζητήσεις τῆς ρωσικῆς μορφωμένης κοινωνίας (ἐν πολλοῖς πολυεθνοτική στή σύστασή της), ὅπως αὐτές ἀποτυπώνονται στά συντηρητικά, φιλελεύθερα καί ριζοσπαστικά κεντρικά ἀλλά καί τοπικά ἔντυπα.

Ἕνα ἀπό τά βασικά θέματα τῆς μελέτης εἶναι ἡ «ἐθνικοποίηση» τοῦ λόγου καί τῶν πρακτικῶν τῆς δυναστείας. Κατά τήν ἄποψή του, ἡ ἐθνικοποίηση τῶν δυναστειῶν ἦταν μιά διαδικασία πού ἀναπτύχθηκε στήν Εὐρώπη σταδιακά, μέ ἀργούς ρυθμούς καί αὐτό διότι οἱ δυναστεῖες ἦταν καχύποπτες ἀπέναντι στόν ἐθνικισμό πού προερχόταν ἀπό τά κάτω· στή ρωσική περίπτωση ἡ διαδικασία αὐτή διήρκεσε ὅλον τόν 19ο αἰώνα.

Ὁρισμένοι κρατικοί ὑπάλληλοι, τόσο στό κέντρο ὅσο καί στήν περιφέρεια, ἦταν ἄνθρωποι πού ἀντιλαμβάνονταν τό κοινωνικό σύμπαν μέ ἐθνικούς ὅρους, ἐνῶ ἄλλοι ἀντιμετώπιζαν τά πράγματα μέ ὅρους δυναστικούς καί μέσα ἀπό τό πρῖσμα τοῦ κρατικοῦ πατριωτισμοῦ. Οἱ διαφορετικές ἀντιλήψεις καί προσεγγίσεις στούς κόλπους τῆς κυβέρνησης καί τῆς ὑψηλῆς ὑπαλληλίας παράγουν μιά πολυμορφία ἀπόψεων γιά τίς ἐνδεδειγμένες πρακτικές ἀντιμετώπισης τοῦ οὐκρανικοῦ ζητήματος ἀλλά καί γενικότερα γιά τόν ἀναδυόμενο ἐθνικισμό στίς περιφέρειες. Παρά ταῦτα υἱοθετήθηκαν ἀπαγορευτικές πολιτικές, οἱ ὁποῖες ὑποστηρίχθηκαν καί ἀπό Οὐκρανούς, νομιμοποιώντας ἔτσι τίς κρατικές ἐπιλογές.

Τό δεύτερο κεντρικό θέμα τοῦ βιβλίου εἶναι ἡ ἀντίδραση τῆς ρωσικῆς κοινῆς γνώμης στήν ἀνάπτυξη τοῦ οὐκρανικοῦ ἐθνικοῦ κινήματος. Ὁ Μίλερ ἀντιλαμβάνεται τόν ρωσικό σχηματισμό ὡς αὐτοκρατορικό, δηλαδή, ἐθνοτικά ποικιλόμορφο. Συνεπῶς, κατά τήν ἄποψή του, ἡ ἱστορία τῆς Αὐτοκρατορίας δέν εἶναι ἕνα μηχανιστικό σύνολο ἱστοριῶν διαφορετικῶν ὁμάδων, ἀλλά ὁμάδων οἱ ὁποῖες ἀλληλεπιδροῦν ἡ μιά στήν ἄλλη. Μελετᾶ λοιπόν τή διεθνοτική ἀλληλόδραση, τήν ἀντιπαλότητα διαφόρων ἐθνικῶν σχεδίων καί τήν πολιτική τῆς ἐξουσίας.

Τό ἱστορικό ὑπόβαθρο τῶν ἐναλλακτικῶν ἐθνικῶν σχεδίων προκύπτει ἀναπόδραστα ἀπό τό γεγονός ὅτι ὑφίστανται γιά τήν ἴδια γεωγραφική περιοχή καί τούς ἴδιους πληθυσμούς διαφορετικά σχέδια ἐθνικῆς οἰκοδόμησης. Στή συγκεκριμένη περίπτωση, ἡ συγκρότηση τῶν ταυτοτήτων στό ἔδαφος τῆς σημερινῆς Οὐκρανίας ἔλα-

βε χώρα κατά τόν μακραίωνο ἀνταγωνισμό μεταξύ τῆς Πολωνικῆς Κοινοπολιτείας, τῆς Μοσκοβίας καί τῆς Ὀθωμανικῆς Αὐτοκρατορίας καί ἀργότερα, στόν 19ο αἰώνα, μεταξύ τῆς Αὐτοκρατορίας τῶν Ρομανόφ καί τῆς πολωνικῆς ἀριστοκρατίας. Στήν οὐκρανική περίπτωση ἡ οἰκοδόμηση τῆς ἐθνικῆς ταυτότητας δέν στηριζόταν στή διχοτομία Ρώσων καί Οὐκρανῶν, ἀλλά σέ μιά τριχοτομία: Οὐκρανοί, Ρῶσοι, Πολωνοί. Ἡ συνθήκη αὐτή καθιστᾶ τήν οὐκρανική περίπτωση συγκρίσιμη μέ τή βουλγαρική: Βούλγαροι, Ἕλληνες, Ὀθωμανοί.[3] Ἀντιστοίχως οἱ κρατικές πολιτικές μποροῦσαν νά χρησιμοποιήσουν τήν οὐκρανοπολωνική διαφορά πρός ὄφελός τους καί κυρίως πρός τήν κατεύθυνση νά ἀποκρούσουν τόν πολωνικό κίνδυνο.

Στό δεύτερο ἥμισυ τοῦ 19ου αἰώνα ὁ συγγραφέας διακρίνει δύο ἐναλλακτικά σχέδια οἰκοδόμησης ταυτοτήτων στήν περιοχή: τό ἕνα, τό οὐκρανικό, πού στόχευε στήν οἰκοδόμηση μιᾶς διακριτῆς οὐκρανικῆς ἐθνικῆς ταυτότητας. Τό σχέδιο δηλαδή πού τελικῶς συντελέσθηκε ἱστορικά καί ὁδήγησε στίς μέρες μας στήν ἀνεξάρτητη Οὐκρανία. Τό ἐναλλακτικό ἦταν τό ρωσικό, τό ἀποτυχημένο, τό ὁποῖο προωθοῦσε μεγάλο μέρος τῆς ρωσικῆς κοινῆς γνώμης κατά τόν 19ο αἰώνα καί ἀποτελοῦσε συνείδηση γιά μέρος τῆς ὑψηλῆς ὑπαλληλίας. Τό σχέδιο αὐτό διαμορφωνόταν γύρω ἀπό τήν εἰκόνα ἑνός –πανρωσικοῦ– ἔθνους πού περικλείει ὅλους τούς Ἀνατολικούς Σλάβους τῆς Αὐτοκρατορίας. Ὁ συγγραφέας ὑποστηρίζει ὅτι γιά τόν 19ο αἰώνα δέν ὑπῆρχε τίποτε ἀφύσικο στό νά ἐπικρατήσει εἴτε ἡ μιά εἴτε ἡ ἄλλη διαδικασία: εἴτε τῆς ἐθνικῆς ἰδιαιτερότητας, εἴτε τῆς ἀφομοίωσης.[4] Ὅπως ἐξάλλου κατά τόν ρωσικό 19ο αἰώνα ἡ δημιουργία ἑνός διακριτοῦ ἔθνους στή Σιβηρία ἤ στό «Νησί τῆς Κριμαίας» ἦταν πολύ πιθανά σενάρια ἐξέλιξης στίς μεθόριες αὐτές περιοχές.

Ἀπό τήν πλευρά τῶν Ρώσων τό ἐρώτημα πῶς προσδιορίζεται ἡ ρωσικότητα (στήν ἐθνοτική της ἐκδοχή) καί ποιά εἶναι τά πληθυσμιακά καί γεωγραφικά σύνορα τοῦ ρωσικοῦ ἔθνους ἦταν ἀνοικτά ἐρωτήματα: Ρῶσοι ἦταν ὅλοι οἱ κάτοικοι τῆς Αὐτοκρατορίας; Τά μέλη τῶν προνομιούχων τάξεων (σύμφωνα μέ τήν προμοντέρνα ἀντίληψη τῆς natio); Οἱ Ρῶσοι ὀρθόδοξοι (δηλαδή οἱ Μεγαλορῶσοι, ἀποκλείοντας ὅμως σέ αὐτήν τήν ἐκδοχή τούς παλαιόπιστους); Ἤ ὅλοι οἱ Ἀνατολικοί Σλάβοι στήν παραδοσιακή ἀντίληψη τῆς Rus', δηλαδή τό παν-ρωσικό ἔθνος;[5]

Ἀντιστοίχως στό οὐκρανικό περιβάλλον δέν ὑπῆρχε ὁμοφωνία γύρω ἀπό τίς ἀποσχιστικές τάσεις μέρους τῆς οὐκρανικῆς διανόησης. Ἀναφέραμε ἤδη ὅτι ὁρισμένοι συντάχθηκαν μέ τίς κυβερνητικές ἀπαγορευτικές πολιτικές. Πολλοί, μέ ἐμβληματικές μορφές τούς N.I. Κοστομάροφ (N.I Kostomarov) καί M.Π. Ντραγκομάνοφ (M.P. Dragomanov) ὑποστήριξαν φεντεραλιστικές προτάσεις. Ὁ συγγραφέας ἐξετάζει τή μερίδα αὐτή τῆς διανόησης πού μοιραζόταν τήν ἰδέα γιά τή συνύπαρξη μιᾶς πανρωσικῆς καί μιᾶς οὐκρανικῆς ταυτότητας. Τέλος κατά τή δεκαετία τοῦ 1870, ὅταν φουντώνει τό κίνημα τῶν Ναρόντικων, πολλά μέλη τῆς οὐκρανικῆς διανόησης ἐντάχθηκαν σέ αὐτό, ὑποβαθμίζοντας ἔτσι τόν ἐθνικό παράγοντα στά προγράμματά τους.

Ἀπό τήν ὀπτική τῶν ἐθνικῶν ἱστοριῶν, πού ἐννοοῦν ὅτι ἡ δημιουργία τοῦ ἐθνικοῦ κράτους εἶναι ἡ ἀναπόδραστη ἱστορική ἐξέλιξη, οἱ ἐναλλακτικές αὐτές προτάσεις θυσιάζονται στήν ἀποδεικτική διαδικασία τῆς τελεολογίας τοῦ ἔθνους. Ἀπό τή μεριά της ἡ σύγχρονη ρωσική ἐθνική ἱστορία ἀντιλαμβάνεται τό ἱστορικά συντελεσμένο γεγονός ὡς ἕνα σύνολο ἀτυχῶν καί ἐξωτερικῶν ἐπιβουλῶν (τοῦ Βατικανοῦ, τῆς Πολωνίας, τῆς Γερμανίας καί τῆς Αὐστρίας) οἱ ὁποῖες ἀκρωτηρίασαν τό σῶμα τοῦ παν-ρωσικοῦ ἔθνους.

Τόσο ἡ οὐκρανική ὅσο καί ἡ ρωσική ἐθνικιστική ἑρμηνεία τῆς ἱστορίας ἑρμηνεύουν τά ἴδια γεγονότα ἀπό ἀντίθετες θέσεις, δομοῦνται ὡστόσο πάνω σέ μιά κοινή ἐρμηνεία τῆς ἔννοιας τοῦ ἔθνους· ὅτι δηλαδή τά ἔθνη ἀποτελοῦν ἐνιαία καί ἀδιαίρετη ὀντότητα. Ὁ Μίλερ δέν ἀποδέχεται αὐτή τή μεθοδολογική ἐπιλογή καί ἀντιμετωπίζει –γιά τήν ἐποχή πού ἐξετάζει– τόσο τό οὐκρανικό ὅσο καί τό παν-ρωσικό ἔθνος ὡς σχέδια γιά τήν οἰκοδόμηση μιᾶς ἐθνικῆς κοινότητας, καί ὄχι ὡς ὀντότητες· ἐθνικά σχέδια πού μπορεῖ νά ἀντιπαρατίθενται μέ ἄλλα σχέδια τόσο στό ἐσωτερικό τῆς κοινότητας ὅσο καί στό ἐξωτερικό της.

Τό τελευταῖο ἐρώτημα τοῦ συγγραφέα εἶναι γιατί τελικῶς τό σχέδιο οἰκοδόμησης ἑνός πανρωσικοῦ ἔθνους ἀπέτυχε; Ἡ ἀπάντηση, σύμφωνα μέ τόν συγγραφέα θά πρέπει νά ἀνιχνευθεῖ στίς πολιτικές τοῦ κράτους, οἱ ὁποῖες δέν στόχευαν, τουλάχιστον ὡς ὀργανωμένη καί συνεπής πολιτική, στή συνένωση ἑνός πανρωσικοῦ ἔθνους. Οἱ καταπιεστικές πολιτικές πού ἀποσκοποῦσαν στή διατήρηση τῆς Αὐτοκρατορίας δέν θά πρέπει νά συγχέονται μέ τόν ἐθνικισμό. Ἀκόμη, δομικές ἀδυναμίες τοῦ ἐκσυγχρονιζόμενου ρωσικοῦ σχηματισμοῦ δέν ἐπέτρεπαν τήν ἀποτελεσματικότητα τῶν πολιτικῶν ἀφομοίωσης, οἱ ὁποῖες χαρακτηρίζονταν ἀπό ἀσυνέχειες καί ποικιλομορφία. Τέλος, κράτος καί μορφωμένη κοινωνία δέν συντόνισαν τίς ἐνέργειές τους ἔτσι ὥστε νά ἐπωφεληθοῦν τά μέγιστα ἀπό τούς ἐθνοτικά οὐκρανικῆς προέλευσης ὑποστηρικτές τοῦ σχεδίου γιά ἕνα παν-ρωσικό ἔθνος.

---

3. Maria Todorova, «Self-Image and Ethnic Stereotypes in Bulgaria», *Modern Greek Studies Yearbook*, 8 (1992), 139-164.

4. Alexei Miller, *The Ukrainian Question. The Russian Empire and Nationalism in the Nineteenth Century* (Βουδαπέστη-Νέα Ὑόρκη: Central University Press, 2003), 35.

5. Miller, op. cit., 23. Βεβαίως ἡ ἀφομοίωση σέ ἕνα πανρωσικό ἔθνος ὅλων τῶν ὀρθόδοξων πληθυσμῶν τῆς σημερινῆς Οὐκρανίας δέν σήμαινε ὁπωσδήποτε τήν ἀποδιάρθρωση ἤ τήν ὁλοκληρωτική ἀπώλεια τῆς οὐκρανικῆς ταυτότητας καί τῆς πολιτισμικῆς ἰδιαιτερότητας.

Εἶναι φανερό, νομίζω, ὅτι ὁ συγγραφέας χειρίζεται τήν ἱστορία τοῦ 19ου αἰώνα ὡς μιά ἀνοιχτή διαδικασία. Ὁ Μίλερ ὑποστηρίζει ὅτι προκειμένου ὁ ἱστορικός νά «ἀνακαλύψει» τίς ἐναλλακτικές ἐκδοχές ἐξέλιξης τῶν πραγμάτων, θά πρέπει νά «χειραφετηθεῖ» ἀπό τή γνώση του γιά τίς μετέπειτα ἐξελίξεις καί τά συντελεσμένα γεγονότα.

Ὁ συγγραφέας συνδιαλέγεται καί ἐνσωματώνει μέ μεγάλη ἐπιτυχία ἕνα εὐρύ σῶμα θεωρητικῶν ἐργασιῶν πάνω στό ζήτημα τοῦ ἐθνικισμοῦ, καθώς καί ἕνα εὐρύτατο συγκριτικό πλαίσιο· γονιμοποιεῖ ἔτσι τήν ἕως πρόσφατα ἀπομονωμένη ρωσική ἐπιστήμη μέ τίς παγκόσμιες ἐπιστημονικές συζητήσεις. Ὁ Ἀλεξέι Μίλερ, μέ τό συγγραφικό του ἔργο, ὑποστηρίζει τήν ἀνάγκη γιά θεωρητικό στοχασμό καί ἀναστοχασμό, προκειμένου νά μελετήσει τό φαινόμενο τοῦ ρωσικοῦ καί ἐν μέρει τοῦ οὐκρανικοῦ ἐθνικισμοῦ. Τό ὑπό τάς γραμμάς ἐπιχείρημά του εἶναι ὅτι οἱ ἱστορικοί πρέπει νά προσεγγίσουν τό ἀντικείμενό τους ὄχι μέ τίς ἀναλυτικές κατηγορίες τῶν δρώντων ὑποκειμένων, ἐν προκειμένω τῶν ἐθνικιστῶν τῆς ἐποχῆς, διότι κινδυνεύουν νά χαθοῦν στά δικά τους μονοπάτια καί νά ἀναπαραγάγουν τό δικό τους μέλημα καί ὄχι νά ἑρμηνεύσουν καί νά ἐξηγήσουν τό φαινόμενο.

Τό βιβλίο εἶναι μιά ἱστορική μελέτη, ἀλλά στόν βαθμό πού ἀγγίζει τήν ἱστορία τῶν ἰδεῶν καί τή νοερή γεωγραφία τοῦ ἔθνους καί τοῦ ἐθνικοῦ ἐδάφους, εἶναι χρήσιμο γιά τήν κατανόηση τῶν σημερινῶν προβλημάτων, διότι πολλές ἰδέες καί εἰκόνες τοῦ 19ου αἰώνα ἔχουν ἐπιβιώσει σέ μιά μετασχηματισμένη μορφή ἕως σήμερα στή ρωσική, τήν οὐκρανική, τή λευκορωσική καί πολωνική σκέψη. Στήν κατακλείδα τοῦ βιβλίου του ἀναφέρεται στίς πολιτικές χρήσεις τοῦ παρελθόντος. Γράφει λοιπόν ὅτι ἡ ἱστορία τοῦ πανρωσικοῦ σχεδίου οἰκοδόμησης τῆς ἐθνικῆς ταυτότητας καί ἡ ἀποτυχία του εἶναι συντελεσμένα πράγματα. Ὡστόσο, ὁ ἀπόηχος τῶν ἰδεῶν αὐτῶν στίς νέες συνθῆκες εἶναι συνεχῶς παρών.

Ἡ μελέτη αὐτή ἀνοίγει νέους δρόμους ἀνάγνωσης τῆς ρωσικῆς ἱστορίας, ἄγνωστους στήν πλειονότητα τοῦ ἑλληνικοῦ εὐρύτερου ἀλλά καί εἰδικοῦ ἀναγνωστικοῦ κοινοῦ. Ἐπιπλέον, τό βιβλίο προσφέρεται γιά γόνιμες συγκρίσεις μέ τά καθ' ἡμᾶς καί τό ὀθωμανικό μας παρελθόν. Εἶναι ἀκόμη χρήσιμο γιά τόν θεωρητικό του στοχασμό πάνω στό πρόβλημα τοῦ ἐθνικισμοῦ. Τόν τελευταῖο καιρό μέσα ἀπό τίς σελίδες ἔγκριτης κυριακάτικης ἐφημερίδας διεξάγεται ἕνας ὁμολογουμένως θερμός διάλογος γύρω ἀπό τίς ἔννοιες ἔθνος καί ἐθνικισμός. Ἕνας διάλογος μᾶλλον καθυστερημένος σέ σχέση μέ τήν διεθνή κοινότητα. Εἶναι κοινός τόπος ὅτι τά μεγάλα θεωρητικά σχήματα δέν μπορεῖ νά ἔχουν καθολική ἐφαρμογή. Δέκα περίπου χρόνια πρίν ὁ John Hall στό ἄρθρο του «Nationalisms: Classified and Explained» μέ τό νά χρησιμοποιεῖ τόν ὅρο ἐθνικισμό στόν πληθυντικό ὑποδηλώνει τό κεντρικό ἐπιχείρημά του: *«Καμιά μοναδική γενική θεωρία τοῦ ἐθνικισμοῦ δέν εἶναι δυνατή. Οἱ ἱστορικές ἐμπειρίες εἶναι πολλαπλές ἔτσι θά πρέπει νά εἶναι καί οἱ ἀντιλήψεις μας γι' αὐτές».*[6] Στηρίζει, ὡστόσο τό ἐπιχείρημά του στά σημαντικότερα ἐπιτεύγματα τῶν θεωρητικῶν στοχασμῶν τῶν τελευταίων δεκαετιῶν.

Αὐτό σημαίνει ὅτι ὑφίσταται ἕνα πεδίο συναίνεσης πού προκύπτει ὄχι τόσο ἀπό τόν ἀνταγωνισμό τῶν θέσεων ἀλλά ἀπό τή διαφορετικότητά τους σέ θέματα ὅπως οἱ παράγοντες πού εὐνόησαν τήν ἀνάδυση τοῦ ἐθνικισμοῦ πού καθέλκυσε τή διαδικασία τῆς δημιουργίας τοῦ ἔθνους. Ὁ Γκέλνερ δίνει ἔμφαση στήν ἐκβιομηχάνιση καί τήν ἐκπαίδευση. Ὁ Deutsch στά συστήματα μαζικῆς ἐπικοινωνίας. Ὁ Ἄντερσον στή σημασία τοῦ ἔντυπου καπιταλισμοῦ, τῶν γλωσσικῶν ἐπαναστάσεων καί τούς νέους τρόπους ἀντίληψης τοῦ κόσμου. Ὁ Tilly ἀναδεικνύει τόν ρόλο τοῦ κράτους καί τῶν πολέμων. Ὁ Hroch καί ὁ Χόμπσμπομ τόν ρόλο τῶν διανοητικῶν ἐλίτ. Ὁ Σμίτ τή σημασία τοῦ ἐθνοτικοῦ παράγοντα ὡς βάση γιά τή δημιουργία τῶν σύγχρονων ἐθνῶν. Αὐτή ἡ πολλαπλότητα τῶν προσεγγίσεων μᾶς δείχνει μιά συνεχή ποικιλία συνδυασμῶν στήν ἱστορία. Ἡ ἀνάγκη γιά τή μελέτη τοῦ εἰδικοῦ καί τοῦ συγκεκριμένου δέν ἀναιρεῖ τόν ἐξίσου ἀναγκαῖο θεωρητικό στοχασμό καί τίς συγκριτικές προσεγγίσεις τοῦ φαινομένου τοῦ ἐθνικισμοῦ.

Τό ἐρευνητικό ἐνδιαφέρον τῶν σπουδῶν τοῦ ἐθνικισμοῦ ἔχει μετακινηθεῖ πρό πολλοῦ ἀπό τό μοναδικό ἐρώτημα ἐάν τό ἔθνος παρήγαγε τόν ἐθνικισμό ἤ ὁ ἐθνικισμός τό ἔθνος, πρός μιά «διαδικασιακή» ἀντίληψη τοῦ ἔθνους. Τά ἐρωτήματα πού τίθενται σέ αὐτό τό πλαίσιο σχετίζονται μέ τό πῶς τό ἔθνος χρησιμοποιεῖται ὡς πρακτική κατηγορία, ὡς σχῆμα ταξινόμησης καί ὡς γνωστικό πλαίσιο. Μέ αὐτήν τήν ἔννοια τό ἔθνος εἶναι μιά θεμελιώδης κοινωνική κατηγορία τῆς νεωτερικότητας πού δημιουργεῖ καί τό πολιτικό πεδίο πού τό συνδέει μέ τόν ἐθνικισμό.[7]

Ἡ ἀναγωγή ἑνός ἐθνικισμοῦ καί ἀκόμη χειρότερα ἑνός ἔθνους σέ μοναδικό καί σχεδόν αὐτιστικό παράδειγμα ἐνέχει τόν κίνδυνο τόσο τοῦ αὐτοθαυμασμοῦ ὅσο καί τοῦ στιγματισμοῦ (καί αὐτοστιγματισμοῦ), πράγματα ἐπιστημονικά ὀλισθηρά ἀλλά καί πολιτικά ἐπικίνδυνα.

Δυστυχῶς τό βιβλίο δέν εἶναι προσβάσιμο στόν ἕλληνα ἀναγνώστη καθώς ἡ μεταφραστική δραστηριότητα στήν Ἑλλάδα γύρω ἀπό συναφῆ θέματα τῆς ρωσικῆς ἱστορίας εἶναι ἰσχνή. Νομίζω ὅμως ὅτι ἡ μετάφραση τοῦ βιβλίου θά ἦταν πολλαπλῶς ὠφέλιμη γιά τό ἑλληνικό ἀναγνωστικό κοινό.

---

6. John Hall, «Nationalisms: Classified and Explained», *Daedalus*, (καλοκαίρι 1993), 1.

7. Rogers *Brubaker, Nationalism Reframed: Nationhood and the National Question in New Europe* (Cambridge: Cambridge University Press, 1996), Εἰσαγωγή καί κεφάλαιο πρῶτο.

Τό μικρό δοκίμιο τοῦ Νίκου Σβορώνου, *Τό ἑλληνικό ἔθνος: γένεση καί διαμόρφωση τοῦ ἑλληνικοῦ ἔθνους* (ἐκδ. Πόλις), παρόλο πού εἶχε γραφτεῖ τό 1965 καί δημοσιεύτηκε μόλις πρίν μερικούς μῆνες, ὅπως ἀποδείχθηκε ἦταν μιά σημαντική ἐκδοτική ἐπιτυχία: μῆνες τώρα ἔρχεται πρῶτο στά εὐπώλητα. Εὐχάριστη καί καλοδεχούμενη ἡ ἔκπληξη διότι δείχνει ὅτι τό θέμα «ἔθνος» ἐνδιαφέρει, ὅπως ἐπίσης καί ἡ ἄποψη τοῦ Σβορώνου. Ταυτόχρονα, τό δοκίμιο αὐτό προκάλεσε ἔντονες συζητήσεις καί ἀντιπαραθέσεις. Οἱ ἀναγνῶστες τοῦ *Πολίτη* γνωρίζουν τή βιβλιοπαρουσίαση τοῦ Ἀγ. Ἐλεφάντη (Νοέμ. 2004, τχ. 127). Ἐξάλλου στίς «Νέες Ἐποχές» τοῦ *Βήματος* δημοσιεύτηκαν οἱ ἀντικρουόμενες γιά τό βιβλίο τοῦ Σβορώνου ἀπόψεις τοῦ Ἀντώνη Λιάκου καί τοῦ Νάσου Βαγενᾶ (*Τό Βῆμα*, 23/1, 6/2, 20/2, 6/3, 13/3/2005) στίς ὁποῖες ἀπάντησε ὁ Χρῆστος Χατζηιωσήφ σέ δύο συνέχειες τῶν «Ἐνθεμάτων» τῆς *Αὐγῆς* (13 καί 20/3) καί ἀνταπάντησε ὁ Νάσος Βαγενάς. Ἐδῶ ἀναδημοσιεύουμε τά κείμενα τοῦ Χρήστου Χατζηιωσήφ καί τοῦ Νάσου Βαγενᾶ καί φυσικά θά φιλοξενηθεῖ στό περιοδικό ὁποιαδήποτε συνεισφορά στό διάλογο γιά τό σημαντικό αὐτό ζήτημα.

ΣΥΓΧΥΣΗ ΠΕΡΙΓΡΑΜΜΑΤΩΝ ΚΑΙ ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΩΝ

τοῦ Χρήστου Χατζηιωσήφ

Ὁ Νίκος Σβορῶνος εἶχε ἀναγνωρίσει ὡς ἕνα ἀπό τά κύρια προβλήματα μέ τά ὁποῖα βρίσκεται ἀντιμέτωπος ὁ μελετητής τῆς ἑλληνικῆς κοινωνίας τά «συγκεχυμένα περιγράμματα τῆς πνευματικῆς ζωῆς καί τήν ἀπουσία συγκροτημένων ἰδεολογιῶν». Σήμερα, τριάντα χρόνια μετά τή διατύπωση αὐτῆς τῆς παρατήρησης στά «προλεγόμενα» στήν ἑλληνική ἔκδοση τῆς *Ἐπισκόπησης τῆς Νεοελληνικῆς Ἱστορίας*, ἡ σύγχυση περιγραμμάτων καί περιεχομένων στήν πνευματική ζωή ἐξακολουθεῖ νά ἰσχύει. Ἀπό τίς τελευταῖες της ἐκδηλώσεις ἡ ἀντιπαράθεση τοῦ φιλολόγου Νάσου Βαγενᾶ καί τοῦ ἱστορικοῦ Ἀντώνη Λιάκου μέ ἀφορμή τή μεταθανάτια ἔκδοση ἑνός ἀδημοσιεύτου κειμένου τοῦ Σβορώνου, ἡ συγγραφή τοῦ ὁποίου τοποθετεῖται στά μέσα τῆς δεκαετίας τοῦ 1960. Τό κείμενο αὐτό ἀποτελεῖ ταυτόχρονα τήν ἀφορμή καί τό θύμα τῆς ἀντιπαράθεσης, γιατί οἱ ἀπόψεις τῶν δύο σχολιαστῶν συσκοτίζουν μᾶλλον παρά διαφωτίζουν τό περιεχόμενό του. Ὁρμώμενοι ἀπό διαφορετικά σημεῖα ἐκκίνησης καί ἀποβλέποντας σέ διαφορετικούς στόχους, οἱ δύο συνομιλητές ἀποσιωποῦν τή βασική θέση τοῦ Σβορώνου καί παραβλέπουν τήν ἀρχιτεκτονική τῆς ἐπιχειρηματολογίας του. Θά πρέπει ἐδῶ νά διευκρινίσω ὅτι στό ἴδιο τό κείμενο τοῦ Σβορώνου ἡ θεωρητική του ἀφετηρία καί ἡ ἐπιχειρηματολογία, εἶναι σαφῶς διατυπωμένες, ἐνῶ ὁ ἀναγνώστης τοῦ μικροῦ σέ ἔκταση πονήματος διαθέτει ἐπιπλέον τά ἐξαιρετικά διεισδυτικά «προλεγόμενα» τοῦ Σπύρου Ἀσδραχᾶ, ὥστε ἡ παρανόηση τῶν θέσεων καί τῆς ἀνάλυσης τοῦ Σβορώνου νά εἶναι δύσκολη καί πάντως δυσεξήγητη.

Οἱ δύο συζητητές μᾶλλον δέν ἔλαβαν ὑπόψη τους τά προλεγόμενα τοῦ Σ. Ἀσδραχᾶ. Ὁ Α. Λιάκος στήν παρέμβασή του τά ἀγνοεῖ παντελῶς, ὅπως καί τό ἄρθρο τοῦ Σ. Ἀσδραχᾶ πού δημοσιεύεται στό ἴδιο φύλλο τῆς ἐφημ. *Τό Βῆμα* (23.1.05) μέ τό ἄρθρο τοῦ Ν. Βαγενᾶ στό ὁποῖο ἀπαντᾶ. Ὁ Ν. Βαγενᾶς υἱοθετεῖ βασικές διαπιστώσεις τοῦ Σ. Ἀσδραχᾶ μόνο στό μέτρο πού μπορεῖ νά τίς χρησιμοποιήσει, ὅπως καί τήν ἴδια τήν ἐργασία τοῦ Σβορώνου, ὡς ὅπλο στήν κριτική πού ἀσκεῖ στίς ἀπόψεις τῶν συγχρόνων θεωρητικῶν τοῦ ἐθνικισμοῦ. Οἱ ἀνάγκες αὐτοῦ τοῦ ἀγώνα τόν ὁδηγοῦν ὅμως νά παραβλέψει ἄλλες βασικές θέσεις τοῦ Ἀσδραχᾶ καί τοῦ Σβορώνου, ἀκόμα καί νά παρανοήσει τίς θέσεις τῶν ἀντιπάλων του. Στό κείμενο πού ἀκολουθεῖ θά προσπαθήσω νά δείξω πού ἔγκειται ἡ ἀποσιώπηση,

Ἁγιασμός στό σχολεῖο. Σπ. Μελετζῆς: «Θεσπρωτία».

σέ τί συνίσταται ἡ παρανόηση καί παράλληλα νά τίς ἑρμηνεύσω.

Σβορῶνος: τό ἔθνος μιά ἱστορική κατηγορία

Ἂς μοῦ ἐπιτραπεῖ νά ἀρχίσω μέ τή συνοπτική παρουσίαση τοῦ βιβλίου τοῦ Σβορώνου. Ἀφετηρία τῆς ἀνάλυσής του εἶναι ἡ θέση ὅτι «τό ἔθνος εἶναι καί αὐτό μία ἱστορική κατηγορία», τῆς ὁποίας τό περιεχόμενο παρουσιάζεται περισσότερο ἢ λιγότερο ὁλοκληρωμένο καί γενικευμένο» ἀπό τό δεύτερο μισό τοῦ 18ου αἰώνα». Ὁ Σβορῶνος ἀντιδιαστέλλει ρητά τό ἔθνος ἀπό τίς κατηγορίες τοῦ λαοῦ ἢ τῆς ἐθνότητας πού ἔχουν μεγαλύτερο ἱστορικό βάθος καί σημειώνει, προφανῶς διαφωνώντας μέ αὐτήν τήν πρακτική, ὅτι συχνά οἱ δύο ἔννοιες ταυτίζονται στή χρήση. Ἂν καί ἀρνεῖται τήν ἐφαρμογή μιᾶς γενικῆς θεωρίας περί συγκρότησης τῶν ἐθνῶν καί προκρίνει τή διερεύνηση τῶν συγκεκριμένων παραγόντων πού συνετέλεσαν στή διαμόρφωση τοῦ ἑλληνικοῦ ἔθνους, ὁ ὁρισμός πού δίνει στήν ἔννοια αὐτή σέ συνδυασμό μέ τήν τοποθέτηση τοῦ φαινομένου σέ μία συγκεκριμένη ἱστορική περίοδο δείχνει ὅτι δέν κινεῖται στό ἐπίπεδο τοῦ ἁπλοϊκοῦ ἐμπειρισμοῦ, ἀλλά ὅτι βασίζεται σέ μία προηγούμενη θεωρητική ἐπεξεργασία τῶν πραγματολογικῶν δεδομένων πού εἶχε ἀποδόσει ἡ συγκριτική μελέτη τῆς διαμόρφωσης τῶν ἐθνῶν. Τό «συντελεσμένο» ἔθνος, πού ἐμφανίζεται κατά τό Σβορῶνο ἀπό τό δεύτερο μισό τοῦ 18ου αἰώνα καί μετά, εἶναι

> «μιά διαμορφωμένη σταθερή κοινότητα ἀνθρώπων μέ συνείδηση ὅτι ἀποτελεῖ ἕνα ἐνιαῖο καί ἀλληλέγγυο σύνολο μέ δική του πολιτισμική φυσιογνωμία καί ψυχοσύνθεση, μέ κοινά ὑλικά καί πνευματικά συμφέροντα καί μέ σταθερά ἐκφρασμένη βούληση ἢ τάση πολιτισμικῆς ἢ πολιτικῆς αὐτονομίας πού μπορεῖ νά φθάσει ὡς τήν ἀπαίτηση κρατικῆς ἀνεξαρτησίας» [...] «Βασικό χαρακτηριστικό τῆς ἐθνικῆς ἑνότητας εἶναι ἡ κοινή βούληση τῶν ἀτόμων πού τό ἀπαρτίζουν», ἡ διαμόρφωση τῆς ὁποίας ὑπακούει σέ κάποια ἱστορική νομοτέλεια καί βρίσκεται σέ στενή ἐξάρτηση μέ τούς κοινωνικούς παράγοντες πού κινοῦν τήν ἱστορία».

Ὁ Σ. Ἀσδραχᾶς ἔχει ἐπισημάνει στά «προλεγόμενα» τοῦ βιβλίου τή σχέση τοῦ ὁρισμοῦ αὐτοῦ μέ τή μαρξιστική μέθοδο ἱστορικῆς ἀνάλυσης, καί συγκεκριμένα μέ τήν ἑρμηνεία πού ἔδωσε στό ἐθνικό φαινόμενο ὁ Στάλιν στό δοκίμιό του *Ὁ μαρξισμός καί τό ἐθνικό ζήτημα* (1913).

Τό ἀντικείμενο τῆς πραγμάτευσης τοῦ Σβορώνου στό δοκίμιό του εἶναι ὁ ἐντοπισμός καί ἡ ἀνάλυση τῶν παραγόντων πού ἐπέτρεψαν τήν ἐμφάνιση τῆς

Ὁ ταχυδρόμος στή βρύση τοῦ χωριοῦ. Σπ. Μελετζῆς: «Θεσπρωτία».

ὁλοκληρωμένης μορφῆς τοῦ ἑλληνικοῦ ἔθνους στό γύρισμα τοῦ 18ου πρός τόν 19ο αἰώνα σέ συντονισμό μέ τή γενικότερη πορεία τῶν εὐρωπαϊκῶν λαῶν. Στήν ἀρχή τῆς πορείας βρίσκεται ἡ ἐμφάνιση σέ ἕνα ὁρισμένο χῶρο κατά τήν κλασική ἀρχαιότητα ἑνός συγκροτημένου «λαοῦ» ἤ «ἐθνότητας» μέ ἰδιαίτερη πολιτιστική φυσιογνωμία (πίστη στήν κοινή καταγωγή, πολιτισμική ἑνότητα, χρήση συγγενῶν διαλέκτων). Ἀπό αὐτόν τόν λαό ἔλειπε ἀκόμα *«τό βαθύ αἴσθημα μιᾶς ἀδιάρρηκτης κοινότητας συμφερόντων(πνευματικῶν καί ὑλικῶν), ἡ συνείδηση ἑνός ἀλληλέγγυου συνόλου».* Ὁ Σβορῶνος παρουσιάζει τήν ὁδό πού πορεύθηκε αὐτός ὁ λαός ὥσπου νά συγκροτηθεῖ σέ ἔθνος μέ τή «νεότερη σημασία τοῦ ὅρου» ὡς μιά διαδικασία ἀσυνεχή, μέ ἀλλαγές κατεύθυνσης πού κάθε σημεῖο της ἔθετε τά μέλη τοῦ κοινωνικοῦ συνόλου μπροστά σέ ἕνα φάσμα ἐπιλογῶν.

Στήν ἑλληνιστική περίοδο ὁ λαός αὐτός ἀποκτᾶ τήν κοινή ὁμιλουμένη γλώσσα, τό βασικότερο στοιχεῖο τῆς ἱστορικῆς του συνέχειας. Ἡ ὑποταγή του στή ρωμαϊκή, ἀργότερα στήν ἀνατολική ρωμαϊκή αὐτοκρατορία, προσθέτει στή συνείδηση τοῦ κοινοῦ πολιτισμοῦ, τή διάσταση τοῦ ἐνιαίου οἰκονομικοῦ καί πολιτικοῦ χώρου. Ἀντίρροπα λειτούργησε ἡ ἐπικράτηση τοῦ χριστιανισμοῦ μετά τόν 4ο αἰώνα μ.Χ. πού σέ συνδυασμό μέ τή ρωμαϊκή αὐτοκρατορική ἰδεολογία ἀποτέλεσαν τούς κύριους συνεκτικούς ἰδεολογικούς παράγοντες τοῦ ἑλληνικοῦ λαοῦ, ὁ ὁποῖος ἀπομακρύνεται μέ τόν τρόπο αὐτόν ἀπό τήν ἑλληνική παράδοση. *«Οἱ διαφορές αὐτές»...*, συνιστοῦν κατά τόν Σβορῶνο, *«ποιοτική διαφοροποίηση τοῦ μεσαιωνικοῦ Ἑλληνισμοῦ ἀπό τόν ἀρχαῖο» (τό ἐπίθετο μεσαιωνικός δέν ἐκφράζει ἐδῶ μόνο μιά χρονολογική, ἀλλά καί κάποια ποιοτική διαφορά).* Εἶναι ἡ κρίση τῆς αὐτοκρατορίας μετά τόν 11ο αἰώνα, ἡ ἀπώλεια τῆς οἰκουμενικότητας, πού στρέφει τούς διανοητές τοῦ Βυζαντίου πρός τήν ἑλληνική παιδεία ὡς δική τους κληρονομιά. Αὐτό πού διαφοροποιεῖ τή στροφή αὐτή ἀπό προηγούμενες ἀναγεννήσεις τῶν κλασικῶν σπουδῶν εἶναι ἡ ἀπαρχή κάποιας ἀνεξάρτητης ἀπό τή θεολογία φιλοσοσφικῆς διάθεσης καί ἡ ἐπανασύνδεση τῶν διανοουμένων μέ τίς λαϊκές ρίζες τοῦ πολιτισμοῦ.

Οἱ ἰδεολογικές αὐτές κατευθύνσεις θά ξεκαθαρίσουν περισσότερο ὡς τό τέλος τῆς Αὐτοκρατορίας καί θά ἀναπτυχθεῖ ἕνα ἰσχυρό πατριωτικό συναίσθημα στό πλαίσιο τῶν ἀγώνων κατά τῆς φραγκικῆς κατάκτησης καί τῶν μοναρχιῶν τῶν ἄλλοτε ὑποτελῶν στήν αὐτοκρατορία βαλκανικῶν λαῶν. Τό γεγονός ὅτι τά διάδοχα κράτη τῆς Αὐτοκρατορίας στηρίζονται μετά τό 1204 σέ ἐγχώριες κοινωνικές δυνάμεις, ὅτι ἡ γαιοκτητική ἀριστοκρατία χάνει σέ ἐπιρροή πρός ὄφελος τῶν ἀστικῶν στοιχείων ἔχει

ὡς ἀποτέλεσμα κατά τόν Σβορῶνο τά πολιτειακά αὐτά μορφώματα νά παίρνουν ὅλο καί περισσότερο τόν χαρακτήρα ἑλληνικῶν ἐθνικῶν κρατῶν.

Οἱ Ὀθωμανοί κατακτητές τῶν ἐδαφῶν τῆς Αὐτοκρατορίας βρίσκουν λοιπόν σέ ὁλόκληρη τή Βαλκανική λαούς πού ἔχουν

> «ὁ καθένας σέ διαφορετικό βαθμό ἀνεπτυγμένη τήν ἐθνική συνείδηση καί γιά αὐτό τό λόγο ἀντιστέκονται στήν κατάκτηση. Ἡ ἐθνική συνείδηση τοῦ ἑλληνισμοῦ κατά τήν ὀθωμανική κυριαρχία δέν εἶναι ἀπαλλαγμένη ἀπό ἀντιφάσεις πού ὀφείλονται σέ μεγάλο βαθμό στήν ἀνομοιγένεια καί τή διπλή λειτουργία τῆς ἡγετικῆς τάξης (κλήρου, φαναριωτῶν, προκρίτων) ὡς ἀντιπροσωπευτικῶν ὀργάνων τοῦ λαοῦ ἀπό τή μιά καί ὡς προεκτάσεις τῆς τουρκικῆς διοίκησης ἀπό τήν ἄλλη. Ἡ ἀποσαφήνιση τῆς ἐθνικῆς συνείδησης συνδέεται σέ ἕνα πρόωρο στάδιο μέ δυνάμεις πού δροῦν ἐκτός τοῦ πλαισίου τῆς ὀθωμανικῆς νομιμότητας ἤ στό περιθώριο αὐτῆς (κλέφτες, ἁρματωλοί, διανοούμενοι στή Δύση). Τελικά ὅμως εἶναι ἡ ἀνάπτυξη τῆς ἀστικῆς τάξης, ἡ ἀντίθεση τῶν ὑλικῶν καί ἠθικῶν συμφερόντων τῆς ὁποίας μέ τίς συνθῆκες τῆς τουρκικῆς κατάκτησης πού ἀποκλείει κάθε δυνατότητα συμβιβασμοῦ, ἡ ὁποία συντελεῖ "στή μεγαλύτερη ἀποσαφήνιση τῆς ἐθνικῆς συνείδησης" μέσω τῆς συγκρότησης μιᾶς ἐπαναστατικῆς ἐθνικῆς ἰδεολογίας. «Ἡ ἀστική τάξη ἐμφανίζεται ἀπό τά μέσα τοῦ 18ου αἰώνα ὡς ὁ κύριος παράγοντας τῆς ἐθνικῆς ἀφύπνισης καί ὁ φορέας τῆς νέας αὐτῆς ἐθνικῆς ἰδεολογίας».

Ἡ ἐπικράτηση τοῦ ἐπαναστατικοῦ προγράμματος πού στόχευε στή «δημιουργία ἑνός ἀνεξάρτητου ἑλληνικοῦ κράτους» πραγματοποιήθηκε μέσα ἀπό συγκρούσεις μέ τίς παλαιές ἡγετικές τάξεις. Ὁ Σβορῶνος τονίζει ὅτι ἡ ἐθνική ἰδεολογία πού ἐπέτρεψε στήν ἀστική τάξη νά ὀργανώσει τίς διάχυτες ἐπαναστατικές δυνάμεις τοῦ ἔθνους (τήν ἀγροτιά μέ τά ἔνοπλα σώματα τῶν κλεφτῶν, τά μικροαστικά στοιχεῖα τῶν ναυτικῶν, τῶν ἐμπόρων καί τῶν βιοτεχνῶν) δέν στηριζόταν μόνο στήν ἀνασύνδεση μέ τό παρελθόν τῆς κλασικῆς ἀρχαιότητας, ἀλλά καί «στό ρεῦμα τοῦ ἐνιαίου δυτικοευρωπαϊκοῦ πολιτισμοῦ» μέσω τῆς υἱοθέτησης τῶν βασικῶν προταγμάτων τοῦ εὐρωπαϊκοῦ διαφωτισμοῦ.

Μόνο μέ τή σύμπηξη αὐτοῦ τοῦ διαταξικοῦ μετώπου «τό ἑλληνικό ἔθνος εἶναι πλέον συντελεσμένο». Τό ἔθνος αὐτό, ἄν καί ἔχει διαγράψει μιά μακραίωνη πορεία ἀπό τήν ἐμφάνιση τῶν πρώτων σημείων τῆς ἐθνικῆς του συνείδησης, δέν παύει κατά τό Σβορῶνο νά εἶναι «νέο». Τό «νέο ἑλληνικό ἔθνος», προϊόν τῆς ἐποχῆς του ἀναζητᾶ τίς ρίζες του στήν ἀρχαία Ἑλλάδα καί τούς ἀχαίους τίτλους τῆς εὐγένειάς του, ὅπως κάνουν *«ὅλα τά νεοσύστατα ἔθνη», γιατί ἦταν οἱ μόνοι τίτλοι «πού μποροῦσε νά προσέξει ἡ κλασικίζουσα καί ἑλληνοτραφής δυτική σκέψη τοῦ 18ου αἰώνα».*

Ἡ παρανάγνωση τοῦ Σβορώνου ἀπό τόν Ν. Βαγενᾶ

Ἐλπίζω αὐτή ἡ σύντομη παρουσίαση νά δείχνει πώς ἡ ἀρχική θεωρητική ἐξαγγελία τοῦ Ν. Σβορώνου τηρεῖται στήν ἀνάλυση καί τήν ἑρμηνεία τῶν πηγῶν του. Οἱ κοινωνικοί παράγοντες πού συντελοῦν στήν ἐμφάνιση τοῦ νέου ἔθνους δέν παραμένουν ἀόριστες ἀναφορές σέ ἱστορικές περιόδους, ἀλλά ἐξειδικεύονται σέ συγκεκριμένες κοινωνικές σχέσεις καί ἀντιθέσεις τόσο στίς ἀπαρχές του κατά τήν ὑστεροβυζαντινή περίοδο ὅσο καί κατά τήν τελική διαμόρφωσή του πρίν τό 1821. Σέ αὐτοῦ τοῦ τύπου τήν ἀνάλυση ὁ κοινωνικός μηχανισμός τοῦ ἱστορικοῦ γίγνεσθαι εἶναι σημαντικότερος ἀπό τά καθέκαστα συμβάντα. Μέ κανένα τρόπο, λοιπόν, τό «νεοσύστατο» ἑλληνικό ἔθνος τοῦ Σβορώνου μπορεῖ νά ταυτισθεῖ μέ τήν τελευταία μορφή οἱουδήποτε τρίσχημου ἤ πεντάσχημου παπαρρηγοπούλειου ἑλληνισμοῦ. Ἂν καί ἡ δομή τῆς ἐπιχειρηματολογίας τοῦ Σβορώνου στηρίζεται σέ μιά σαφή θεωρητική ἄποψη πού τήν ἀκολουθεῖ μέ συνέπεια, στό κείμενο ὑπάρχουν μεμονωμένες ἐκφράσεις πού θά ὁδηγοῦσε ἐνδεχομένως κάποιον βιαστικό ἀναγνώστη νά τό κατατάξει στίς «ρομαντικές» ἀντιλήψεις γιά τό ἔθνος. Περισσότερο ἀπό ὅτι στήν ἀναφορά σέ «λανθάνοντα στοιχεῖα τῆς συνέχειας στή συνείδηση τοῦ λαοῦ», ὁ κίνδυνος αὐτός ἐλλοχεύει στήν ἔκφραση «ἐθνική ἀφύπνιση» πού χρησιμοποιεῖται ἅπαξ.

Ὁ Ν. Βαγενᾶς ἀναγνωρίζει στό Σβορῶνο τή μαρξιστική θεώρηση, ἡ ἀναγνώριση ὅμως αὐτή μένει χωρίς συνέπειες στήν ἐκτίμηση τοῦ ἔργου του. Ὁ μαρξισμός τοῦ Σβορώνου ἀνάγεται στήν ἀντίθεσή του μέ τίς ρομαντικές ὑπερβατικές ἤ μεταφυσικές ἀντιλήψεις περί ἔθνους πού γιά νά διαφωνήσει κανένας μαζί τους δέν χρειάζεται νά εἶναι μαρξιστής, ἀλλά ἁπλῶς ὀρθολογιστής. Ἀντίθετα, δέν γίνεται καμιά ἀναφορά στή συγκεκριμένη μαρξιστική θεωρία τοῦ Σβορώνου, ὅπως προκύπτει ἀπό τήν ἀρχική του θέση καί τόν ὁρισμό τοῦ ἔθνους. Ἀπό τά «προλεγόμενα» τοῦ Σ. Ἀσδραχᾶ ὁ Ν. Βαγενᾶς ἀπομονώνει τό ἀπόσπασμα

> «στό Σβορῶνο ἡ θεωρία ὑπόκειται ὡς ἱστορικό σκεπτικό, δέν ἀναδύεται καί πολύ περισσότερο δέν ἐκτοπίζει τήν ὀντολογία τῆς ἱστορίας. Εἶναι βέβαιο ὅτι ἄν τό κείμενο αὐτό γραφόταν σέ κοντινότερούς μας καιρούς, θά εἶχε τήν ἴδια "φιλοσοφία τῆς σύνθεσης", παρά τήν ἄνθηση τῶν ἐρευνῶν καί τῶν συνθετι-

κῶν δοκιμῶν γύρω ἀπό τήν ἔννοια καί τήν πραγματικότητα τοῦ ἔθνους».

Κατά τή γνώμη μου τή φράση αὐτή ὁ Ν. Βαγενᾶς τήν ὑπερερμηνεύει. Ὁπωσδήποτε ἀφιερώνει πολύ λίγη προσοχή στό συγκεκριμένο τρόπο μέ τόν ὁποῖο ὁ Σβορῶνος συνδέει στή μακρά διάρκεια τόν κοινωνικοοικονομικό παράγοντα μέ τόν πολιτισμικό. Ἐστιάζει στόν πολιτισμικό παράγοντα καί ἰδιαίτερα στή γλώσσα καί δέν κάνει καμία μνεία τῶν κοινωνικῶν σχέσεων οἱ ὁποῖες κατά τό Σβορῶνο ἐπέτρεψαν στήν πολιτισμική κοινότητα νά ἀναχθεῖ σέ ἔθνος. Στό ζήτημα αὐτό ὁ Ν. Βαγενᾶς ἐγκαταλείπει τή μελέτη περί *γένεσης καί διαμόρφωσης τοῦ νέου ἑλληνισμοῦ* στήν ὁποία γίνονται ἐπανειλημμένες ἀναφορές στό ρόλο τῶν ἀστικῶν στρωμάτων καί τῆς ἀστικῆς τάξης καί καταφεύγει στή συνέντευξη τοῦ Σβορώνου στό περ. *Σύγχρονα Θέματα* τό 1988, ὅπου θεωρεῖ ὅτι βρίσκεται ἡ ἀπόδειξη ὅτι ὁ Σβορῶνος ἀποσυνδέει τήν ἔννοια τοῦ ἔθνους ἀπό τήν ἀστική τάξη. Ἄν ἡ ἀνάγνωσή του ἦταν ὀρθή τότε θά ἔπρεπε νά παραδεχθοῦμε ὅτι ὁ Σβορῶνος ἀνάμεσα στό 1965 καί τό 1988 ἄλλαξε ἄποψη καί νά προσπαθήσουμε νά βροῦμε τούς λόγους, ἀντί νά ἀποσιωποῦμε τίς πρῶτες του ἀπόψεις. Θά ἔπρεπε νά δοῦμε, ἄν πράγματικά ὑπῆρξε ἕνας «ὥριμος Γάλλος» καί ἕνας «ὄψιμος Ἕλληνας» Σβορῶνος. Κατά τή γνώμη μου, τέτοια μεταβολή ἀπόψεων δέν ὑπάρχει καί ὅποιες ἀποκλίσεις ὀφείλονται στή διαφορετική φύση τῶν δύο ἀναφορῶν –ἐκτεταμένο γραπτό κείμενο ἀπό τή μιά καί προφορική συνέντευξη ἀπό τήν ἄλλη– καί δέν ἀντανακλοῦν διαφοροποίηση ἐπί τῆς οὐσίας.

Πιεζόμενος στή συνέντευξή του νά πεῖ ἄν ἀποδέχεται «τήν παπαρρηγοπούλεια ἄποψη γιά τήν ἀδιάκοπη συνέχεια τῆς ἑλληνικῆς ἱστορίας» ὁ Σβορῶνος ἄρχισε τήν ἀπάντησή του μέ προφανή δυσφορία: *«ἀκοῦστε. Μή μέ βάζετε νά ἐπαναλάβω αὐτά πού ἔχω ἤδη γράψει»*, γιά νά κλείσει μέ τήν ἑξῆς ἀποστροφή: *«Δέν μπορῶ νά πῶ τίποτε παραπάνω, γιατί θά τό προδώσω. Ἐν πάση περιπτώσει, τά ἔχω γράψει καλύτερα. Σᾶς ὑπόσχομαι πάντως πολύ σύντομα νά βγεῖ ἕνα βιβλιαράκι γιά τίς περιπέτειες τῆς ἐθνικῆς συνείδησης»*, ὑπονοώντας τό βιβλίο πού μόλις τώρα ἐκδόθηκε καί τό συζητοῦμε καί τό ὁποῖο θεωροῦσε πιό αὐθεντική ἔκφραση τῆς σκέψης του. Στή συνέχεια τῆς συνέντευξης οἱ ἐρωτῶντες τόν ἀναγκάζουν νά ἐπανέλθει στό θέμα τῆς συνέχειας τοῦ ἑλληνισμοῦ καί ἀπό αὐτές τίς ἀπαντήσεις προέρχονται τά ἀποσπάσματα πού ὁ Ν. Βαγενᾶς θεωρεῖ ὅτι στηρίζουν τή δική του ἄποψη πώς τό ἔθνος εἶναι ἄσχετο μέ τήν ἀστική τάξη τῆς ὁποίας προϋπάρχει. Ἐνδιαμέσως ὁ Σβορῶνος εἶχε προλάβει νά ἀπαντήσει τά ἑξῆς:

«... ὁ 18ος αἰώνας διαμορφώνει τίς προϋποθέσεις τῆς δημιουργίας τοῦ ἀνεξάρτητου κράτους, τῆς ἐθνικῆς ἰδέας ὡς ἐθνικοῦ προτάγματος. Ἡ προσφορά τῆς ἀστικῆς τάξης εἶναι γιά μένα ἡ σύλληψη τῆς ἐπαναστατικῆς λύσης γιά τό ἐθνικό ζήτημα· δέν τήν ἐξετέλεσε μόνη της, ὅμως τή συνέλαβε. Δέν ἀνεξαρτητοποιῶ τήν ἐθνική ἰδέα καί τό ἐθνικό πρόβλημα ἀπό τίς ταξικές ἐξελίξεις, ἀλλά ὁρισμένες ἰδέες, ὅπως ἡ ἐθνική ἰδέα, ἡ γένεση τῆς ἰδέας τῆς ἐθνότητας, ἀνεξαρτητοποιοῦνται ἀπό τίς ταξικές ἐξελίξεις».

Οἱ ἀπαντήσεις αὐτές δέν μποροῦν κατά τή γνώμη μου νά στηρίξουν τήν ἄποψη ὅτι οἱ ἀντιλήψεις τοῦ Σβορώνου γιά τό ἔθνος εἶχαν μεταβληθεῖ ἀνάμεσα στά 1965 καί τό 1988 καί ὅτι δέν ἐπέμενε πλέον στή διάκριση ἀνάμεσα στήν ἐθνότητα καί τό ἔθνος, στοῦ ὁποίου τήν ὁλοκληρωμένη ἐμφάνιση συνέβαλε ἡ ἀστική τάξη. Ἡ ἀποσύνδεση τοῦ ἔθνους ἀπό τήν ἀστική τάξη πού ἐμφανίζεται νά κάνει σέ ἑπόμενες ἀπαντήσεις του μπορεῖ νά ὀφείλεται στή ρύμη τοῦ λόγου του πού τόν παρασέρνει νά χρησιμοποιήσει τόν ὅρο ἔθνος ἀντί ἐθνότητα, ὅπως εἶχε κάνει στίς πρῶτες ἀποκρίσεις του. Ἄν αὐτό ἰσχύει, θά πρέπει ἐπίσης νά δεχθοῦμε ὅτι γιά τόν ἱστορικό πού ἀπέρριπτε τίς ἕτοιμες θεωρητικές γενικεύσεις καί ἔδινε ἰδιαίτερο βάρος στήν πραγματολογική ἔρευνα μέ βάση τά πορίσματα τῆς ὁποίας ἔκρινε τή ἐγκυρότητα τῶν θεωρητικῶν σχημάτων σέ κάθε συγκεκριμένη περίπτωση, ἡ διαφοροποίηση ἀνάμεσα στήν ἐθνότητα καί τό ἔθνος καί ἡ ἀναγνώριση τοῦ ρόλου τῆς ἀστικῆς τάξης στή συγκρότηση τοῦ τελευταίου δέν ἦταν τό ἀποτέλεσμα τῆς μηχανιστικῆς ἐφαρμογῆς μιᾶς μαρξιστικῆς θεωρίας, ἀλλά καρπός τῆς προσωπικῆς του ἐρευνητικῆς ἐργασίας πάνω στήν ἱστορία τοῦ ἑλληνικοῦ ἔθνους. Τούς κοινωνικούς καί οἰκονομικούς παράγοντες τῆς συντέλεσης τοῦ ἔθνους στίς παραμονές τοῦ 1821 τούς εἶχε μελετήσει μέ ἀφορμή τήν ἔρευνᾶ του γιά τό ἐμπόριο τῆς Θεσσαλονίκης κατά τό 18ο αἰώνα. Τό τελευταῖο κεφάλαιο τοῦ ὁμώνυμου βιβλίου πού κυκλοφόρησε στή Γαλλία τό 1956 παρουσιάζει ἀναλυτικά τά στοιχεῖα πάνω στά ὁποῖα βασίστηκε τό συνοπτικότερο κλείσιμο τῆς μεταγενέστερης μελέτης γιά τό ἔθνος.

Ἡ ὑποτίμηση τῆς θεωρίας τοῦ Σβορώνου ἀπό τόν Ἀντώνη Λιάκο

Ἄν ὑποτιμήσουμε τίς συνέπειες τῶν θεωρητικῶν καί μεθοδολογικῶν ἐπιλογῶν τοῦ Σβορώνου, ἡ διαφοροποίησή του ἀπό τήν παπαρρηγοπούλεια συνέχεια τοῦ ἑλληνισμοῦ φαίνεται νά εἶναι μόνο φραστική, ἀφοῦ ἐπικρατεῖ τό βάρος τῆς «ἀντικειμενικότητας» τῶν πηγῶν. Αὐτός εἶναι ὁ κίνδυνος τοῦ τρόπου ἀνάγνωσης τοῦ Σβορώνου πού ἐπιλέγει ὁ

Στελέχη ταξιαρχίας ἱππικοῦ τοῦ ΕΛΑΣ, ΑΣΚΙ.

Ν. Βαγενᾶς. Καί παραδόξως ὁ τρόπος αὐτός ἔχει πολλά κοινά μέ τόν τρόπο ἀνάγνωσης τοῦ Α. Λιάκου πού καί αὐτός παραβλέπει τή θεωρία τοῦ Σβορώνου γιά νά ἐπιμείνει στά πραγματολογικά στοιχεῖα. Ἡ διαφωνία τῶν δύο ἔγκειται, κατά τή γνώμη μου, στήν ἀξιολόγηση αὐτοῦ πού διαβάζουν. Οἱ ὁμοιότητες μέ τό σχῆμα τοῦ Παπαρρηγόπουλου πού διαπιστώνει ὁ Α. Λιάκος στόν Σβορῶνο δέν ἀποδίδονται πλέον στό βάρος τῆς ἀντικειμενικότητας τῶν πηγῶν, ἀλλά στό κατ' αὐτόν γενικότερο πρόβλημα τῆς διάβρωσης τῆς μαρξιστικῆς προσέγγισης ἀπό τό παραδοσιακό σχῆμα. Γιά νά χαρακτηρίσει τό σχῆμα τῆς διαδοχῆς τῶν τριῶν ἑλληνισμῶν στό Σβορῶνο ὁ Α. Λιάκος χρησιμοποιεῖ τήν ἀνθρωπολογικῆς - ἀντερσονικῆς (ἤ μήπως φιλοσοφικῆς-μαρξιστικῆς;) ἔμπνευσης παρομοίωση μέ τό *«θεολογικό σχῆμα τοῦ τριπρόσωπου τῆς Ἁγίας Τριάδας»*, παρομοίωση προκλητική ὅσο καί ἄστοχη, ἄν ἀναλογισθεῖ κανένας τό ρόλο πού ἀποδίδει ὁ Σβορῶνος στή χριστιανική θρησκεία στή ρήξη ἀκριβῶς τῆς συνέχειας τοῦ ἑλληνισμοῦ ἀπό τήν ἀρχαιότητα στό μεσαίωνα καθώς καί στή διαμόρφωση τοῦ ποιοτικά διαφορετικοῦ σύγχρονου ἔθνους μέ τήν ὑποχώρηση τῆς θρησκευτικῆς σκέψης μπροστά στήν ἐκκοσμίκευση τῆς ἐθνικῆς ἰδεολογίας. Ὁπωσδήποτε αὐτή εἶναι ἡ μόνη ἀναφορά τοῦ Α. Λιάκου στή μέθοδο καί θεωρία τοῦ Σβορώνου. Ἀλλά καί αὐτή ἡ ἀναφορά ἐπαναλαμβάνεται ἀπό πρό δεκαπενταετίας ἐργασία του. Προφανῶς κρίνει ὅτι ἡ παραπομπή στήν παλαιότερη ἐργασία του ἀρκεῖ, γιατί θεωρεῖ ὅτι τό νέο βιβλίο τοῦ Σβορώνου δέν προσθέτει τίποτα στό σχῆμα του γιά τήν ἱστορία τοῦ Νέου Ἑλληνισμοῦ τό ὁποῖο ἦταν γνωστό ἀπό τό λόγο πού εἶχε ἐκφωνήσει κατά τήν ἀναγόρευσή του σέ ἐπίτιμο διδάκτορα τῆς Φιλοσοφικῆς Σχολῆς τοῦ Πανεπιστημίου τῆς Ἀθήνας τό 1976.

Ὁ οὐσιαστικός ὅμως λόγος γιά τόν ὁποῖο ὁ Α. Λιάκος δέν συζητᾶ τό νέο βιβλίο εἶναι γιατί πιστεύει ὅτι τό σχῆμα τοῦ Σβορώνου εἶναι ξεπερασμένο ἀπό τήν πρόοδο τῆς ἐπιστήμης.

> «Διαβάζουμε τό Σβορῶνο, ὅπως ἄλλωστε διαβάζουμε τόν Παπαρρηγόπουλο καί τόν Κοραή γιά νά μάθουμε πῶς στόν καιρό τους σκέπτονταν τήν ἔννοια τοῦ ἔθνους».

Παρόλο πού τό ἄρθρο εἰκονογραφεῖται ἀπό μιά φωτογραφία τοῦ 1982 πού δείχνει τόν Α. Λιάκο δίπλα στόν Σβορῶνο στόν ἴδιο χῶρο καί χρόνο, ὁ Α. Λιάκος θεωρεῖ ὅτι τό χάσμα ἀπό τό παλαιότερό του ἐγώ εἶναι ἀνάλογο μέ αὐτό πού τόν χωρίζει ἀπό τή σκιά τοῦ Παπαρρηγόπουλου καί τοῦ Κοραῆ. Εἶναι φυσικό, στά ἔνδεκα χρόνια πού μεσολάβησαν ἀπό τή συμβολή του στό συνέδριο γιά τόν Κ.Θ. Δημαρά ἡ ἀποστασιοποίηση τοῦ Α. Λιάκου ἀπό τό Σβορῶνο καί τόν παλαιό του ἑαυτό νά μεγάλωσε τόσο. Ὥστε ἐνῶ στό κείμενο τοῦ 1994 μι-

Ἀλβανικό Μέτωπο.

λοῦσε ἁπλῶς γιά «μεταφυσικά θεμελιωμένη» ἱστοριογραφία, προσθέτει τώρα παρομοίωση μέ τό τρισυπόστατο τῆς Ἁγίας Τριάδας πού θά μποροῦσε κάλλιστα νά θεωρηθεῖ σκωπτική. Ἡ ἐπισήμανση τοῦ Ν. Βαγενᾶ στό δεύτερο ἄρθρο του (ἐφημ. *Τό Βῆμα*, 20.2.05) ὅτι ὁ Α. Λιάκος στό ἐν λόγῳ δημοσίευμά του εἶχε παραναγνώσει τό Σβορῶνο παραλείποντας ἕνα ἐρωτηματικό μέ συνέπεια νά ἀντιστραφεῖ πλήρως τό νόημα τοῦ παραθέματος πάνω στό ὁποῖο στήριξε τήν ἐπιχειρηματολογία του εἶναι εὔστοχη. Ὁ Α. Λιάκος ἀστοχεῖ ὅμως καί στό πραγματολογικό ἐπιχείρημα πού χρησιμοποιεῖ γιά νά δείξει ὅτι οἱ βεβαιότητες πού διατύπωσε ὁ Σβορῶνος ἔχουν στό μεταξύ ἀνατραπεῖ. Ἀντίθετα μέ ὅ,τι ἰσχυρίζεται ἡ ἄποψη τοῦ Φίλιππου Ἠλιού γιά τό ρόλο τῶν νεομαρτύρων στό «Πάθος Μαρτυρίου» (περ. *Τά Ἱστορικά*, τχ. 23/1995) δέν διαψεύδει, ἀλλά στηρίζει τήν ἐκτίμηση τοῦ Σβορώνου μέ μιά ἀξιοπρόσεκτη θεωρητική καί μεθοδολογική ταυτότητα προσέγγισης. Ὁ Φ. Ἠλιού διακρίνει τούς λόγους πού ὤθησαν τούς νεομάρτυρες νά ἐπιζητήσουν τό θάνατο ἀπό τήν πρόσληψη τῆς ἐνέργειάς τους ἀπό τούς συγχρόνους τους, τίς «ἱστορικές πραγματικότητες» ἀπό τίς ἄλλες ἐπάλληλες πραγματικότητες πού ὁρίζονται ἀπό *«τή βίωση καί κυρίως ἀπό τήν πρόσληψη τοῦ νεομαρτυρικοῦ φαινομένου στό ἐπίπεδο τῶν συλλογικῶν συνειδήσεων τοῦ παραδοσιακοῦ κόσμου καί τίς ἀντίστοιχες συμπεριφορές»* (σελ. 283) κατά τόν Φ. Ἠλιού τά κείμενα τῆς ἐποχῆς, «μαρτύρια» καί λειτουργίες, μποροῦν νά ἐξιδανικεύουν τά γεγονότα *«εἰκονογραφοῦν ὅμως μέ ἐνάργεια, τίς συμβολικές διαστάσεις πού μποροῦσαν νά ἔχουν οἱ νεομαρτυρικές ἀθλήσεις στή συλλογική συνείδηση: ἰδίως ὅταν, πράγμα πού συμβαίνει συχνά... ἐκδηλώνεται ἡ ἰσχυρή, ἀμφίδρομη σχέση τοῦ νεομάρτυρα μέ τό χριστιανικό λαό ὁ ὁποῖος τόν περιβάλλει καί τοῦ συμπαρίσταται νοερά κατά τόν χρόνο τῆς τελικῆς δοκιμασίας του»* (σελ. 272). Ἔχουμε ἐδῶ ταυτότητα ἱστοριογραφικοῦ τρόπου μέ ἐκεῖνο τοῦ Σβορώνου, ὅπως τόν περιγράφει ὁ Σ. Ἀσδραχᾶς: «πρῶτα τό ἀντικειμενικό, δηλαδή πῶς ἔγιναν τά πράγματα· δεύτερο ἡ συγχρονική συνείδηση τῶν πραγμάτων· τρίτο οἱ μεταγενέστερες ἐννοιοδοτήσεις». Κατά τή γνώμη μου ὑπάρχει μιά πρόσθετη συνέπεια τῆς παράλειψης τοῦ Α. Λιάκου νά ἀσχοληθεῖ μέ τή θεωρητική προσέγγιση τοῦ Σβορώνου καί νά τήν ἀντικρούσει. Μέ τόν τρόπο αὐτό οἱ ἀπόψεις του ἐμφανίζονται ὡς θέσεις καθ' ἑαυτές καί ὄχι ὡς ἀντιρρήσεις στή μαρξιστική προσέγγιση.

Ἀμαλγαμοποίηση ἀνόμοιων θεωριῶν

Ἐκτός ὅμως ἀπό τήν ἀφαίρεση ἀπό τή θεωρία καί τή μέθοδο τοῦ Σβορώνου καί στήν ἐστίαση ἀντ' αὐτῶν στά συχνά μεμονωμένα πραγματολογικά στοιχεῖα οἱ Ν. Βαγενᾶς καί Α. Λιάκος συγκλίνουν

καί σέ ἕνα ἄλλο σημεῖο. Καί οἱ δύο συμφύρουν τίς ποικίλες θεωρίες περί ἔθνους καί ἐθνικισμοῦ τῶν τελευταίων σαράντα χρόνων, παρά τίς διαφορές πού αὐτές παρουσιάζουν μεταξύ τους. Ὁ Ν. Βαγενᾶς ἀναφέρεται βέβαια «σέ ποικίλες προσεγγίσεις – ἀρχεγονικές, παλαιικές, μοντερνιστικές, ἐθνοσυμβολικές, μεταμοντερνιστικές», καί θεωρεῖ ὅτι ὁ Σβορῶνος «προοικονομεῖ τίς ἐθνοσυμβολικές», ἀλλά τό σημαντικό γιά αὐτόν εἶναι ἡ ἐπαρκής ἤ ὄχι γνώση τῶν πραγματολογικῶν δεδομένων πού δείχνουν κατά τήν ἄποψή του ὅτι τό ἑλληνικό ἔθνος ὑφίσταται πρίν τόν ἐθνικισμό χωρίς νά διευκρινίζεται ἀπό πότε τελικά ὑπάρχει τό «ἔθνος». Ὁ Α. Λιάκος, ἀλλά καί ὁ Νίκος Δεμερτζής πού παρενέβη στή συζήτηση, ἀντιμετωπίζουν ὀρθῶς τήν κριτική τοῦ Ν. Βαγενᾶ ὡς συνολική ἀμφισβήτηση τῶν συγχρόνων θεωριῶν παρασέρνονται ὅμως ἀπό αὐτό καί τίς ὑπερασπίζονται ἀδιαφοροποίητα: *«Προηγουμένως καταδίκασε καί τά πρότυπα (E. Gellner, E. Kedourie, E. Hobsbawm, B. Anderson), διότι στηρίζονται σέ ἐλλιπή γνώση τῆς θεωρίας τοῦ νέου ἑλληνισμοῦ»* (Α. Λιάκος 6.2.05). Ἡ ἀναφορά τοῦ Ν. Δεμερτζῆ εἶναι στούς Ἄντερσον, Χόμπσμπομ κ.ἄ.)

Κατά τή γνώμη μου, ἡ συζήτηση θά ἦταν πιό γόνιμη, ἄν ἀναδεικνύονταν οἱ διαφορές καί ὁμοιότητες σέ ἐπίπεδο θεωρίας καί ποιότητας πραγματολογικῆς τεκμηρίωσης πού ὑπάρχουν ἀνάμεσα στούς διάφορους συγγραφεῖς συμπεριλαμβανόμενου τοῦ Σβορώνου. Δέν ὑπάρχουν, γιά παράδειγμα, κοινά στοιχεῖα στήν προσέγγιση τοῦ Κεντούρι καί τοῦ Χόμπσμπομ ἐκτός τοῦ ὅτι ἀσχολήθηκαν καί οἱ δύο μέ τόν ἐθνικισμό. Δέν ἀποτελεῖ σύμπτωση τό ὅτι ὁ δεύτερος δέν περιλαμβάνει τόν πρῶτο στό μικρό κατάλογο τῶν συγγραφέων μέ τούς ὁποίους θεωρεῖ ὅτι ἔχει συνάφειες, ἀλλά οὔτε τόν ἀναφέρει σέ κάποιο ἄλλο σημεῖο τῆς μελέτης του. Ἡ ἐργασία τοῦ Κεντούρι ἀποτελεῖ μιά ἱστορία τῶν ἰδεῶν πού θρηνεῖ γιά τίς βλαβερές συνέπειες τοῦ διαφωτισμοῦ καί ἰδιαίτερα τῆς διδασκαλίας τοῦ Κάντ περί τῆς αὐτοδιάθεσης τοῦ ἀτόμου. Ἀπό τή στιγμή πού μέ τόν Ρουσώ καί τόν Φίχτε ἡ αὐτοδιάθεση τοῦ ἀτόμου συμπεριέλαβε καί τήν ἐθνική αὐτοδιάθεση καί ἡ ἀτομική ἐλευθερία ἀπέκτησε κατά τόν Κεντούρι νόημα μόνο μέσα στό πλαίσιο τοῦ συλλογικοῦ εἶναι καί αὐτοαναιρέθηκε. Ὁ ἐθνικισμός καί ὁ σοσιαλισμός ἦταν οἱ δύο παράλληλες ἰδεοληψίες πού ὑποσχέθηκαν νά ξεπεράσουν τήν ἀλλοτρίωση τῶν ἀνθρώπων ἀπό τήν ἐξουσία καί νά τούς καταστήσουν εὐτυχεῖς καί ἀποδείχθηκαν φενάκη. Ἡ θεωρία τοῦ Κεντούρι ἔχει τίς ἴδιες ἰδεολογικές καταβολές καί κινεῖται παράλληλα μέ τή θεωρία τοῦ Τάλμον γιά τή φιλοσοφία τοῦ διαφωτισμοῦ καί τή Γαλλική Ἐπανάσταση ὡς τίς ρίζες τῶν ὁλοκληρωτικῶν καθεστώτων πού ἐμφανίστηκαν ἔκτοτε στόν κόσμο. Ἄν ὁ στόχος τοῦ Τάλμον ἦταν κυρίως ὁ σοσιαλισμός καί ὁ κομμουνισμός στήν Εὐρώπη, ὁ Κεντούρι συμπεριέλαβε στήν κριτική του τά ἐθνικιστικά καί σοσιαλίζοντα καθεστῶτα πού ἐμφανίστηκαν στήν Ἀσία καί τήν Ἀφρική κατά τήν περίοδο τῆς ἀποαποικιοποίησης μέ ἰδιαίτερη ἀναφορά στόν ἀραβικό ἐθνικισμό τοῦ Ἄμντ - ἐλ - Γκαμάλ Νασέρ. Μόνο ὁ φιλελευθερισμός ἐγγυᾶται τήν πολιτική, ἐννοώντας καί τήν οἰκονομική, καί τή θρησκευτική ἐλευθερία. Τά φιλελεύθερα κράτη εἶναι τά τελειότερα, γιατί περιλαμβάνουν πολλές χωριστές ἐθνικότητες. Τέτοιο κράτος ὑπῆρξε ἡ Αὐστροουγγαρία τό 19ο αἰώνα, ἴσως καί ἡ Ὀθωμανική Αὐτοκρατορία, τέτοιο ἀποτελοῦν σήμερα (1960) ἡ Ἀγγλία καί οἱ ΗΠΑ τά μόνα κράτη πού κατ᾽ αὐτόν δέν γνώρισαν τόν ἐθνικισμό.

Πρόκειται γιά μιά ἐμφανῶς διαφορετική θεώρηση τοῦ ἐθνικισμοῦ ἀπό ἐκείνη τοῦ Χόμπσμπομ πού στό πλαίσιο μιᾶς προσέγγισης ὁλικῆς ἱστορίας τονίζει τή συμβιωτική σχέση φιλελευθερισμοῦ καί ἐθνικισμοῦ καί κατά τόν ὁποῖο ἐπίσης ἡ ἀνάπτυξη τῆς σύγχρονης παγκόσμιας οἰκονομίας, ἡ ὑλική καί κοινωνική πρόοδος, πραγματοποιήθηκαν μέσα στό πλαίσιο «ἐθνικῶν οἰκονομιῶν». Οὔτε πάλι ὁ Γκέλνερ (Gellner) θεωρεῖ ὅτι ἡ κοινωνία τῆς συνεχοῦς ἀνάπτυξης καί τῆς γενίκευσης τῆς ὑψηλῆς κουλτούρας ἰσοδυναμεῖ μέ διάψευση τῶν ἐλπίδων τῶν μελῶν της. Μέ ἄλλα λόγια σέ κανένα ἀπό τούς θεωρητικούς τοῦ ἐθνικισμοῦ πού παρουσιάζονται στή συζήτηση σάν μιά ἀδιαφοροποίητη ὁμάδα δέν συναντοῦμε τόν πεσιμισμό τοῦ Κεντούρι χωρίς αὐτό νά σημαίνει ὅτι δέν βλέπουν τίς συγκρούσεις πού προκαλεῖ ὁ ἐθνικισμός καί τίς ἀντιφάσεις τῶν κοινωνιῶν πού συνδιαμορφώνει. ἀλλά καί ἀνάμεσα στούς ὑπόλοιπους, τό θεωρητικό καί μεθοδολογικό χάσμα ἀπό τήν κοινωνιολογική προσέγγιση τοῦ Γκέλνερ ἤ τήν ἱστορική τοῦ Χόμπσμπομ ὡς τό θεωρητικό καί μεθοδολογικό ἐκλεκτικισμό τοῦ Μπένεντικτ Ἄντερσον (Benedict Anderson) εἶναι ἀδυσσαλέο.

Οἱ δύο τάσεις τῆς ἀριστερῆς διανόησης στήν Ἑλλάδα

Κατά τή γνώμη μου ὁ κοινός τρόπος μέ τόν ὁποῖο οἱ δύο διαφωνοῦντες συνομιλητές ἀντιμετωπίζουν τή θεωρία τοῦ Σβορώνου καί τῶν νεότερων μελετητῶν τοῦ ἐθνικισμοῦ δέν ἀποτελεῖ ἁπλή σύμπτωση· ἀντανακλᾶ τίς σταθερές τῶν ἀποκλινουσῶν ἐπιλογῶν πού ἔκαναν οἱ δύο κύριες παρατάξεις στίς ὁποῖες διασπάσθηκε μετά τή δεκαετία τοῦ 1980 ἡ μεταπολεμική ἀριστερή διανόηση καί ἀκαδημαϊκή κοινότητα στήν Ἑλλάδα. Ὡς τότε, στό χῶρο αὐτόν ἡ κυρίαρχη προσέγγιση στίς κοινωνικές ἐπιστῆμες στηριζόταν σέ κάποιες βασικές παραδοχές τοῦ μαρξισμοῦ πού εἴτε ἀντλοῦνταν ἀπό τήν ἄμεση γνώση

τῆς θεωρίας τοῦ Μάρξ καί τῶν ἐπιγόνων του εἴτε, ὅπως ἦταν συνηθέστερο, ἀποτελοῦσαν τήν ἔμμεση υἰοθέτηση ἐπιλεκτικῶν στοιχείων μιᾶς μαρξιστικῆς vulgata σέ συνδυασμό μέ ἔννοιες καί μεθόδους θεωριῶν καί σχολῶν πού ἦταν οἱ κρατοῦσες στίς κοινωνικές ἐπιστῆμες στή Δυτική Εὐρώπη καί τίς ΗΠΑ, ὅπως γιά παράδειγμα ὁ κεϋνσιανισμός στήν πολιτική οἰκονομία καί ἡ μπρωντελιανή ἐκδοχή τῶν *Annales* στήν ἱστορία. Ἡ ἐγκατάλειψη τοῦ μαρξισμοῦ ἀπό τούς κοινωνικούς ἐπιστήμονες πού σημειώθηκε στήν Ἑλλάδα τήν ἴδια ἐποχή καί γιά τούς ἴδιους λόγους οἱ ὁποῖοι ὁδήγησαν στήν ἀπονομιμοποίησή του καί στίς ἀντιλήψεις πολλῶν ἀκαδημαϊκῶν καί διανοουμένων στή Δυτική Εὐρώπη, ἀκολούθησε δυό τάσεις. Ἡ πρώτη προσανατολίσθηκε πρός τήν ἐγκατάλειψη οἱουδήποτε ρητοῦ θεωρητικοῦ πλαισίου καί πρός τήν ἔμφαση στά πραγματολογικά στοιχεῖα ὡς ἐχέγγυα ὀρθολογικῆς προσέγγισης. Ἐδῶ ἡ ἔλλειψη θεωρίας γιά τό γίγνεσθαι δυσχέρανε τήν ἔνταξη τῶν πραγματολογικῶν στοιχείων σέ χωρικά εὐρύτερες ἐξελίξεις καί τήν περιοδολόγησή τους. Ἀναγκαστικά, ὅσοι ἀκολουθοῦν τήν τάση αὐτήν στήν ἱστοριογραφία κλίνουν νά υἰοθετήσουν τά χωρικά καί χρονικά ὅρια τῶν παλαιότερων ἱστοριστικῶν προσεγγίσεων μέ τίς ὁποῖες ἔχουν κοινές γνωσιοθεωρητικές ἐπιλογές, παρόλο πού διαφωνοῦν ἰδεολογικά μαζί τους.

Ἡ στάση αὐτή υἰοθετήθηκε συχνά ὡς κριτική καί ἀντίθεση στή δεύτερη τάση πού ἀκολούθησε ἡ ἐγκατάλειψη τοῦ προηγούμενου θεωρητικοῦ καί μεθοδολογικοῦ πλαισίου ἀναφορᾶς. Σέ αὐτήν, ἡ ἐγκατάλειψη τῶν προηγούμενων θεωρητικῶν προκειμένων δέν ὁδήγησε στήν ἐγκατάλειψη κάθε θεωρίας, ἀλλά στήν υἰοθέτηση ἀλληλοδιαδόχως ἤ καί συγχρόνως περισσότερων θεωριῶν μέ βασικό ἐπιχείρημα ὅτι εἶναι σύγχρονες. Κατ' ἀρχάς ἡ ἰσχυρότερη ἔνδειξη συγχρονικότητας ἦταν ἡ ἐνασχόληση μέ τίς θεωρίες, ἀφοῦ στή Δυτική Εὐρώπη καί τίς ΗΠΑ ἡ ἀπόρριψη τοῦ προηγούμενου θεωρητικοῦ πλαισίου ἀναφορᾶς δέν στηρίχθηκε στήν ἐπιστροφή ἑνός θετικιστικοῦ ἐμπειρισμοῦ, ἀλλά στήν πρόταση ἐναλλακτικῶν θεωριῶν. Συνέβη οἱ σύγχρονες θεωρίες νά ἔχουν μεταθέσει τήν ἔμφαση ἀπό τήν ἔρευνα τῶν πραγμάτων στό λόγο περί αὐτῶν καί τή συνειδητοποίησή τους. Συνέβη οἱ θεωρίες αὐτές νά προκρίνουν τό ἀτομικό ἀπό τό συλλογικό πεδίο παρατήρησης. Συνέβη οἱ θεωρίες αὐτές νά χωρίζουν τήν ἀνθρώπινη ἱστορία σέ δύο κύριες περιόδους –στήν ἐποχή τῆς παράδοσης καί τήν ἐποχή τῆς νεωτερικότητας– στή βάση πολλαπλῶν, μή ἱεραρχημένων καί συχνά ἀσαφῶν κριτηρίων. Συνέβη οἱ θεωρίες αὐτές νά προϋποθέτουν γνωσιοθεωρητικές ἐπιλογές πού ἀμφισβητοῦν τή δυνατότητα τοῦ ἱστοριογραφικοῦ λόγου νά εἶναι ἀναφορικός σέ μιά ἐξωκειμενική πραγματικότητα καί ἐν τέλει ἐπιστημονικός. Δέν ἦταν ὅμως αὐτοί οἱ λόγοι τῆς υἰοθέτησής τους, ἀλλά τό ὅτι ἦταν σύγχρονες, προϊόντα τῆς πιό πρόσφατης ἐποχῆς καί οἱ κρατοῦσες σέ αὐτήν. Ἡ νεότητά τους συνέβαλε στήν ἑλκτική τους ἰσχύ περισσότερο ἀπό τό βαθμό τῆς πραγματικῆς νεωτερικότητάς τους.

Στή συζήτηση γιά τό ἔθνος οἱ Ν. Βαγενᾶς - Α. Λιάκος φαίνεται νά ἐκπροσωποῦν τίς δύο τάσεις πού περιέγραψα πιό πάνω. Ὁ πρῶτος ἑστιάζοντας στά πραγματολογικά στοιχεῖα καί προσκολημένος στήν ἑλληνική περίπτωση ἀποτελεῖ χαρακτηριστικό παράδειγμα τῆς πρώτης τάσης ἀμυντικῆς προσαρμογῆς στό νέο ἰδεολογικό περιβάλλον. Ἀκόμα καί ὅταν ἐντοπίζει πραγματικά προβλήματα, ὅπως κάνει στήν κριτική τοῦ βιβλίου τοῦ Μ. Ἄντερσον (*Τό Βῆμα*, 6.3.05), ὁ Ν. Βαγενᾶς δέν ἀνάγεται ἀπό τό ἐπίπεδο τῆς φορμαλιστικῆς λογικῆς σέ γενικότερα θεωρητικά, ἀλλά καί πολιτικά συμπεράσματα πού δέν θά ἦταν ἁπλῶς ἡ ἐπιπολαιότητα καί ἡ ἔλλειψη ἐπιστημονικῆς ἐντιμότητας τῶν κατ' αὐτῶν θεωριοκρατούμενων, «μεταμοντέρνων» ἱστορικῶν. Ὁ Α. Λιάκος ἀντίθετα πέρασε γρήγορα ἀπό τό ὀλισθηρό γιά αὐτόν ἔδαφος τῶν πραγματολογικῶν ἐπιχειρημάτων στήν παρουσίαση τῆς δικῆς του ἀνάγνωσης τῶν νεώτερων θεωριῶν ὑπερακοντίζοντάς τις μάλιστα πρός τήν κατεύθυνση τῆς δεύτερης τάσης πού περιγράψαμε. Τό ἔθνος δέν ὀφείλεται κατά τόν Α. Λιάκο σέ πολιτισμικές διεργασίες οὔτε βέβαια σέ ἄλλους κοινωνικούς ἢ οἰκονομικούς παράγοντες, ἀλλά ἀποτελεῖ, ἄν τόν πιστέψουμε, ψυχοπαθολογικό φαινόμενο:

> «Εἶναι ἡ κοινωνία τῆς ἐποχῆς τῆς νεωτερικότητας πού διακατέχεται ἀπό τή μανία τῆς ταξινόμησης. Αὐτή ἡ ταξινομητική ἀρχή μᾶς ἐπιτρέπει νά διακρίνουμε διαφορετικά χαρακτηριστικά σέ διαφορετικά ἐπίπεδα καί ἑπομένως νά αὐτοπροσδιοριζόμεθα ἀναλόγως. Αὐτή ἡ ἀρχή τῆς ταξινόμησης ἔγινε νοοτροπία τοῦ ταξινομεῖν καί στή συνέχεια πολιτική ἀρχή διαχωρισμοῦ, συνόρων διαβατηρίων. Αὐτή ἡ ἀρχή ἐσωτερικεύθηκε καί πάνω σ' αὐτή βασίζονται καί οἱ αὐτοπροσδιορισμοί μας» (*Τό Βῆμα*, 6.2.05)

Μόνο στή συνέχεια τοῦ ἄρθρου του καί στό ἄρθρο τῆς 6.3.05 ὁ Α. Λιάκος ἐπανέρχεται στήν πεπατημένη τῶν συγχρόνων θεωριῶν περί ἔθνους ὄχι ὅμως χωρίς ἀντιφάσεις. Ἔτσι στίς 6.2.05 τό ἔθνος δέν εἶναι μιά ἀρχέγονη οὐσία, ἀλλά μιά πρακτική. Ἡ πρακτική προφανῶς υἰοθετεῖται, ἀντικαθιστᾶ κάποια προηγούμενη «ἐθνικοποιεῖται» κατά τή διατύπωσή του. Στίς 6.3.05 τό ἔθνος τοῦ Α. Λιάκου προοδευτικά, μέ διαδοχικές ἐννοιολογικές μεταπτώσεις ἀποκτᾶ οὐσία. Στήν ἀρχή ἀναγορεύεται σέ «τρόπο κοινωνικῆς ὀργάνωσης» πού «συγκροτεῖται». Πάντως καί ἐδῶ ἡ ἔμφαση δέν εἶναι στίς πραγματικές καταστάσεις, ἀλλά στίς διαδικασίες

τῆς μεταβολῆς τους πού ἀποδίδονται γενικῶς καί ἀορίστως στή νεωτερικότητα: *«Ἡ ἀφετηριακή ὑπόθεση εἶναι ὅτι οἱ διαδικασίες* [συγκρότησης τοῦ ἔθνους] *πυροδοτοῦνται μέσα ἀπό τίς ἀλλαγές πού προκαλεῖ στήν κοινωνία ὅ,τι ὀνομάστηκε νεωτερικότητα».* Τελικά οἱ διαδικασίες αὐτές «δημιούργησαν μιά κοινότητα», ἀλλά αὐτό πού τόν ἐνδιαφέρει δέν εἶναι οἱ ἄνθρωποι πού συγκροτοῦν τήν κοινότητα, ἀλλά τό «πολιτισμικό ὑλικό [πού] ἀνασημασιοδοτήθηκε», ὁ λόγος περί τοῦ ἔθνους, ἡ ἑλληνική ἐθνική ἱστορία, ὡς περίπτωση τοῦ εὐρωπαϊκοῦ ἱστορικοῦ ἀφηγήματος.

Τά ἰδεολογικά συμφραζόμενα τῶν ἑλληνικῶν ἀντιλήψεων γιά τό ἔθνος

Τό προσόν τοῦ ἄρθρου τοῦ Α. Λιάκου τῆς 6.3.05 εἶναι ὅτι ἐπιχειρεῖ νά ἱστορικοποιήσει τήν ἐμφάνιση τῶν πρόσφατων θεωριῶν περί ἔθνους καί τήν ὑποδοχή τους στήν Ἑλλάδα καθώς καί νά θίξει τίς πολιτικές συνεπαγωγές τῶν θεωρητικῶν ἐπιλογῶν στό ζήτημα αὐτό. Διευκρινίζω ὅτι δέν θεωρῶ ὅτι οἱ διαφορετικές γνωσιοθεωρητικές καί μεθοδολογικές ἐπιλογές στό πεδίο τῶν κοινωνικῶν ἐπιστημῶν ἀντιστοιχοῦν ἀναγκαστικά μέ τήν υἰοθέτηση διαφορετικῶν, ὁλοκληρωμένων καί συνεκτικῶν ἰδεολογιῶν, παρόλο πού αὐτό συχνά συμβαίνει. Εἶναι προφανές ὅτι οἱ ἐμφύλιοι καί ἄλλοι πόλεμοι πού συνόδευσαν τήν κατάρρευση τῆς Σοβιετικῆς Ἕνωσης καί τή διάσπαση τῆς Γιουγκοσλαβίας στή δεκαετία τοῦ 1990 ἀναζωπύρωσαν διεθνῶς τό ἐνδιαφέρον γιά τά ζητήματα τῆς ἐθνικῆς συγκρότησης καί τοῦ ρόλου τοῦ ἐθνικισμοῦ. Τό πρόβλημα ἔγκειται στό γεγονός ὅτι τά ἔργα τῶν συγγραφέων στούς ὁποίους ἀναφέρονται οἱ συνομιλητές στήν ἐφημ. *Τό Βῆμα* δημοσιεύθηκαν, ἐκτός τοῦ βιβλίου τοῦ Κεντούρι πού εἶναι προγενέστερο, μέσα στή δεκαετία τοῦ 1980, πρίν ἀπό τά κοσμοϊστορικά γεγονότα τῆς ἑπόμενης δεκαετίας. Ἀφετηρία τῶν βιβλίων τοῦ 1980 ἦταν ἡ διαπίστωση ὅτι στίς προηγμένες βιομηχανικές χῶρες τῆς Δύσης ὁ ἐθνικισμός ἦταν σέ ὕφεση καί τά ἔθνη-κράτη ἔχαναν μέρος τῆς κυριαρχίας τους πρός ὄφελος ὑπερεθνικῶν σχηματισμῶν. Ἡ ὕφεση τοῦ ἐθνικισμοῦ ἀποδιδόταν στή μείωση τῶν ἀνισοτήτων καί τήν ἐπακόλουθη ἀμβλυνση τῶν ταξικῶν ἀντιθέσεων στίς προηγμένες κοινωνίες πού μείωναν τή σημασία τῆς ἐθνικιστικῆς ἰδεολογίας γιά τή διατήρηση τῆς κοινωνικῆς συνοχῆς. Τό ἐρώτημα πού ἔθεταν οἱ συγγραφεῖς ἦταν ὡς ποιό σημεῖο θά προχωροῦσε αὐτή ἡ τάση καί ἄν θά μεταδίδετο στά ἔθνη τοῦ Τρίτου Κόσμου, ἄν δηλαδή τά ἔθνη καί ὁ ἐθνικισμός εἶχαν μέλλον. Ἡ ἀπάντηση στό ἐρώτημα αὐτό ποίκιλε μέ τόν Χόμπσμπομ νά ὑποστηρίζει ὅτι οἱ ἱστορικοί μελετοῦσαν ἕνα φαινόμενο ὑπό ἐξαφάνιση, ἐνῶ οἱ Ἄντερσον, Γκέλνερ καί Σμίτ θεωροῦσαν πιθανότερη τήν ἐπιβίωση τοῦ ἐθνικοῦ φαινομένου καί τοῦ ἐθνικισμοῦ.

Ἡ εἰσαγωγή αὐτῶν τῶν θεωριῶν στήν ἑλληνική ἱστοριογραφία καί στόν προβληματισμό τῶν κοινωνικῶν ἐπιστημόνων γενικῶς πραγματοποιήθηκε μέσα στίς τελείως διαφορετικές συνθῆκες τῆς ἀναζωπύρωσης τῶν ἐθνικιστικῶν διενέξεων στή δεκαετία τοῦ 1990, στίς ὁποῖες ἐνεπλάκη καί ἡ Ἑλλάδα κυρίως μέ τήν ὑπόθεση τοῦ ὀνόματος τῆς δημοκρατίας τῆς Μακεδονίας. Ἡ σταθερότητα τῶν ἐπιχειρημάτων πού χρησιμοποίησαν οἱ ἀντίπαλοι σέ αὐτές τίς διενέξεις, οἱ ἐκδηλώσεις μισαλλοδοξίας, ξενοφοβίας καί ρατσισμοῦ, ἡ μαζική παραβίαση τῶν ἀνθρωπίνων δικαιωμάτων, οἱ ὑλικές καταστροφές καί οἱ χιλιάδες ἀνθρωπίνων θυμάτων ἔκαναν τόν ἐθνικισμό νά φαντάζει στά μάτια πολλῶν παρατηρητῶν σάν μιά ἀρνητική συνέπεια τοῦ διαφωτισμοῦ, ὅπως τόν θεωροῦσε ὁ Κεντούρι. Ὁ ἐθνικισμός καί τά ἔθνη ἦταν γιά αὐτούς ταυτόχρονα προϊόντα, ἀλλά καί ἄρνηση τῆς νεωτερικότητας, στήν ὁποία κατά κανόνα διδόταν θετικό περιεχόμενο. Ἡ νεωτερικότητα ἀντικατέστησε τόν καπιταλισμό τῶν μαρξιζουσῶν προσεγγίσεων, ὄντας ταυτόχρονα διαδικασία καί κατάσταση, τό περιεχόμενο τῆς ὁποίας θεωρήθηκε πολύ πιό εὐρύ ἀπό αὐτό τοῦ ὅρου καπιταλισμός καί τόσο σύνθετο, πολύμορφο καί ἄνισο, ὥστε νά μήν ἐνδείκνυται νά ἀναλυθεῖ οὔτε κάν νά χρονολογηθεῖ μέ κάποια προσέγγιση. Καλυπτόμενοι πίσω ἀπό τήν ἀχλύ τῆς νεωτερικότητας, κατηγορίας τῆς ὁποίας ἡ ἀρχική ἐξάπλωση εἶναι σύγχρονη μέ τήν ἐμφάνιση τῶν νεότερων θεωριῶν γιά τόν ἐθνικισμό, οἱ ἕλληνες κοινωνικοί ἐπιστήμονες προσέγγισαν ἐκλεκτικιστικά τίς θεωρίες αὐτές υἰοθετώντας ὁρισμένα στοιχεῖα τους καί παραβλέποντας τήν ἀνάλυσή τους γιά τούς κοινωνικούς καί οἰκονομικούς παράγοντες πού συνέβαλαν στή συγκρότηση τῆς ἐθνικιστικῆς ἰδεολογίας καί τῶν ἐθνῶν.

Τό ζήτημα πού θέτει τό βιβλίο τοῦ Μπ. Ἄντερσον δέν εἶναι κατα τή γνώμη μου οἱ ὁποιες ἀδυναμίες τοῦ θεωρητικοῦ του σχήματος, ἡ ἀνεπάρκεια τῆς διεπιστημονικῆς του προσέγγισης καί τῆς συγκριτικῆς μεθόδου, καθώς καί τά κενά τοῦ πραγματολογικοῦ του ὑλικοῦ πού ὁ κατάλογος ὅσων ὁ ἴδιος παραδέχεται μακραίνει στόν πρόλογο κάθε νέας ἔκδοσης τοῦ βιβλίου. Τό ζήτημα εἶναι, γιατί τό σχῆμα τοῦ Μπ. Ἄντερσον, παρόλο πού εἶναι τό πιό ἀδύνατο θεωρητικά καί μεθοδολογικά ἀπό τίς σχετικές μελέτες τῆς δεκαετίας τοῦ 1980, ἔγινε τό πιό δημοφιλές τουλάχιστον στήν Ἑλλάδα. Ἰσχυρίζομαι ὅτι αὐτό ὀφείλεται σέ μιά σειρά ἀπό στοιχεῖα πού τό τοποθετοῦν ἀσφαλῶς σέ ὅ,τι θεωρεῖται νεωτερικότητα στόν τομέα τῆς ἱστοριογραφίας. Πρῶτα ἀπ' ὅλα ἡ ἀνθρωπολογική προσέγγιση μέ τήν ἔμφα-

ση στίς ἀσύνειδες δομές τοῦ ἀνθρωπίνου πνεύματος σέ σχέση μέ τή θρησκεία, τό χῶρο καί τό χρόνο μέσα στίς ὁποῖες γεννᾶται τό ἐθνικό συναίσθημα. Ἔπειτα ἡ ἔμφαση στόν γλωσσικό παράγοντα καί ἡ χρήση φιλολογικῶν τεκμηρίων. Ἐπίσης, ἡ ἀναφορά σέ μιά κοινωνικά καί οἰκονομικά ἀπροσδιόριστη πολιτισμική νεωτερικότητα. Ἡ μόνη σχετικά συγκεκριμένη πραγματικότητα τῆς νεωτερικότητας εἶναι ὁ «τυπογραφικός - καπιταλισμός», ἡ μόνη μορφή καπιταλισμοῦ πού γνωρίζει τό σχῆμα τοῦ Μπ. Ἄντερσον καί ὁ ὁποῖος ἀποτελεῖ περισσότερο ἕνα συνδυασμό τεχνολογίας καί λογοτεχνίας παρά μιά σχέση παραγωγῆς. Τέλος, ἀλλά ὄχι λιγότερο σημαντικό εἶναι τό γεγονός τό ὅτι τό βιβλίο ἔχει ὡς ἀφετηρία τή διαπίστωση τῆς ἀποτυχίας τοῦ μαρξισμοῦ ὡς ἰδεολογίας μέ ἀπόδειξη τούς πολέμους καί τίς ἔνοπλες συρράξεις ἀνάμεσα σέ Βιετνάμ, Κίνα καί Καμπότζη στά τέλη τῆς δεκαετίας τοῦ 1970, ἐξέλιξη πού κατ' αὐτόν τήν προδίκαζε ἡ θεωρητική ἀποτυχία τοῦ Μάρξ νά ξεπεράσει τά ἐθνικά πλαίσια ἀνάλυσης καί δράσης ἤδη ἀπό τό *Κομμουνιστικό Μανιφέστο*. Ὁ μαρξισμός ἦταν ἀπό τή σύλληψή του ἀνεπαρκῶς διεθνιστικός καί, ὑπονοεῖται, γιά αὐτό τό λόγο ἀνεπαρκῶς ἐπαναστατικός. Αὐτό τό εἶδος κριτικῆς διαφοροποιεῖ τόν Μπ. Ἄντερσον ἀπό τούς συντηρητικούς ἐπικριτές τοῦ μαρξισμοῦ καί κάνει τήν κριτική του ἐλκυστική σάν ἀριστερή. Ἡ συνεχής μετακίνηση τῆς ἐπιχειρηματολογίας ἀπό τήν Εὐρώπη στίς Φιλιππίνες καί ἀπό ἐκεῖ στήν Ταϋλάνδη μέσω Λατινικῆς Ἀμερικῆς καί ἡ ἐπιστροφή στήν Εὐρώπη μετά ἀπό ἕνα πέρασμα ἀπό τήν Ἰαπωνία μπορεῖ νά εἶναι μεθοδολογικά χαοτική, ἐνισχύει ὅμως αὐτήν τήν ἐντύπωση μιᾶς ριζοσπαστικῆς διεθνιστικῆς προσέγγισης ἑνός κόσμου πού δέν συνδέεται ἀπό κανένα πραγματικό δεσμό. Μέ αὐτές τίς συνδηλώσεις ἡ ἀντικατάσταση τοῦ ρήματος θεωρῶ στόν Seton - Watson ἀπό τό ρῆμα φαντάζομαι στόν Μπ. Ἄντερσον μετατρέπει τόν ὁρισμό τῆς φαντασιακῆς κοινότητας σέ ἀναλυτικό ἐργαλεῖο ἀπό ρηχή κοινοτοπία πού ἐκφράζει προβλήματα ἀντιπροσωπευτικότητας καί νομιμοποίησης τῆς ἐξουσίας στά σύγχρονα μεγάλα κράτη καί τά ὁποῖα εἶχαν διαπιστώσει ἤδη οἱ πολιτικοί διανοητές τοῦ διαφωτισμοῦ.

Γιά τήν τάση τῆς ἑλληνικῆς διανόησης πού ἀπογαλακτίσθηκε ἀπό τό μαρξισμό ἤ πού λόγω ἡλικίας δέν ἔζησε ποτέ τό προηγούμενο ἰδεολογικό καί θεωρητικό πλαίσιο ἀναφορᾶς, ἀλλά ἀντιλαμβάνεται τόν ἑαυτό της ὡς προοδευτική ἤ ἀριστερή, ἡ κριτική τοῦ ἐθνικισμοῦ ἀποτελεῖ σημαντικό στοιχεῖο τῆς συγκρότησης τῆς ἰδεολογικῆς της φυσιογνωμίας καί ἡ προσέγγιση τοῦ Μπ. Ἄντερσον συνταιριάζει μέ τήν κοσμοεικόνα της. Ὁ *«διεθνισμός εἶναι τό ὄνομα τῆς ψυχῆς τῆς ἀριστερᾶς»* λέει ὁ τίτλος μιᾶς πρόσφατης βιβλιοκριτικῆς στό ἔνθετο «Βιβλιοθήκη» τῆς ἐφημ. *Ἐλευθεροτυπία* (21.1.2005). Μόνο στήν ἐποχή τῆς ὕστερης νεωτερικότητας αὐτή ἡ ἀριστερά ἔχει χάσει τό σῶμα της. Ὁ διεθνισμός εἶναι τό μόνο ἐναπομεῖναν ἀριστερό χαρακτηριστικό της καί ἰδιαίτερα ἀνέξοδο, ἀφοῦ οἱ φορεῖς τοῦ οἰκονομικοῦ καί πολιτικοῦ συστήματος τήν συναγωνίζονται σέ διεθνισμό. Ἡ σελιδοποίηση τοῦ ἐνθέτου «Νέες Ἐποχές» στήν ἐφημ. *Τό Βῆμα* ὅπου δημοσιεύθηκαν τά ἀντιμαχόμενα ἄρθρα ἀποτελεῖ ἴσως μιά ἔνδειξη γιά τίς προτιμήσεις τῶν κατεστημένων. Ἄς ἔρθουμε στό ἐρώτημα γιά τό πολιτικό διακύβευμα τῶν θεωρητικῶν ἐπιλογῶν στή μελέτη τοῦ ἐθνικισμοῦ μέ τό ὁποῖο κλείνει τό ἄρθρο τοῦ στίς 6.3.05 ὁ Α. Λιάκος. Τό ζήτημα δέν εἶναι ἡ ἐθνική ταυτότητα καί ἡ «ἀνακαίνισή» της, ἡ πολιτισμική διαφοροποίηση καί ἀλληλεγγύη, ὅπως νομίζει. Τό ζήτημα εἶναι οἱ συνθῆκες τῆς ἐργασίας καί τῆς ζωῆς, οἱ οἰκονομικές διαφοροποιήσεις καί ἡ κοινωνική ἀλληλεγγύη. Εἶναι αὐτοί οἱ παράγοντες πού διαμορφώνουν τή νέα κοινωνική συνείδηση περισσότερο πάντως ἀπό ὅ,τι ἡ «ἐθνική ταυτότητα» τούς ὅρους τῆς ὕπαρξής μας. Τό ἐρώτημα «τί εἶναι προοδευτικό;» τό ὁποῖο ἡ εἰρωνία τῆς τύχης καί ἡ λογική τοῦ «δημοσιογραφικοῦ - καπιταλισμοῦ» ἔφερε σέ ἄλλο ἄρθρο τοῦ ἰδιου ἀφιερώματος δέν μπορεῖ νά ἀπαντηθεῖ μέ κριτήριο τήν ἄποψη περί ἔθνους.

Τό ἀδημοσίευτο ἔργο τοῦ Ν. Σβορώνου

Ἀκολουθώντας τούς σχολιαστές τοῦ βιβλίου τό παρόν κείμενο ἀπομακρύνθηκε τελικά ἀπό αὐτό. Ἡ ἔκδοση κειμένων σημαντικῶν διανοητῶν εἶναι πάντοτε ἐπιθυμητή, ἰδιαίτερα ἄν εἶναι ποιοτικά τόσο ἄρτια, ὅπως ἡ παρούσα ἔκδοση τοῦ «Ἔθνους» τοῦ Νίκου Σβορώνου. Ὑπάρχει ὅμως ἕνα πρόβλημα πού μᾶς τό ὑπενθυμίζουν ἄθελά τους οἱ πρόχειρες παρατηρήσεις τοῦ Γ. Βελουδῆ (*Τό Βῆμα*, 6.3.05). Εἶναι ὁ κίνδυνος νά παγιωθεῖ ἡ ἀντίληψη ὅτι ὁ Σβορῶνος ὑπῆρξε ὁ συγγραφέας μελετῶν ὑψηλῆς ἐκλαΐκευσης γιά τή νεοελληνική ἱστορία μέ μόνη «ἐπιστημονική» ἐργασία *Τό ἐμπόριο τῆς Θεσσαλονίκης*. Συμβαίνει ὅμως ὁ «Γάλλος» Σβορῶνος τῆς ὡριμότητας νά σταδιοδρόμησε ὡς ἱστορικός τοῦ Βυζαντίου. Αὐτή του ἡ ἐνασχόληση συνέβαλε καί στή σύνταξη τῆς ἐργασίας γιά τό ἔθνος. Οἱ σημαντικές του ἐργασίες γιά τό Βυζάντιο παραμένουν ἀμετάφραστες στά ἑλληνικά καί γνωρίζω ὅτι ἀνάμεσα στά κατάλοιπά του ὑπῆρχαν σημαντικά ἀδημοσίευτα κείμενα σχετικά μέ τήν ἱστορία τῶν θεσμῶν καί τῆς κοινωνίας τοῦ Βυζαντίου. Θά ἦταν σημαντικό ὄχι μόνο γιά τήν ἱστορία τῆς ἑλληνικῆς ἱστοριογραφίας, ἀλλά γενικότερα γιά τήν ἱστορική ἔρευνα τά κατάλοιπα αὐτά νά ἐκδοθοῦν συστηματικά ἀπό ἐπιτροπή εἰδικῶν καί νά μεταφρασθοῦν στά ἑλληνικά δημοσιευμένες, ἀλλά δυσεύρετες ἐργασίες.

Ο ΣΒΟΡΩΝΟΣ ΚΑΙ Η ΔΙΑΜΟΡΦΩΣΗ ΤΟΥ ΕΛΛΗΝΙΚΟΥ ΕΘΝΟΥΣ

τοῦ Νάσου Βαγενᾶ

Μέ τό δημοσιευμένο στήν *Αὐγή* κείμενό του μέ τίτλο «Σύγχυση περιγραμμάτων καί περιεχομένων» (13 καί 20/3/2005) ὁ Χρῆστος Χατζηιωσήφ παρενέβη στή συζήτηση (καλύτερα, στή διαμάχη) πού διεξήχθη ἀπό τίς σελίδες τῶν «Νέων Ἐποχῶν» τοῦ *Βήματος* ἀνάμεσα σ' ἐμένα καί τόν Ἀντώνη Λιάκο γιά τό πρόσφατα ἐκδεδομένο βιβλίο τοῦ Νίκου Σβορώνου *Τό ἑλληνικό ἔθνος: γένεση καί διαμόρφωση τοῦ νέου ἑλληνισμοῦ* (*Τό Βῆμα*, 23/1, 6/2, 20/2, 6/3, 13/3/2005). Ἡ παρέμβασή του εἶναι χρήσιμη, ὄχι τόσο γιά τόν διαφωτιστικό σχολιασμό της ὁρισμένων σημείων τῆς διαμάχης, ὅσο γιά τά λάθη της, ἡ ἐπισήμανση τῶν ὁποίων θά μποροῦσε νά βοηθήσει στήν καλύτερη κατανόηση τοῦ θέματος τῆς διαμάχης, πού ἦταν ἡ ἐγκυρότητα ἤ μή ἐγκυρότητα τῶν ἀπόψεων τοῦ Σβορώνου γιά τή διαμόρφωση τοῦ νεοελληνικοῦ ἔθνους.

Ὁ Χ.Χ. ἐπικρίνει τούς δύο συνομιλητές, γιατί πιστεύει ὅτι οἱ ἀπόψεις τους «συσκοτίζουν μᾶλλον παρά διαφωτίζουν τό περιεχόμενο τοῦ βιβλίου τοῦ Σβορώνου». «*Ὁρμώμενοι ἀπό διαφορετικά σημεῖα ἐκκίνησης*», γράφει, «*καί ἀποβλέποντας σέ διαφορετικούς στόχους, ἀποσιωποῦν τή βασική θέση τοῦ Σβορώνου καί παραβλέπουν τήν ἀρχιτεκτονική τῆς ἐπιχειρηματολογίας του*». Εἰδικότερα σέ ὅ,τι ἀφορᾶ τή δική μου προσέγγιση, ὁ Χ.Χ. πιστεύει ὅτι ὁ τρόπος μέ τόν ὁποῖο πραγματεύομαι τίς ἀπόψεις τοῦ βιβλίου τοῦ Σβορώνου ἀντανακλᾶ τή μία ἀπό τίς δύο «*ἀποκλίνουσες ἐπιλογές πού ἔκαναν οἱ δύο κύριες παρατάξεις στίς ὁποῖες διασπάστηκε μετά τή δεκαετία τοῦ 1980 ἡ μεταπολεμική ἀριστερή διανόηση καί ἀκαδημαϊκή κοινότητα στήν Ἑλλάδα*» ἐπιλογές ἤ «τάσεις» οἱ ὁποῖες, κατά τόν Χ.Χ., ἀποτελοῦν «*ἐγκατάλειψη τῶν βασικῶν παραδοχῶν τοῦ μαρξισμοῦ*». «Ἡ πρώτη τάση», ἐξηγεῖ ὁ Χ.Χ., τῆς ὁποίας μέ θεωρεῖ «ἐκπρόσωπο» (ἐκπρόσωπο τῆς δεύτερης χαρακτηρίζει τόν Α. Λιάκο),

> «προσανατολίσθηκε πρός τήν ἐγκατάλειψη οἱουδήποτε ρητοῦ θεωρητικοῦ πλαισίου καί πρός τήν ἔμφαση στά πραγματολογικά στοιχεῖα ὡς ἐχέγγυα ὀρθολογικῆς προσέγγισης. Ἐδῶ ἡ ἔλλειψη θεωρίας γιά τό γίγνεσθαι δυσχέρανε τήν ἔνταξη τῶν πραγματολογικῶν στοιχείων σέ χωρικά εὐρύτερες ἐξελίξεις καί τήν περιοδολόγησή τους [...] Ἀκόμα καί ὅταν [ἐπεξηγεῖ ὁ Χ.Χ.] ὁ Νάσος Βαγενᾶς ἐντοπίζει πραγματικά προβλήματα, ὅπως κάνει στήν κριτική τοῦ βιβλίου τοῦ Μπένεντικτ Ἄντερσον (*Τό Βῆμα*, 6/3/2005), δέν ἀνάγεται ἀπό τό ἐπίπεδο τῆς φορμαλιστικῆς λογικῆς σέ γενικότερα θεωρητικά, ἀλλά καί πολιτικά συμπεράσματα, τά ὁποῖα δέν θά ἦταν ἁπλῶς, [ὅπως πιστεύει ὁ Ν. Βαγενᾶς], ἡ ἐπιπολαιότητα καί ἡ ἔλλειψη ἐπιστημονικῆς ἐντιμότητας τῶν κατ' αὐτῶν θεωριοκρατούμενων, "μεταμοντέρνων" ἱστορικῶν. [...] Ὅσοι ἀκολουθοῦν [διαπιστώνει ὁ Χ.Χ.] τήν τάση αὐτή στήν ἱστοριογραφία, ἀναγκαστικά κλίνουν νά υἱοθετήσουν τά χωρικά καί χρονικά ὅρια τῶν παλαιότερων ἱστοριστικῶν προσεγγίσεων, μέ τίς ὁποῖες ἔχουν κοινές γνωσιοθεωρητικές ἐπιλογές, παρόλο πού διαφωνοῦν ἰδεολογικά μαζί τους». Ἡ στάση αὐτή, καταλήγει ὁ Χ.Χ., «υἱοθετήθηκε συχνά ὡς κριτική καί ἀντίθετη στή δεύτερη τάση, τήν ὁποία ἀκολούθησε ἡ ἐγκατάλειψη τοῦ προηγούμενου θεωρητικοῦ καί μεθοδολογικοῦ πλαισίου ἀναφορᾶς. Σέ αὐτήν, ἡ ἐγκατάλειψη τῶν προηγούμενων θεωρητικῶν προκειμένων δέν ὁδήγησε στήν ἐγκατάλειψη κάθε θεωρίας, ἀλλά στήν υἱοθέτηση ἀλληλοδιαδόχως ἤ καί συγχρόνως περισσότερων θεωριῶν μέ βασικό ἐπιχείρημα ὅτι εἶναι σύγχρονες».

Παρέθεσα ἐκτεταμένα χωρία ἀπό τό κείμενο τοῦ Χ.Χ. στήν προσπάθειά μου νά ἀποδώσω μέ τή μεγαλύτερη δυνατή ἀκρίβεια τίς ἀπόψεις του γιά μένα. Κάτι ἀνάλογο δέν συνέβη μέ τόν Χ.Χ., πού ἀποδίδει τίς ἀπόψεις μου γιά τό βιβλίο τοῦ Σβορώνου ὡς ἐπί τό πλεῖστον παραφραστικά, διυλισμένες μέσα ἀπό τό φίλτρο τῆς προσωπικῆς του πρόσληψης, πού, ὅπως θά δείξω, εἶναι προκατειλημμένη ἀπό τήν ἰδεολογική του τοποθέτηση, ἡ ὁποία –συ-

νάγω– παραμένει στό πεδίο τῶν θέσεων τῆς πρίν ἀπό τό 1980 «μεταπολεμικῆς ἀριστερῆς διανόησης». Μέ τό ἴδιο φίλτρο ὁ Χ.Χ. προσλαμβάνει καί τήν ἄποψη τοῦ Σβορώνου γιά τή διαμόρφωση τοῦ ἑλληνισμοῦ, περιγράφοντας περιφραστικά ἀκόμη καί ὁρισμένα ἀπό τά πλέον σημαντικά σημεῖα της (τήν ἄποψη τοῦ Λιάκου τήν περιγράφει σωστά, προφανῶς γιατί αἰσθάνεται ὅτι οἱ θέσεις της δέν ἀποτελοῦν –ὅπως οἱ δικές μου– κίνδυνο γιά τήν ἀξιοπιστία ἐκείνου πού πιστεύει ὅτι ἀποτελεῖ τήν ἄποψη τοῦ Σβορώνου).

Δέν εἶναι ἡ δική μου ἄποψη γιά τό βιβλίο τοῦ Σβορώνου «ἀμυντική», ὅπως τή χαρακτηρίζει ὁ Χ.Χ., ἀλλά ἡ δική του. Καί καθώς τό κύριο χαρακτηριστικό τῶν ἀμυντικῶν ἀναγνώσεων εἶναι ἡ παρανάγνωση τῶν ἀπόψεων τίς ὁποῖες θεωροῦν ἐπικίνδυνες, δέν εἶναι καθόλου περίεργο ὅτι ὁ Χ.Χ. ἔχει παρανοήσει ὄχι μόνο τή θέση μου στόν χῶρο της μετά τή δεκαετία τοῦ 1980 ἀριστερῆς διανόησης, οὔτε μόνο τήν ἄποψή μου γιά τό βιβλίο τοῦ Σβορώνου ἀλλά καί τήν ἴδια τήν ἄποψη τοῦ Σβορώνου. Ὁ Χ.Χ., μάλιστα, παρανοεῖ ἀκόμη καί σημεῖα τῆς ἄποψής μου πού δέν εἶναι ἐπικίνδυνα γιά τήν ἑρμηνεία του τῶν θέσεων τοῦ βιβλίου τοῦ Σβορώνου, ἀφοῦ μέ παρουσιάζει νά μήν ἔχω ἀντιληφθεῖ ὅτι οἱ λόγοι γιά τούς ὁποίους ἡ παράταξη Λιάκου ἀπέκλινε ἀπό τίς (σωστές) ἀριστερές θέσεις, ἀκολουθώντας διάφορες μή ἀριστερές (ἤ μή σωστά ἀριστερές) θεωρίες, δέν ἦταν «ἁπλῶς ἡ ἐπιπολαιότητα καί ἡ ἔλλειψη ἐπιστημονικῆς ἐντιμότητας» τῶν μελῶν της, ἀλλά καί ἡ ἀνάγκη ἱκανοποίησης τῆς νεωτεριστικῆς ἐπιθυμίας, τήν ὁποία δηλώνει ἡ ἀνακάλυψη τῆς νεωτερικότητας ἀπό τήν παράταξη αὐτή – ἡ αἴσθηση ὅτι οἱ θεωρίες αὐτές «εἶναι σύγχρονες».

Ἐσφαλμένη κατάταξη

Θά σταθῶ δι' ὀλίγων σέ αὐτή τήν ἐκ πρώτης ὄψεως μή κεντρική λεπτομέρεια γιά νά δείξω ὅτι ὁ Χ.Χ. μέ κατατάσσει στήν «ἀντιθεωρητική» πρώην (ἤ λανθασμένη) ἀριστερή παράταξη ἔχοντας διαβάσει –καί ὄχι προσεκτικά– προφανῶς μόνο τά κείμενά μου τά ἀναφερόμενα στίς ἐλλείψεις τῆς μοντερνιστικῆς καί μεταμοντερνιστικῆς περί διαμορφώσεως τοῦ νέου ἑλληνισμοῦ ἱστοριογραφίας μας. Ὄχι μόνο σέ αὐτά ἀλλά καί σέ ἕνα πλῆθος κειμένων μου λογοτεχνικῆς θεωρίας καί κριτικῆς, κατά τά τελευταῖα εἴκοσι χρόνια, ἐπαναλαμβάνω –θά ἔλεγα, κατά κόρον– ὅτι ὁ κύριος λόγος τῆς θεωρητικῆς στροφῆς καί ἔξαρσης τῶν τελευταίων δεκαετιῶν εἶναι αὐτός ἀκριβῶς τόν ὁποῖο ἔχει ἀνακαλύψει τώρα ὁ Χ.Χ. Ἀκόμη καί στό κείμενό μου τῆς 6ης Μαρτίου τοῦ *Βήματος*, τό ὁποῖο σχολιάζει ὁ Χ.Χ. στό κείμενό του τῆς *Αὐγῆς* τῆς 13ης Μαρτίου, ὑπογραμμίζω (ὁ Χ.Χ. δέν τό πρόσεξε αὐτό) ὅτι ὁ ὅρος φαντασιακός τοῦ Ἄντερσον «ἔγινε –καί εἶναι ἀκόμη γιά πολλούς– τό δελτίο εἰσόδου καί παραμονῆς στόν παράδεισο τῆς θεωρητικῆς πρωτοπορίας».

Ἀκριβῶς ἐπειδή δέν γνωρίζει ἐπαρκῶς τήν ὅλη τοποθέτησή μου ἀπέναντι στό πρόβλημα τῆς πρόσφατης «θεωριοκρατίας» (–«θεωριολαγνείας»), ὅπως τήν ὀνομάζω, ὁ Χ.Χ. πιστεύει ὅτι ἐγκατέλειψα «ὁποιοδήποτε ρητό θεωρητικό πλαίσιο» δίνοντας τώρα ἔμφαση στά πραγματολογικά στοιχεῖα «ὡς ἐχέγγυα ὀρθολογικῆς προσέγγισης» (δέν θά ἦταν ἀντιφατικό ἕνας καθηγητής τῆς «θεωρίας καί κριτικῆς τῆς λογοτεχνίας» νά ἔχει ἀπαρνηθεῖ τή θεωρία; – γιά ὅσους θά ἤθελαν νά γνωρίσουν τίς μετά τή δεκαετία τοῦ 1980 θεωρητικές θέσεις μου παραπέμπω στό βιβλίο μου *Μεταμοντερνισμός καί λογοτεχνία*, 2001). Ἐκεῖνο τό ὁποῖο ἀμφισβήτησα καί ἀμφισβητῶ δέν εἶναι τό κάθε θεωρητικό πλαίσιο, ἀλλά τά μεταμοντέρνα θεωρητικά καί τά «ὀρθόδοξα» ἀριστερά (γιά τήν ἀκρίβεια, δογματικά καί ψευδαισθησιακῶς αὐτοπροσδιοριζόμενα ὡς ὀρθά μαρξιστικά) σχήματα. Ἡ ἀμφισβήτησή μου ἀπορρέει ἀπό τή διαπίστωσή μου ὅτι οἱ θιασῶτες τῶν σχημάτων αὐτῶν, ἐπαναπαυόμενοι στίς θεωρητικές τους μακαριότητες, ἔχουν φτάσει στό σημεῖο νά ἀγνοοῦν τά πραγματολογικά στοιχεῖα ἀντιμετωπίζοντας κάθε τρόπο μελέτης τους ὡς παρωχημένο καί, ὡς ἐκ τούτου, ἀφόρητο θετικισμό. Προσοχή: ὄχι νά παρερμηνεύουν αὐτά τά στοιχεῖα (ἡ παρερμηνεία προϋποθέτει γνώση τους), ἀλλά νά μήν κάνουν τόν κόπο νά τά γνωρίσουν. Ἤ, ὅταν συγκατανεύσουν νά γνωρίσουν κάποια ἀπό αὐτά, νά τά προσεγγίζουν μέ ἰδέες τόσο θεωρητικά προκατειλημμένες καί νά τά παρερμηνεύουν τόσο πολύ, ὥστε νά εἶναι σάν νά μήν τά γνώριζαν.

Στήν κατηγορία τῶν ἀριστερῶν δογματικῶν κειμένων πιστεύω ὅτι ἀνήκει καί τό κείμενο τοῦ Χ.Χ., παρότι ἡ ἄποψή του γιά τό βιβλίο τοῦ Σβορώνου (ἤ, μᾶλλον, ἀκριβῶς γιατί) βρίσκεται στούς ἀντίποδες τῆς ἄποψης τοῦ Λιάκου. Διότι διαπιστώνει κανείς στό κείμενο αὐτό μιά θεωρητική ἀκαμψία πού ἔχει ἀμβλύνει τήν ὅραση τοῦ Χ.Χ.· ὄχι βέβαια στόν βαθμό τῆς ἀμβλυωπίας τοῦ Λιάκου (πού παρουσιάζει τόν Σβορῶνο ὡς ἱστορικό μιᾶς μεταφυσικά ἐκπορευόμενης ἀναλλοίωτης ἱστορικῆς συνέχειας τοῦ ἑλληνισμοῦ), ἀλλά τόσο ὥστε νά παρανοεῖ, ὅπως θά δείξω, τό κρισιμότερο σημεῖο τῆς ἄποψης τοῦ Σβορώνου γιά τήν πορεία τῆς διαμόρφωσης τοῦ νεοελληνικοῦ ἔθνους.

Τό σημεῖο αὐτό εἶναι ἡ τοποθέτηση τοῦ Σβορώνου ὡς πρός τό ζήτημα τῆς συνέχειας ἤ ἀσυνέχειας τοῦ ἑλληνισμοῦ. Ὁ Λιάκος, διαπρύσιος ἐκφραστής τῆς «ἐκσυγχρονιστικῆς» ἑλληνικῆς ἱστοριογραφίας, προσπαθεῖ νά ἀποδείξει ὅτι ὁ Σβορῶνος εἶναι πα-

Προετοιμασίες γιά τόν χειμώνα. Σπ. Μελετζῆς: «Θεσπρωτία».

ρωχημένος ἱστορικός, ἐπειδή –ὅπως πιστεύει– ἔχει ἐνστερνιστεῖ τό παπαρρηγοπούλειο σχῆμα τῆς ἀδιάσπαστης συνέχειας. Ὁ Χ.Χ., ἀπό τήν ἄλλη, ἔνθερμα πιστός στίς θέσεις της μή ἀποκλίνουσας ἀπό τόν ὀρθό δρόμο μετά τή δεκαετία τοῦ 1980 ἀριστερῆς διανόησης, ἐπιχειρεῖ νά δείξει ὅτι ἡ περιγραφή μου τοῦ Σβορώνου ὡς ὑποστηρικτῆ μιᾶς «λανθάνουσας πολιτισμικῆς συνέχειας τοῦ ἑλληνισμοῦ» εἶναι λανθασμένη, προφανῶς γιατί πιστεύει ὅτι μιά τέτοια ἄποψη φέρνει τόν Σβορῶνο κοντά στήν ἐθνικιστική ἄποψη ἐπί τοῦ θέματος. Παραθέτω τό κεντρικό σημεῖο τῆς ἄποψής μου γιά τό βιβλίο τοῦ Σβορώνου (*Τό Βῆμα*, 23/1/2005), μέ τό ὁποῖο διαφωνεῖ ὁ Χ.Χ.:

> «Ὁ Σβορῶνος διαφοροποιεῖται ἀπό τήν ἐθνικιστική βεβαιότητα τῆς ἀδιάσπαστης ἱστορικῆς συνέχειας τοῦ ἑλληνισμοῦ, ὡστόσο ἀνιχνεύει τήν ὕπαρξη λανθάνουσας "πολιτιστικῆς καί ὡς ἕνα σημεῖο ἐθνολογικῆς συνέχειας" (*Τό ἑλληνικό ἔθνος*, σ. 64), ἡ ὁποία ἀπό τόν 6ο ὡς τόν 11ο αἰώνα συντηρεῖ ὑποσυνειδησιακά τήν ἑλληνικότητα, γιά νά ἀνακτήσει ὁ ἑλληνισμός σταδιακά τή συνειδητότητά του ἀπό τό τέλος τοῦ 11ου καί τίς ἀρχές τοῦ 12ου αἰώνα, σέ μιά νέα ἱστορική πορεία πού θά διαρκέσει ὡς τίς ἀρχές τοῦ 19ου αἰώνα καί θά διαμορφώσει "σέ συντελεσμένο ἔθνος" (σ. 22) τόν νέο ἑλληνισμό. Ὁ ὁρατότερος καί ἀποφασιστικότερος συντηρητής τῆς πολιτισμικῆς συνέχειας ἦταν ἡ ἐξελισσόμενη ἀνά τούς αἰῶνες χωρίς διακοπή ἑλληνική γλώσσα, ἡ ὁποία μέ τή "συνδετική καί ἀφομοιωτική λειτουργία της" (σ. 47) ἐπέτρεψε τήν ἀνάκτηση αὐτῆς τῆς συνειδητότητας».

Τό χρονικό βάθος τοῦ ἔθνους

Τά κύρια σημεῖα τῆς διαφωνίας τοῦ Χ.Χ. μέ τήν ἀνάγνωσή μου τοῦ Σβορώνου εἶναι, ἐκτός ἀπό ἐκεῖνο τῆς λανθάνουσας πολιτισμικῆς συνέχειας, τά ἀναφερόμενα στίς ἀπόψεις τοῦ Σβορώνου γιά τήν πορεία τῆς νεοελληνικῆς ἐθνότητας πρός τό νεοελληνικό ἔθνος καί γιά τίς σχέσεις τοῦ νεοελληνικοῦ ἔθνους μέ τό νεοελληνικό κράτος. Ὁ Χ.Χ. σωστά παρατηρεῖ ὅτι *«ὁ Σβορῶνος ἀντιδιαστέλλει ρητά τό ἔθνος ἀπό τίς κατηγορίες τοῦ λαοῦ καί τῆς ἐθνότητας, πού ἔχουν μεγαλύτερο ἱστορικό βάθος»*. Ὅμως λανθασμένα πιστεύει ὅτι ὁ Σβορῶνος ὑποστηρίζει πώς ὁ ἑλληνισμός παρέμεινε στό ἐπίπεδο τῆς ἐθνότητας ὡς τό τέλος τοῦ 19ου αἰώνα, γιά νά μεταβληθεῖ σέ ἔθνος μέ τήν Ἐπανάσταση καί τήν ἵδρυση τοῦ ἑλληνικοῦ κράτους. Διότι ὁ Σβορῶνος στό *Ἑλληνικό ἔθνος* (ἀλλά καί στήν *Ἐπισκόπηση* καί στά *Ἀνάλεκτα*) ἐπαναλαμβάνει ρητά ὅτι ἡ νεοελληνική ἐθνότητα ἔχει ἀρχίσει νά διαμορφώνεται

Κατασκευή δρόμου. Σπ. Μελετζῆς: «Θεσπρωτία».

σέ ἔθνος ἤδη ἀπό τό τέλος τοῦ 11ου αἰώνα γιά νά ἀποκτήσει ὁρατά χαρακτηριστικά ἔθνους μετά τό 1204 καί ἀκόμη πιό εὐδιάκριτα μετά τό 1453, σέ μιάν αὔξουσα πορεία διαμόρφωσης, στήν ὁποία ἡ μορφή τοῦ ἔθνους στό τέλος τοῦ 18ου αἰώνα νά παρέχει τήν τελική του συντέλεση (ἐκτός ἀπό τόν ὅρο «συντελεσμένο ἔθνος», γιά τό τέλος τοῦ 19ου αἰώνα, ὁ Σβορῶνος χρησιμοποιεῖ καί τόν ὅρο «σχηματισμένο ἔθνος»: σ. 23). Γιά τοῦτο ὁ Σβορῶνος στά βιβλία του αὐτά χρησιμοποιεῖ γιά τίς ὡς τό 1204 ἐποχές μόνο τούς ὅρους «ἑλληνικός λαός» καί «ἑλληνική ἐθνότητα» (ἀναπόσπαστα συνδεδεμένους), ἐγκαταλείποντάς τους γιά τόν μετά τό 1204 ἑλληνισμό (γιά τόν «νέο ἑλληνισμό»), γιά τόν ὁποῖο χρησιμοποιεῖ, ἀποκλειστικά, τόν ὅρο «ἑλληνικό ἔθνος» ἤ «νεοελληνικό ἔθνος».

Ὁ Χ.Χ. δέν τό ἔχει προσέξει αὐτό. Ἀπωθώντας, ὅπως εἴπαμε, τήν ἰδέα ἑνός, κατά τή γνώμη του, παπαρρηγοπουλίζοντος Σβορώνου καί ἐπαφιέμενος στίς περί ἐθνικισμοῦ ἀπόψεις μαρξιστῶν ὅπως ὁ Χόμπσμπομ (οἱ ἐλλιπεῖς ὡς πρός τή νεοελληνική περίπτωση γνώσεις τῶν ὁποίων –ἐξαιτίας τῆς ἀδυναμίας πρόσβασής τους, λόγω ἄγνοιας τῆς ἑλληνικῆς γλώσσας, σέ ἑλληνικές πηγές– εἶναι προφανεῖς), ὁ Χ.Χ. πιστεύει ὅτι ἔχει ἐντοπίσει ἕνα λάθος μου, τό ὁποῖο ἀποδεικνύει ὅτι ἡ ἀνάγνωσή μου τοῦ Σβορώνου εἶναι ἐσφαλμένη. Τό λάθος αὐτό εἶναι ὅτι ἔχω παρερμηνεύσει τήν ἀπάντηση τοῦ Σβορώνου κατά τήν τελευταία του συνέντευξη (περ. *Σύγχρονα Θέματα*, 1988) στό ἐρώτημα γιά τίς σχέσεις τοῦ ἔθνους μέ τήν ἀστική τάξη, μέ ἀποτέλεσμα νά ὁδηγηθῶ στό ἐσφαλμένο συμπέρασμα, τό ὁποῖο προβάλλω στό –γραμμένο τό 1965– *Ἑλληνικό ἔθνος*, ὅτι ὁ Σβορῶνος πιστεύει πώς τό ἔθνος προϋπάρχει τῆς ἀστικῆς τάξης καί ὅτι ἔτσι *«ἀποσυνδέει τήν ἔννοια τοῦ ἔθνους ἀπό τήν ἀστική τάξη»*. Ὁ Χ.Χ. παραθέτει πρῶτα τά ἑξῆς ἀπό τήν ἀπάντηση τοῦ Σβορώνου: *«Δέν ἀνεξαρτητοποιῶ τήν ἐθνική ἰδέα καί τό ἐθνικό πρόβλημα ἀπό τίς ταξικές ἐξελίξεις, ἀλλά ὁρισμένες ἰδέες, ὅπως ἡ ἐθνική ἰδέα, ἡ γένεση τῆς ἰδέας τῆς ἐθνότητας, ἀνεξαρτητοποιοῦνται ἀπό τίς ταξικές ἐξελίξεις»*. Ὁ Χ.Χ., πού δέν ἀντιλαμβάνεται ὅτι ὁ Σβορῶνος ἐδῶ χρησιμοποιεῖ κατά λάθος, ἐν τῇ ρύμη τοῦ λόγου του, τή λέξη ἐθνότητα ἀντί γιά τή λέξη ἔθνος, σημειώνει ὅτι οἱ φράσεις αὐτές δέν μποροῦν νά στηρίξουν τήν ἄποψη ὅτι ὁ Σβορῶνος ἀποσυνδέει τήν ἰδέα τοῦ ἔθνους ἀπό τήν ἀστική τάξη, καί συνεχίζει:

> «Ἡ ἀποσύνδεση τοῦ ἔθνους ἀπό τήν ἀστική τάξη, πού ὁ Σβορῶνος ἐμφανίζεται νά κάνει σέ ἐπόμενες ἀπαντήσεις του, μπορεῖ νά ὀφείλεται στή ρύμη τοῦ λόγου του, πού τόν παρασέρνει νά χρησιμοποιήσει τόν ὅρο ἔθνος ἀντί [γιά τόν ὅρο] ἐθνότητα, ὅπως εἶχε κάνει στίς πρῶτες ἀποκρίσεις του. Ἄν αὐτό ἰσχύει...».

Ἄν αὐτό ἰσχύει, ἀπαντῶ, τότε ὁ Σβορῶνος δέν

θά χρησιμοποιοῦσε πάντοτε τόν ὅρο ἔθνος γιά τόν μετά τό 1204 ἑλληνισμό, θά χρησιμοποιοῦσε τόν ὅρο ἐθνότητα. Οὔτε θά ὑποστήριζε ὅτι *«τό ἑλληνικό ἔθνος γεννήθηκε κατά τό τέλος τῆς Βυζαντινῆς Αὐτοκρατορίας» καί «διαμορφώθηκε μέσα στήν Τουρκοκρατία»* (συνέντευξη 1988, σ. 64· *Ἀνάλεκτα*, σ. 277). Ἡ ἀποσύνδεση τῆς ἰδέας τοῦ ἔθνους ἀπό τήν ἀστική τάξη, τήν ὁποία ἐπίσης κάνει σέ ἐπόμενες ἀπαντήσεις του, δέν ὀφείλεται στή ρύμη τοῦ λόγου του. Ἀπεναντίας στή ρύμη τοῦ λόγου του –ὅπως εἴπαμε– εἶναι φανερό ὅτι ὀφείλεται ἡ χρήση τοῦ ὅρου ἐθνότητα ἀντί γιά τόν ὅρο ἔθνος στήν πρώτη ἀπόκριση τοῦ Σβορώνου στό ἐρώτημα (καί ὄχι «στίς πρῶτες ἀποκρίσεις του», ὅπως γράφει ὁ Χ.Χ., φράση πού θά μποροῦσε νά θεωρηθεῖ ὅτι σημαίνει ὅτι ὁ Σβορῶνος ἔχει χρησιμοποιήσει προηγουμένως τόν ὅρο ἐθνότητα περισσότερο ἀπό μία φορά).

Ἔθνος καί ἀστική τάξη

Ἀλλά ἄς δοῦμε τί ἀκριβῶς λέει ὁ Σβορῶνος στίς ἑπόμενες ἀπαντήσεις του, πού ἀφοροῦν τή συνομιλία του μέ τόν Ζαχαριάδη γιά τό ζήτημα του πότε διαμορφώθηκε τό ἑλληνικό ἔθνος:

> «Γιατί αἰσθάνθηκα τήν ἀνάγκη», ρωτάει ὁ Σβορῶνος, «νά ἐπέμβω ἐκείνη τή στιγμή καί νά ὑποστηρίξω τήν ἰδέα τῆς συνέχειας τοῦ ἑλληνισμοῦ κατεβαίνοντας ἀπό τό βουνό;». Διότι, ἀπαντᾶ, «ὁ Ζαχαριάδης εἶχε μπερδέψει, ὅπως γίνεται συχνά ἀκόμα καί τώρα, τή γένεση τῆς ἐθνότητας (ethnie) μέ τό ἐθνικό πρόβλημα, τό ἐθνικό ζήτημα. [...] Εἶναι τά κακῶς ἐννοούμενα, ἡ θεωρία ὅτι ἡ ἔννοια τοῦ ἔθνους γεννήθηκε ἀπό τήν ἀστική τάξη· ἡ σύνδεση τῆς ἀστικῆς τάξης εἶναι μέ τήν ἔννοια τοῦ ἐθνικοῦ κράτους. Ὄχι μέ τήν ἔννοια τοῦ ἔθνους, πού τήν ἔχουν διαμορφώσει πολύ πιό πρίν οἱ διάφοροι λαοί. Ὅλοι αὐτοί οἱ λαοί πού ἐπαναστατοῦν στήν Κεντρική Εὐρώπη, ἔχουν σχηματισμένη τήν ἔννοια τοῦ ἔθνους ἀπό πολύ πρίν. [...] Τό ἀποτέλεσμα τῆς συζήτησης ἦταν ὁ Ζαχαριάδης νά παραδεχτεῖ ὅτι ὁ ἔθνος ἔχεις τίς ρίζες του βαθιά στό Βυζάντιο, ἔστω καί ἄν ὡς κράτος εἶναι δημιούργημα τοῦ 18ου αἰώνα καί τῆς ἑλληνικῆς ἐπανάστασης τοῦ 19ου αἰώνα».

Ὁ Χ.Χ. δέν ἔχει προσέξει ὅτι ὅταν ὁ Σβορῶνος ἀποσυνδέει τήν ἔννοια τοῦ ἔθνους ἀπό τήν ἀστική τάξη, τήν ἀποσυνδέει ἀπό τήν τρέχουσα ἰδέα γιά τήν ἀστική τάξη, τήν ἰδέα πού ταυτίζει τήν ἀστική τάξη μέ τόν καπιταλιστικό τρόπο παραγωγῆς. Διότι ὁ Σβορῶνος πιστεύει ὅτι ἡ ἀστική τάξη ἔχει ἀρχίσει νά ἀναπτύσσεται ἀπό πολύ πιό πρίν (βλ. *Ἐπισκόπηση*, σ. 27-28, 44-45). Στή συνέντευξη τοῦ 1988 εἶναι σαφής (σ. 65):

> «Ὁ ἐκδημοκρατισμός τῆς κοινότητας ἐπί Τουρκοκρατίας», ἀπαντᾶ, «συνδυάζεται μέ τήν ἀνάπτυξη τῆς ἀστικῆς τάξης. Ὄχι τοῦ καπιταλισμοῦ, γιά τ' ὄνομα τοῦ Θεοῦ. Ἕνα πράγμα πού ἀκόμα καί τώρα μέ ἐκνευρίζει εἶναι ἡ διαρκής σύγχυση –καί σέ πολλούς ἀξιόλογους ἀνθρώπους– πού γίνεται μεταξύ τῆς ὕπαρξης ἀστικῆς τάξης καί τοῦ καπιταλισμοῦ. Ἄλλο τό ἕνα καί ἄλλο τό ἄλλο. Πρέπει νά ἀναπτυχθεῖ ἡ ἀστική τάξη γιά νά ἀναπτυχθεῖ ὁ καπιταλισμός, ἀλλά ἡ ἀστική τάξη, ἡ ὁποία καί τόν 11ο αἰώνα καί τόν 10ο αἰώνα ἀκόμα ὑπάρχει στό Βυζάντιο –ἔστω ὡς πυρήνας– δέν εἶναι καπιταλιστική, ἀκόμα καί μέχρι τόν 18ο αἰώνα δέν εἶναι καπιταλιστική. Ἀρχίζει καί γίνεται καπιταλιστική μέ τή συσσώρευση κεφαλαίου πού συντελεῖται τότε. Ἀλλά ὑπάρχει ἀστική τάξη, μή καπιταλιστική. Ὄχι μόνο ἡ ἐμπορική ἀλλά καί ἡ προεμπορική: οἱ ἔμποροι, πρίν κάνουν μεγάλες ἐμπορικές ἐπιχειρήσεις, ἦταν τεχνίτες καί μικροεπιχειρηματίες οἱ ἴδιοι, καί μετά ἔμποροι».

Οἱ ἀπαντήσεις τοῦ Σβορώνου στίς ἐρωτήσεις πού τοῦ ὑπέβαλαν οἱ ἱστορικοί τοῦ περιοδικοῦ *Σύγχρονα Θέματα* (ἀνάμεσα στούς ὁποίους καί ὁ Χ.Χ.) εἶναι ξεκάθαρη. Ἄν ἡ ἀνάγνωσή μου τῶν ἀπαντήσεων αὐτῶν ἦταν λανθασμένη, ὅπως πιστεύει ὁ Χ.Χ., τότε πράγματι *«θά ἔπρεπε νά παραδεχτοῦμε»*, ὅπως γράφει, *«ὅτι ὁ Σβορῶνος ἀνάμεσα στό 1965 καί τό 1988 ἄλλαξε ἄποψη, καί νά προσπαθήσουμε νά βροῦμε τούς λόγους, ἀντί νά ἀποσιωποῦμε τίς πρῶτες του ἀπόψεις»*. Δέν ἀποσιώπησα, λοιπόν, «τή βασική θέση τοῦ Σβορώνου» (τήν ὁποία ὁ Χ.Χ. ἔχει παρανοήσει), οὔτε παρέβλεψα «τήν ἀρχιτεκτονική τῆς ἐπιχειρηματολογίας του», ἀφοῦ οἱ θέσεις τοῦ Σβορώνου ἐπί τοῦ θέματος παρέμειναν ἀμετάβλητες ἀπό τήν ἐποχή τῆς συνάντησής του μέ τόν Ζαχαριάδη. Θά μπορούσαμε μάλιστα νά ποῦμε ὅτι ἡ συνέντευξη τοῦ Σβορώνου στούς ἱστορικούς τῶν *Σύγχρονων Θεμάτων* περιέχει καί μιάν ἐπανάληψη τῆς συνομιλίας του μέ τόν Ζαχαριάδη, ἀφοῦ ὁ πυρήνας τῆς συνέντευξης (ἄν κρίνουμε ἀπό τήν ἐπιμονή μέ τήν ὁποία οἱ ἐρωτῶντες ἐπανέρχονται στό ζήτημα τῆς συνέχειας τοῦ ἑλληνισμοῦ – ἐπιμονή «πιεστική», ὅπως σημειώνει ὁ Χ.Χ., πού προκαλεῖ «τήν προφανή δυσφορία τοῦ Σβορώνου»), εἶναι ὁ ἴδιος μέ τό περιεχόμενο αὐτῆς τῆς συνομιλίας. Ἡ διαφορά τους βρίσκεται στό ὅτι ὁ Σβορῶνος ἔπεισε τόν Ζαχαριάδη, ἐνῶ –ἄν δέν κάνω λάθος– δέν μπόρεσε νά πείσει τούς συνομιλητές του τῶν *Σύγχρονων Θεμάτων*, οἱ ὁποῖοι –ἄν δέν κάνω λάθος– φαίνονται νά θεωροῦν τήν ἄποψη τοῦ

Χόμπσμπομ γιά τή νεοελληνική ἐθνοσυγκρότηση πειστικότερη· μέ τήν ἐξαίρεση, τοῦ Χ.Χ., πού φαίνεται νά πιστεύει ὅτι οἱ ἀπόψεις τοῦ Σβορώνου καί τοῦ Χόμπσμπομ ταυτίζονται.

Λανθάνουσα πολιτισμική συνέχεια

Θά ἀναφέρω ἕνα ἀκόμη στοιχεῖο γιά νά δείξω πῶς ὁ Χ.Χ., στήν ἐπιθυμία του νά ἀπομακρύνει ἀπό τόν Σβορῶνο τήν ὑποψία τοῦ παπαρρηγοπουλισμοῦ, τόν διαβάζει λανθασμένα. Γράφει:

> «Ἂν καί ἡ δομή τῆς ἐπιχειρηματολογίας τοῦ Σβορώνου στηρίζεται σέ μιά σαφή θεωρητική ἄποψη πού τήν ἀκολουθεῖ μέ συνέπεια, στό κείμενο ὑπάρχουν μεμονωμένες ἐκφράσεις πού θά ὁδηγοῦσαν κάποιον βιαστικό ἀναγνώστη νά τό κατατάξει στίς "ρομαντικές" ἀντιλήψεις γιά τό ἔθνος. Περισσότερο ἀπό ὅ,τι στήν ἀναφορά σέ "λανθάνοντα στοιχεῖα τῆς συνέχειας στή συνείδηση τοῦ λαοῦ", ὁ κίνδυνος αὐτός ἐλλοχεύει στήν ἔκφραση «ἐθνική ἀφύπνιση», πού χρησιμοποιεῖται ἄπαξ».

Ὁ βιαστικός ἀναγνώστης ἐδῶ εἶναι ὁ ἴδιος ὁ Χ.Χ. Διότι οἱ ἐκφράσεις αὐτές δέν εἶναι μεμονωμένες καί δέν χρησιμοποιοῦνται ἅπαξ. Συναφεῖς μεταξύ τους ὡς πρός τό περιεχόμενό τους καί ἀποτέλεσμα τῆς ἄποψης τοῦ Σβορώνου γιά τήν πορεία τοῦ ἑλληνισμοῦ ἀποτελοῦν βασικούς ὅρους τοῦ Σβορώνου, οἱ ὁποῖοι ἐπαναλαμβάνονται ὄχι μόνο στό *Ἑλληνικό ἔθνος* ἀλλά καί στά ἄλλα ἐπί τοῦ θέματος κείμενά του. Παραθέτω μερικές: «τά στοιχεῖα τῆς ἀδιάκοπης πολιτιστικῆς καί ὡς ἕνα σημεῖο ἐθνολογικῆς συνέχειας, πού ἔστω καί λανθάνοντα στή συνείδηση τοῦ [μεσαιωνικοῦ ἑλληνισμοῦ] ...» (*Τό ἑλληνικό ἔθνος*, σ. 64)·

> «ὁ ἑλληνισμός χρειάστηκε τήν ἐναρμόνιση ποικίλων παραδόσεων ἀπό τά διάφορα στάδια τῆς μακρόχρονης ἱστορίας του, οἱ ὁποῖες ζοῦσαν πότε σέ λανθάνουσα κατάσταση, πότε περισσότερο ἐναργεῖς» ὅ.π., σ. 107· βλ. καί σ. 61, 63, 67)· «ἔστω καί λανθάνοντα στή συνείδησή του, ὑπάρχουν ὡστόσο καί λειτουργοῦν στήν πραγματικότητα» (*Ἀνάλεκτα*, σ, 153· βλ. καί σ. 154· «ἡ νέα αὐτή ἰδεολογία [τοῦ 11ου -12ου αἰώνα] ἐκφράζει τό πρῶτο ξύπνημα ἑνός ἐθνικοῦ αἰσθήματος στόν Ἑλληνισμό» (*Τό ἑλληνικό ἔθνος*, σ. 69)· «ἡ ἀστική τάξη ἐμφανίζεται ἀπό τά μέσα τοῦ 18ου αἰώνα ὡς ὁ κύριος παράγοντας τῆς ἐθνικῆς ἀφύπνισης» (ὅ.π., σ. 99· πρβλ. καί σ. 57, 85, 94)· «Ἡ ἐθνική ἀφύπνιση (1715-1821)» (τίτλος κεφαλαίου τῆς *Ἐπισκόπησης*: σ. 51· καί ὑποκεφαλαίου: σ. 58)· «ἡ πολιτισμική ἐπανασύνδεση τοῦ 11ου αἰώνα μέ τόν ἀρχαῖο ἑλληνισμό εἶναι γιά μένα ἕνα δεῖγμα ἀφύπνισης» (συνέντευξη τοῦ 1988, σ. 47).

Στήν παρατήρηση τῶν *Σύγχρονων Θεμάτων*: *«Τελικά, φαίνεστε νά ἀποδέχεστε τήν παπαρρηγοπούλεια ἄποψη γιά τήν ἀδιάπτωτη συνέχεια τῆς ἑλληνικῆς ἱστορίας»*, ὁ Σβορῶνος εἶναι σαφής:

> «Μή μέ βάζετε», ἀπαντᾶ, «νά ἐπαναλάβω αὐτά πού ἔχω ἤδη γράψει. Φυσικά ἀποδέχομαι τήν κάποια πολιτισμική συνέχεια τοῦ ἑλληνισμοῦ. Ἀλλά ὄχι καί ὁλόκληρη τήν παπαρρηγοπούλεια ἄποψη. Σέ ὁρισμένα σημεῖα σαφῶς καί ὑπάρχει αὐτή ἡ συνέχεια. Δέν πιστεύω βέβαια στή φυλετική συνέχεια. Δέν κάνω ζωολογία, κάνω ἱστορία» (σ. 44). Καί παρακάτω (σ. 67) ἐπαναλαμβάνει τήν ἄποψή του γιά «τήν [λανθάνουσα] πολιτισμική συνέχεια τοῦ ἑλληνισμοῦ».

Γιά νά συνοψίσω: «Πολλά κοινά μέ τόν τρόπο ἀνάγνωσης τοῦ Α. Λιάκου, πού κι αὐτός [ὅπως καί ὁ Ν. Βαγενᾶς] παραβλέπει τή θεωρία τοῦ Σβορώνου γιά νά ἐπιμείνει στά πραγματολογικά στοιχεῖα», δέν ἔχει, ὅπως γράφει ὁ Χ.Χ., ὁ δικός μου τρόπος ἀνάγνωσης τοῦ *Ἑλληνικοῦ ἔθνους*: ὄχι μόνο γιατί, ὅπως ἔδειξα, δέν ἐπιμένω στήν ἀδιάψευστη –ὅπως ὁ Χ.Χ. μέ παρουσιάζει νά πιστεύω– μαρτυρία τῶν πραγματολογικῶν στοιχείων (ἐκεῖνο στό ὁποῖο ἐπιμένω εἶναι ἡ ἄγνοια ἀπό πλευρᾶς τῶν θεωριοκρατούμενων ἱστορικῶν τῶν πραγματολογικῶν στοιχείων)· ὄχι μόνο γιατί οὔτε καί ὁ Λιάκος ἐπιμένει σέ αὐτά τά στοιχεῖα (τό μόνο πραγματολογικό στοιχεῖο πού ὁ Λιάκος ἀναφέρει ἀφορᾶ τούς νεομάρτυρες· ὁ Χ.Χ. σωστά ἐπισημαίνει ὅτι ὁ Λιάκος ἐδῶ κάνει λάθος, ὅμως τό ἐπισημαίνει ἀντιφατικά πρός τό ὅλο του ἐπιχείρημα: ἂν οἱ νεομάρτυρες τῶν πρώτων αἰώνων τῆς Τουρκοκρατίας εἶναι, ὅπως γράφει ὁ Σβορῶνος, «οἱ πρῶτοι ἐθνικοί ἥρωες τοῦ Νέου Ἑλληνισμοῦ», τότε ὁ Σβορῶνος θά πρέπει νά πιστεύει ὅτι τό νεοελληνικό ἔθνος εἶναι ἤδη ἀπό τότε σέ μεγάλο βαθμό σχηματισμένο)· ἀλλά καί διότι ὁ Χ.Χ. –ἀντιφατικά, ἐπίσης, πρός τά ὅσα γράφει περί πραγματολογικῆς ἐπιμονῆς τοῦ Λιάκου– κατατάσσει τόν τρόπο ἀνάγνωσης τοῦ Σβορώνου ἀπό τόν Λιάκο στή θεωρητική τάση (στήν ἀντίθετη ἀπό τήν δική μου «πραγματολογική» τάση).

Πολλά κοινά μέ τόν τρόπο ἀνάγνωσης τοῦ Σβορώνου ἀπό τόν Λιάκο ἔχει ὁ τρόπος ἀνάγνωσης τοῦ Σβορώνου ἀπό τόν Χ.Χ. Διότι ἡ παρανόηση, ὅπως ἔδειξα, ἀπό τόν Χ.Χ. τῶν ἀπόψεων τοῦ Σβορώνου εἶναι, ὅπως καί ἡ παρανόησή τους ἀπό τόν Λιάκο, ἀποτέλεσμα τῆς προσκόλλησής τους στό θεωρητικό σχῆμα πού θέλει τό ἔθνος δημιούργημα ἀποκλειστικά της μετά τόν Διαφωτισμό ἐποχῆς.

Ὁ φόβος τοῦ παπαρρηγοπουλισμοῦ

Ὁ λόγος γιά τόν ὁποῖο ὁ Χ.Χ. καί οἱ περισσότεροι ἀπό τούς ἀριστερούς ἀπωθοῦν τήν ἰδέα τῆς ὅποιας ἑλληνικῆς συνέχειας προσκολλώμενοι στό κυρίαρχο θεωρητικό σχῆμα γιά τό ἔθνος ὡς δημιούργημα τῆς νεωτερικότητας εἶναι, πιστεύω, γιατί ταυτίζουν ἐσφαλμένα, τήν ἄποψη ἀκόμη καί μιᾶς λανθάνουσας πολιτισμικῆς συνέχειας μέ τή ρομαντική, ἰδεαλιστική ἀντίληψη γιά τό ἔθνος, θεωρώντας ὅτι ἐμπίπτει ἀναγκαστικά στό παπαρρηγοπούλειο σχῆμα. Τό λάθος αὐτό ἔκανε τόν Λιάκο νά παρανοήσει πλήρως τόν Σβορῶνο καί νά τόν χαρακτηρίσει μεταφυσικό ἱστορικό. Τό λάθος αὐτό ἔκανε τόν Χατζηιωσήφ νά παραναγνώσει τόν Σβορῶνο καί νά προσπαθεῖ νά διασκεδάσει τήν ἰδέα ὅτι ὁ Σβορῶνος μιλάει γιά συνέχεια, ἔστω πολιτισμική καί λανθάνουσα. Ὅμως ἡ ἄποψη τῆς λανθάνουσας πολιτισμικῆς συνέχειας καί τῆς διαμόρφωσης τοῦ ἑλληνικοῦ ἔθνους πρίν ἀπό τόν 18ο αἰώνα διατυπωμένη ὡς συμπέρασμα ἐνδελεχοῦς μελέτης, ὄχι μόνο τῆς βιβλιογραφίας ἐπί τοῦ θέματος ἀλλά καί τῶν πηγῶν, ἀπό ἕναν μή ἰδεαλιστή, γνώστη τῶν σύγχρονων θεωριῶν περί ἐθνικισμοῦ, ἐμβριθή βυζαντινολόγο καί μελετητή τῆς τουρκοκρατούμενης ἑλληνικῆς κοινωνίας, ὅπως ὁ Σβορῶνος, εἶναι μιά ἄποψη πραγματιστική· ὁμόλογη μέν, ὥς ἕνα βαθμό, μέ ἐκείνη τοῦ Παπαρρηγόπουλου, ὅμως μόνο ἐξωτερικά, γιατί στήν οὐσία της εἶναι διαφορετικῆς ὑφῆς.

Ἀπεναντίας, ὁμόλογη ἐπί τῆς οὐσίας μέ τοῦ Παπαρρηγόπουλου εἶναι ἡ ἄποψη ἐκείνων πού πιστεύουν ὅτι ἡ ἰδέα μιᾶς ἔστω καί λανθάνουσας πολιτισμικῆς συνέχειας τοῦ ἑλληνισμοῦ εἶναι ἐξ ὁρισμοῦ λανθασμένη, ἐπειδή δέν ἐπαληθεύεται ἀπό τήν ἰσχύουσα σήμερα θεωρία περί ἐθνικισμοῦ. Εἶναι ὁμόλογη, ἐπειδή ἡ ἄποψη αὐτή εἶναι ἰδεοληπτική, ἐξίσου ἰδεοληπτική μέ τή ρομαντική, ἀφοῦ ἡ ἀδιασάλευτη πίστη της σέ μιά θεωρία πού ἔχει διαμορφωθεῖ χωρίς τήν πραγματική γνώση τῆς νεοελληνικῆς περίπτωσης εἶναι ἀπόλυτη πίστη στή θεωρία-πίστη ἐξίσου ἰδεοκρατική μέ τήν πίστη τῶν ἰδεαλιστῶν στό ὑπερβατικό τούς σχῆμα.

> «Ἐκεῖνο πού θά ἤθελα νά μέ χαρακτηρίζει», ἀπαντᾶ ὁ Σβορῶνος στούς ἱστορικούς τῶν *Σύγχρονων Θεμάτων*, ἀκριβῶς στό σημεῖο ὅπου τοῦ ἐπαναθέτουν τό ζήτημα τοῦ νέου ἑλληνισμοῦ, «εἶναι –ἄς τό ποῦμε καθαρά– ὅτι δέν ἀναθέτω σέ κανένα νά σκεφτεῖ γιά μένα, καί ἐπομένως δέν ξεκινῶ ἀπό θεωρητικές γενικότητες. [...] Ἡ ἱστορία δέν εἶναι γενικότητα, εἶναι κάτι συγκεκριμένο. [...] Ἐκεῖνο πού δέν ἀνέχεται ὁ ἱστορικός εἶναι ἡ τυφλή μίμηση ἑτοιμων μεθοδολογικῶν σχημάτων, χωρίς νά ἐξετάζεται ἄν ταιριάζουν στήν πραγματικότητα πού ἐρευνᾶται. [...] Μόνο ἡ μελέτη μιᾶς συγκεκριμένης πραγματικότητας μπορεῖ ἴσως νά ὁδηγήσει καί σέ νέες πρωτότυπες θεωρητικές ἐργασίες» (σ. 48, 54).

Καί, βέβαια, μελέτη μιᾶς συγκεκριμένης πραγματικότητας δέν σημαίνει γιά τόν Σβορῶνο πιστή προσκόλληση στίς πηγές, ὅπως λανθασμένα τόν παρουσιάζει νά πιστεύει ὁ Λιάκος, ἀλλά καί ὅπως πιστεύουν ὅσοι ἀπό τούς ἐρωτῶντες τῶν *Σύγχρονων Θεμάτων* θεωροῦν ὅτι ἡ μέθοδος τοῦ Σβορώνου εἶναι «γενετική» (ὅτι «ἡ ἴδια ἡ πηγή ὁδηγεῖ στόν τρόπο ἑρμηνείας της», σ. 45) - ἄποψη πού ἀποκρούει ὁ Σβορῶνος χαρακτηρίζοντας τή μέθοδό του «κινητική»

> («Δίνω», ἀπαντᾶ, «ἰδιαίτερο βάρος στήν πραγματολογική ἐξέταση, [ὅμως] οἱ πηγές δέν μιλοῦν. Ἀπαντοῦν σέ ἐρωτήματα. Ἅμα εἶσαι ἱκανός νά θέσεις τό ἐρώτημα, θά βρεῖς τήν ἀπάντηση στίς πηγές. Ἐσύ, ὡς ἱστορικός, καί ἡ ἐποχή σου εἶναι πού θέτουν τά ἐρωτήματα»: σ. 46, 48, 47).

Μελέτη τῆς συγκεκριμένης πραγματικότητας σημαίνει γιά τόν Σβορῶνο μελέτη «τῶν συγκεκριμένων διασυνδέσεων», τῶν σημείων

> «ὅπου συνδέονται οἱ διάφοροι παράγοντες, οἱ ἀπόλυτα συγκεκριμένοι στόν χῶρο καί στόν χρόνο. Μέ ποιό τρόπο μεταβαίνουμε ἀπό τό ἕνα ἐπίπεδο στό ἄλλο: ἀπό τό οἰκονομικό στό θεσμικό καί ἀπό τό θεσμικό στό ἰδεολογικό, στό πολιτισμικό κ.λπ. Ἤ τό ἀντίθετο». «Αὐτό γυρεύω ἐγώ», ὑπογραμμίζει ὁ Σβορῶνος, «καί αὐτό κατάλαβα ἀπό τόν μαρξισμό» (σ. 60).

Ὁ Σβορῶνος διαφωνεῖ μέ

> «τή στάση πού ἔδειξαν καί δείχνουν ὁρισμένοι μαρξιστικοί κύκλοι, ὄχι στό ὄνομα μιᾶς ἐπιστημονικῆς κριτικῆς, ἀλλά στό ὄνομα μιᾶς "θεωρητικῆς" ἐκ τῶν προτέρων "ἀπόφανσης" σχετικά μέ τίς "θέσεις" σύμφωνα μέ τίς ὁποῖες πρέπει νά γράφεται ἡ ἱστορία τοῦ ἑλληνικοῦ λαοῦ» (*Ἀνάλεκτα*, σ. 79). «Δέν εἶναι μόνο μερικοί μαρξιστές», συμπληρώνει, «πού ξεκινοῦν ἀπό ὁρισμένα γενικά σχήματα, ἀλλά καί ἄλλοι, μή μαρξιστές ἤ παραμαρξιστές, πού παίρνουν μιά γενίκευση πού μπορεῖ νά προσαρμόζεται στά εὐρωπαϊκά πράγματα καί τήν κολλᾶνε στά δικά μας. Αὐτό τόν εὔκολο ἐντυπωσιασμό προσπάθησα νά τόν σταματήσω. Ἡ δουλειά μου, ἄν ἔχει προσφέρει κάτι, εἶναι αὐτό» (1988, σ. 56).

Κρίνοντας ἀπό τίς τοποθετήσεις τῆς σημερινῆς συζήτησης γιά τό *Ἑλληνικό ἔθνος* διαπιστώνει κανείς ὅτι ἡ δουλειά τοῦ Σβορώνου σέ αὐτό τό σημεῖο δέν κατόρθωσε νά προσφέρει καί πολλά.

ΟΙ ΚΛΑΣΙΚΟΙ, Ο ΣΥΓΧΡΟΝΟΣ ΒΙΟΣ ΚΑΙ Ο ΑΙΣΘΗΣΙΑΣΜΟΣ ΤΟΥ ΜΩΠΑΣΑΝ

Μέ ἀφορμή τά *Δεκατέσσερα διηγήματα καί ἕνα χρονογράφημα*, Γκύ ντέ Μωπασάν, μτφρ. Γιάννης Παππάς, ἐκδ. Πορεία, Ἀθήνα 2004

τῆς **Μαρίας Στεφανοπούλου**

Πῶς ἀκούγεται ἄραγε στ' ἀγγλικά ὁ στίχος τῆς σοφόκλειας Ἠλέκτρας: *ἰώ παντλάμων Νιόβα, σέ δ' ἔγωγε νέμω θεόν, / ἄ τ' ἐν τάφῳ πετραίῳ / αἰεί δακρύεις* («Ὦ, βασίλισσα τῆς θλίψης, Νιόβη, ἐσένανε ἐγώ λογιαριάζω γιά θεά – ἐσένανε, πού μές στόν πέτρινο τάφο σου πάντοτε δακρύζεις»); Γιά τή Βιρτζίνια Γούλφ, τό ἄκουσμά του στή γλώσσα της προκαλεῖ ἕνα δυσαπάντητο ἐρώτημα, πού τό διατυπώνει στό μαχητικό δοκίμιό της *Γιά τήν ἄγνοια τῶν ἀρχαίων ἑλληνικῶν* (1925),[1] ὅπου ὑποστηρίζει πόσο σημαντικό εἶναι νά μποροῦμε νά διαβάζουμε τά ἑλληνικά στό πρωτότυπο:

> «Γιατί καθώς ἡ Ἠλέκτρα μιλεῖ ἔτσι τά λόγια της περιβάλλονται ἀπό τή διαβεβαίωση τῆς ἀθανασίας; Διότι πρόκειται γιά ἀρχαῖα ἑλληνικά. Δέν μποροῦμε νά ποῦμε πώς ἠχοῦσαν· τίποτε ἀπό τή δραστικότητά τους δέν τό ὀφείλουν σέ κάποια μεγαλόστομη ἔκφραση, καί ἀσφαλῶς δέν φωτίζουν διόλου τό χαρακτήρα τοῦ ὁμιλητῆ ἤ τοῦ συγγραφέα. Παραμένουν μολαταῦτα κάτι πού ἔχει διατυπωθεῖ καί πρέπει αἰώνια νά διαρκέσει».

Σύμφωνα μέ τή Γούλφ, δέν διαβάζουμε τά ἀρχαῖα ἑλληνικά ὅπως ἀκριβῶς γράφτηκαν, ἀφοῦ ἡ ὀξύτητα τοῦ βλέμματός μας χάνεται μές στήν ἀχλή τῶν συνειρμῶν πού γεννάει ἡ γλώσσα στήν ὁποία εἶναι μεταφρασμένα, ἀφοῦ διαβάζοντας ἑλληνικά ποιήματα, βλέπουμε ὄχι ὅ,τι εἶχαν οἱ ἀρχαῖοι Ἕλληνες ἀλλά ὅ,τι λείπει ἀπό μᾶς. Πῶς γράφτηκε ὅμως αὐτή ἡ γλώσσα τῆς ἀρχαιότητας; Ἕνας λαός πού ἔκρινε κυρίως μέ τό αὐτί, παρακολουθώντας στό ὕπαιθρο τά θεατρικά ἔργα ἤ ἀκούγοντας τούς λόγους στήν Ἀγορά, ἔβγαλε συγγραφεῖς πού νοιάζονταν περισσότερο

Ὁ Γκύ ντέ Μωπασάν γύρω στά 1880

γιά τό ὅλον καί λιγότερο γιά τή λεπτομέρεια. Δέν ἦταν φτιαγμένοι οἱ Ἕλληνες γιά νά ἀποκόβουν φράσεις καί νά τίς στοχάζονται ἔξω ἀπό τά συμφραζόμενά τους. Ἡ ἔκφρασή τους πυκνή καί σφιχτή, ἡ λο-

1. Βιρτζίνια Γούλφ, *Γιά τήν ἄγνοια τῶν ἀρχαίων ἑλληνικῶν*, μτφρ. Βάιος Λιαπής, ἐκδ. στιγμή, Ἀθήνα 1998.

γοτεχνία τους γυμνή καί σκληρή δέν εἶχαν τό ραφινάρισμα τῶν δικῶν μας ἔντυπων βιβλίων. Ἐμεῖς οἱ σύγχρονοι, λέει ἡ Γούλφ, δυσκολευόμαστε νά συλλάβουμε ἕνα σύνολο. Μᾶς ἀρέσει νά στεκόμαστε καί νά ἀπολαμβάνουμε τή νοστιμιά τῆς λεπτομέρειας, τήν ἔμφαση τῆς εὐγλωττίας. Ἀντίθετα οἱ Ἕλληνες,

> «μαθημένοι νά κοιτᾶνε ὁλόισια καί μακροσκοπικά, παρά μικροσκοπικά καί λοξά, δέν θά διέτρεχαν κίνδυνο σάν βυθίζονταν καταμεσῆς τῶν συναισθημάτων πού τυφλώνουν καί σαστίζουν μιά ἐποχή σάν τή δική μας».

Ἤ σάν τή δική μας, θά προσθέταμε, 90 χρόνια μετά τόν Α΄ παγκόσμιο πόλεμο, στόν ὁποῖο βέβαια καί ἀναφέρεται ἡ Γούλφ. Τί ἐννοεῖ ὅμως ἡ ἀγγλίδα συγγραφέας; Ὅτι οἱ Ἕλληνες ἦσαν εὐθεῖς δίχως νά εἶναι ἀδέξιοι. Κι ὅτι μιλοῦσαν ἁπλά γιά τό συναίσθημα δίχως νά γίνονται συναισθηματικοί. Μποροῦσαν νά ποῦν σάν νά ἦταν ἡ πρώτη φορά, χωρίς ἀφέλεια μήτε ἔπαρση: *οὐδέ τεθνᾶσι θανόντες* («Κι ἄς εἶναι νεκροί, ὡστόσο δέν ἔχουν πεθάνει», ὅπως γράφει σέ ταφικό ἐπίγραμμα ὁ Σιμωνίδης ὁ Κεῖος). Ἀντικρίζοντας ἄφοβα τά συναισθήματα δέν ἀπειλεῖσαι ἀπ' αὐτά, δέν κινδυνεύεις νά ἀλλοιωθεῖς ἀπό τήν ἐπίδρασή τους, τά ἐλέγχεις καί τά ὁρίζεις. Δέν ὑπάρχει συναίσθημα νά ἀναλύσουμε στίς ἑλληνικές μορφές σάν τήν Ἠλέκτρα ἤ τήν Ἀντιγόνη. Ὑπάρχει μόνο ἀφοσίωση καί ἡρωισμός: τό σταθερό, τό διηνεκές, τό πρωτότυπο ἀνθρώπινο ὄν πού δρᾶ καί πάσχει. Καί ἡ Γούλφ ἐπιμένει, ἀγγίζοντας τή βαθύτερη οὐσία του *κλασικοῦ*, μέ τήν εὐρύτερη ἔννοια, ἔργου: ἡ μετάφραση τῶν ἀρχαίων ἑλληνικῶν ἀναπόφευκτα εἶναι γεμάτη ἀπηχήσεις καί παραστάσεις μνήμης, ἐπενδύεται τό προσωπικό ὕφος τοῦ ἐπεξεργαστῆ τους στή σύγχρονη γλώσσα. Ἀλλά «ἡ ἑλληνική εἶναι ἡ *ἀπρόσωπη* λογοτεχνία. Εἶναι ἡ λογοτεχνία τῶν ἀριστουργημάτων. Σχολές δέν ὑπάρχουν, δέν ὑπάρχουν πρόγονοι οὔτε ἐπίγονοι». Ἄς κρατήσουμε αὐτή τήν ἔννοια τοῦ «ἀπρόσωπου». *«Ὁ Φλωμπέρ»*, θά πεῖ ὁ Γκύ ντέ Μωπασάν γιά τόν πνευματικό του δάσκαλο, *«εἶναι πάνω ἀπ' ὅλα ἕνας ἀπρόσωπος καλλιτέχνης. Μένει ἀπαθής πάνω ἀπό τά πάθη πού ἀναδεύει».*

Ἡ σχέση τῆς Γούλφ μέ τά ἀρχαῖα ἑλληνικά εἶναι ἐξόχως ὑποδειγματική ὅταν ἀνασύρουμε ἀπό τό παρελθόν καί σκεφτόμαστε τό γραπτό μνημεῖο μιᾶς γλώσσας καί τοῦ πολιτισμοῦ της, τό κλασικό ἔργο μιᾶς ἱστορικῆς ἐποχῆς καί πῶς αὐτό μεταφέρεται, μεταφρασμένο ἤ στό πρωτότυπο, στή σύγχρονη ἐποχή –γιά τήν ἀκρίβεια, στή δική μας ἠλεκτρονική ἐποχή των τριῶν τελευταίων δεκαετιῶν. Τί ἐννοῶ «μεταφέρεται»; Ἐννοῶ ὅτι αὐτό διαβάζεται, ἀκούγεται, συζητιέται, διδάσκεται (καί διδάσκει), συντροφεύει, παραδειγματίζει, ἐκδίδεται καί κυκλοφορεῖ ἀνάμεσα στήν πληθώρα τῶν σύγχρονων βιβλίων περιμένοντας τόν φιλοπερίεργο ἀναγνώστη του. Ποιός εἶναι αὐτός ὁ ἀναγνώστης; Ποιός θά σκύψει πάνω στό ἔργο, λόγου χάρη, τῆς κλασικῆς λογοτεχνίας; Τί εἶναι ἡ κλασική λογοτεχνία; Καί γιατί οἱ κλασικοί ἐξακολουθοῦν νά τυπώνονται σήμερα σάν νά εἶναι σύγχρονοί μας;

Ἡ μελαγχολία τῆς Ἠλέκτρας, τοῦ μακρινοῦ αὐτοῦ προσώπου τῆς ἀρχαιότητας πού τό ἐπικαλεῖται ἡ Βιρτζίνια Γούλφ στή δική της δύσκολη ἐποχή τοῦ Μεσοπολέμου, εἶναι ἴσως ἐκεῖνο πού χάσαμε ἐμεῖς οἱ σύγχρονοι Εὐρωπαῖοι στό τέλος τοῦ αἰώνα τῆς ἀγγλίδας συγγραφέως καί πού τό βρίσκουμε σέ ὅλη τήν κλασική γραμματεία, ἀπό τόν Ὅμηρο ὣς τόν Ἀριστοτέλη. Εἶναι μιά θλίψη πού κρύβεται πίσω ἀπό τή ζωή, πού ὅμως οἱ ἀρχαῖοι Ἕλληνες δέν ἐπιχειροῦν νά τή μετριάσουν, ἐνῶ *διαρκοῦν καί ὑπομένουν.* Τί ἄλλο εἶναι ἡ ἠθική ἀντίσταση τοῦ ἀνθρώπου ἀπέναντι στήν ἀοριστία καί τή σύγχυση ἀπό τό νά ξέρει νά διαρκεῖ καί νά ὑπομένει; Ὁ δημιουργικός ἄνθρωπος ὅταν ἀντιπαλεύει τή μοίρα ἤ τήν πραγματικότητα δέν εἶναι αὐτό ἕνας τρόπος νά μετατρέπει (ὄχι νά ἀποδιώχνει) τή θλίψη σέ χαρά τῆς ζωῆς; Οἱ κλασικοί πίστευαν ὅτι ἡ μελαγχολία εἶναι ἡ κατεξοχήν ψυχική διάθεση τοῦ δημιουργικοῦ ἀνθρώπου, ὁ σύγχρονος πολιτισμός τή μετέτρεψε σέ ἀρρώστια. Κι αἴφνης, οἱ ἔννοιες αὐτές –μελαγχολία, διάρκεια, ὑπομονή– ἔχουν ἀναδειχθεῖ σέ πρόβλημα ρυθμοῦ τῆς ζωῆς, βηματισμοῦ τοῦ πνεύματος, ταχύτητας τῆς προόδου. Εἶναι ἀλήθεια ὅτι ὅποιος σήμερα πηγαίνει κόντρα στόν καιρό του, μέ τόν τρόπο ζωῆς του, μέ τίς ἰδέες ἤ τά ἔργα του, ὑποχρεοῦται νά τό κάνει μέ σύγχρονα μέσα, ὅσο κι ἄν αὐτά τοῦ φαίνοναι καταστροφικά. Ἀκόμη καί ὁ λάτρης τῆς χρυσῆς μέσης ὁδοῦ, τοῦ αὐθεντικοῦ μέτρου τῶν πραγμάτων ἤ τῆς ταπεινότητας πού ἀνέκαθεν δίδασκε ἡ τέχνη ἐν τῇ γενέσει της, μόνο ἀποδεχόμενος καί χρησιμοποιώντας τή σύγχρονη τεχνολογική ἐξέλιξη μπορεῖ ταυτόχρονα καί νά πολεμήσει τήν ἀρνητική κι ὁλοκληρωτική της πλευρά, ἤ ἔστω νά τῆς ἀντισταθεῖ ὑπερασπιζόμενος ἕνα δικό του ὅραμα πού δέν συμβαδίζει μέ τήν ἰσοπέδωση καί τούς σαρωτικούς ρυθμούς τῆς ἐποχῆς μας. Ἀκούγεται παράδοξο; Ὅσο καί ἡ φράση τοῦ Μικελάντζελο «ἡ εὐθυμία μου εἶναι μελαγχολία»: μιά πικρή δηλαδή ἀλήθεια. Αὐτός πού ξέρει καλά κολύμπι μπορεῖ ἴσως νά σωθεῖ σέ μιά τρικυμία, κι ἐκεῖνος πού γνωρίζει πῶς νά χρησιμοποιεῖ τήν προέκταση τοῦ χεριοῦ του –δηλαδή τά σύγχρονα ἐργαλεῖα τοῦ τεχνολογικοῦ πολιτισμοῦ (δέν ὑπάρχει ἄλλος, ἕνας εἶναι ὁ δυτικός πολιτισμός)– τουλάχιστον θά καταφέρει νά κρατήσει τό κεφάλι του ἔξω ἀπό τό νερό, δέν θά βουλιάξει. Κι ὅμως αὐτό εἶναι ἡ μισή ἀλήθεια: ἡ πικρία. Τό ἄλλο της μισό, ἐκεῖνο πού δέν στηρίζεται στό ἀναπόφευκτο παρόν τῆς τεχνοεπιστήμης, εἶναι ἡ γλυκύτητά της: ἡ ὁμορφιά τῆς πρώτης ὕλης. Καί ἡ πρώτη ὕλη, ἀκόμη καί τό φυσικό ταλέντο, εἶναι γνώση (παιδεία). Τό ὅτι ἡ γνώση

εἶναι πόνος (ἤ συγκίνηση) δέν ἀναιρεῖ, ἀντίθετα ἐνισχύει, τήν ὀμορφιά τῆς ἀλήθειας. Τό βιολί τοῦ μουσικοῦ, τό χρῶμα τοῦ ζωγράφου, τό σῶμα τοῦ ἠθοποιοῦ ἤ τοῦ χορευτῆ, οἱ λέξεις τοῦ συγγραφέα, προτοῦ γίνουν παρόν γιά τό σύγχρονο κοινό καί τό κερδίσουν, ἔχουν ἕνα ἀναντίρρητο παρελθόν· βαθύ παρελθόν, ὅσο μακριά βρίσκεται γιά μᾶς ὁ ἀρχαῖος κόσμος τῶν κλασικῶν, ἤ τά ἔνστικτα τῶν πρωτόγονων φυλῶν, σάν ἐκεῖνες πού ἐπιζοῦν ἀκόμη κι ἀρκοῦνται μόνο σέ αὐτά.

Ὁ Μωπασάν ἔλεγε ὅτι «τό ταλέντο εἶναι μιά μεγάλη ὑπομονή». Νά τή πάλι ἡ *ὑπομονή*, ἡ διάρκεια τοῦ χρόνου.

> «Τό ζήτημα εἶναι νά κοιτάξεις αὐτό πού θέλεις νά ἐκφράσεις, γιά πολύ χρόνο καί μέ ἀρκετή προσοχή, γιά νά ἀνακαλύψεις μιά πτυχή πού δέν τήν εἶδε καί δέν τήν εἶπε κανένας. Σέ ὅλα τά πράγματα ὑπάρχει κάτι ἀνεξερεύνητο, γιατί σέ ὅ,τι θαυμάζουμε ἔχουμε συνηθίσει νά χρησιμοποιοῦμε τά μάτια μας, βασισμένοι στήν ἀνάμνηση αὐτῶν πού σκέφτηκαν ἄλλοι πρίν ἀπό μας. Ἄς τό βροῦμε».

Γνήσια ἀγωνία ἑνός αὐθεντικοῦ καλλιτέχνη γιά τήν *πρωτοτυπία*. Ἑκατό χρόνια μετά, ἡ δική μας ἀγωνία (καλλιτεχνῶν καί μή) παραμένει ἡ ἴδια, ὅμως ἡ ὑπομονή μοιάζει νά ἐξαντλεῖται πιά πολύ γρήγορα, ἡ αἴσθηση τῆς διάρκειας τοῦ χρόνου εἶναι σάν νά χάνει τό βάθος της καί νά συγκεντρώνεται στήν ἐπίπεδη ἐπιφάνεια, λόγου χάρη μιᾶς τηλεοπτικῆς ὀθόνης. Τί μένει νά βροῦμε ἐδῶ; Ἡ μακρόβια παιδεία τῶν κλασικῶν εἶναι συσσωρευμένη καί ἐνσωματωμένη στό δικό μας ἠλεκτρονικό παρόν τῆς εὐκολίας, τοῦ χαμηλοῦ κόστους, τῆς ταχύτητας τῶν ρυθμῶν. Ἕνα παρόν πού ἄλλοι τό ἀρνοῦνται μέ φανατισμό, ὄχι χωρίς ὑποκρισία ἀφοῦ τό ἰδεολογικοποιοῦν, ἄλλοι τό ἐκθειάζουν μέ κίνδυνο νά πέφτουν στήν ἴδια παγίδα, κι ἄλλοι τό χρησιμοποιοῦν σάν προέκταση τοῦ χεριοῦ τους ἤ τῆς σκέψης τους. Καί ἰδού τό παράδοξο: δέν πρόκειται τελικά γιά εὐκολία, οὔτε γιά βιασύνη νά ἐξαντλοῦμε τό καθετί καί νά ἀνανεωνόμαστε διαρκῶς καταπολεμώντας τήν πλήξη, σάν νά ἦταν αὐτό τώρα τό νόημα τῆς ζωῆς. Ἡ πρωτότυπη χρήση τῆς εὐκολίας πού προτείνει ὁ δυτικός τρόπος ζωῆς εἶναι, στήν πραγματικότητα, ἡ μέγιστη δυσκολία πού ἀντιμετώπισε ποτέ ἡ ἀνθρώπινη εὐαισθησία (κι ἴσως αὐτό νά τήν καθιστᾶ καί πολύτιμη). Χρειάζεται τήν ὑπομονή τοῦ καλλιτεχνικοῦ ταλέντου. Γιά ποιά δυσκολία ὅμως πρόκειται; Μά ἀκριβῶς νά ζεῖς καί νά δημιουργεῖς κόντρα στόν καιρό σου, ἀλλά νά βρίσκεσαι ὁλόψυχα μέσα στήν ἐποχή σου καί στήν κοινωνία πού σέ περιβάλλει. Κάποτε ἡ χαρτογραφία τῶν προηγμένων, ἄν μή τί ἄλλο, κοινωνιῶν ἐπέτρεπε στή ζωή τό ἐντός ἤ ἐκτός τοῦ κόλπου τους, ὑπῆρχαν περιθώρια ἐπιλογῆς. Ὄχι πιά σήμερα. (Οἱ ἀποκλεισμένοι, ὁ λεγόμενος «τέταρτος κόσμος», δέν θά ἐπαναστατήσουν ποτέ. Ὅσο γιά τούς ὑπόλοιπους, τούς «ἐνταγμένους» κοινωνικά, δέν εἶναι αὐτονόητο ὅτι πρόκειται γιά συμβιβασμένους.) Ἡ δυσκολία νά εἶσαι πρωτότυπος μέ εὔκολα μέσα, οἱ κλασικοί καί οἱ μοντέρνοι συγγραφεῖς πού μοιραῖα ἀλληλοεπικαλύπτονται, ἀφοῦ οἱ μέν προεῖπαν οἱ δέ ἀκολούθησαν, ἡ ὑπομονή τοῦ αὐθεντικοῦ ταλέντου πού παραβγαίνει μέ τό χρόνο, ἡ ἀπρόσωπη λογοτεχνία τῆς Γούλφ καί ἡ διάρκειά της πού μᾶς παρηγορεῖ, εὔλογα ὅλα αὐτά ἀντανακλοῦν τήν ἀντιπαράθεση τῶν παλιῶν καί τῶν νέων κοινωνιῶν. Ἀντιπαράθεση πού φέρνει στήν ἐπιφάνεια τή διαχρονία τῶν πραγμάτων.

Κρατώντας στά χέρια μιά νέα ἔκδοση μέ διηγήματα τοῦ Γκύ ντέ Μωπασάν (1850-1893), τοῦ μεγάλου στυλίστα τῆς γαλλικῆς πεζογραφίας, σέ μετάφραση τοῦ γλύπτη Γιάννη Παππᾶ, τέταρτο τίτλο στή σειρά τῶν κλασικῶν[2] πού προτείνει ὁ μικρός ἐκδοτικός οἶκος «Πορεία», δέν μπορῶ νά ἐμποδίσω τόν ἑαυτό μου (ἀναπτύσσοντας καί κάποιες σκέψεις ἑνός προηγούμενου κειμένου μου[3] γιά τόν Ἴταλο Σβέβο) νά ἀναρωτηθεῖ καί πάλι γιά τήν ἀναγκαιότητα νά διαβάζουμε, ἤ καλύτερα νά *ξανα-διαβάζουμε*, τούς κλασικούς συγγραφεῖς. Αὐτή ἀκριβῶς ἡ ἀναγκαιότητα γεννάει νέα ἐρωτήματα πού φωτίζουν ἴσως περισσότερο τούς δασκάλους τοῦ παρελθόντος, ἀλλά καί τά δικά μας ἀδιέξοδα καί πελαγοδρομήσεις. Πόσο σύγχρονοι εἴμαστε; Τί σημαίνει νά εἶσαι σύγχρονος; Καί ποιός εἶναι τελικά ὁ κλασικός συγγραφέας; Μποροῦμε μήπως νά ἰσχυριστοῦμε ὅτι ὅσο πιό νέα εἶναι ἡ ἀνθρωπότητα, ὅσο πιό πολύ ἐκσυγχρονίζεται τόσο περισσότερο ἔχουμε ἀνάγκη νά γυρνᾶμε πίσω, νά μελετᾶμε τά κλασικά ἔργα –σάν τούς ἀρχαίους πού μελετοῦσαν τούς χρησμούς, μιᾶς καί πρίν ἀπό αὐτούς δέν ὑπῆρχε παρά ὁ καπνός ἀπό τό θυσιαστήριο τῶν θεοτήτων; Ἀλλά πόσο πίσω νά γυρνᾶμε; Ποιό εἶναι τό δικό μας ἀναγνώσιμο παρελθόν; Καί πῶς ἄραγε οἱ ἀντιθετικοί ρυθμοί τῆς ἐποχῆς μας, ἡ διαδεδομένη ταχύτητα καί ἡ ἐκλιπούσα βραδύτητα, βρίσκουν στούς κλασικούς τή φυσική τους συμφιλίωση; Τί γλώσσα, τέλος πάντων, μιλοῦν οἱ κλασικοί;

Μπροστά στά ράφια τῆς βιβλιοθήκης μου, ἀπό ὅπου ἀνασύρω καί ἄλλα ἔργα τοῦ Μωπασάν, διαβάζω ὀνόματα συγγραφέων στίς ράχες τῶν βιβλίων: Τσέχωφ, Ντοστογιέφσκι, Μπαλζάκ, Νοβάλις, Ρίλκε, Βιζυηνός, Παπαδιαμάντης, Ἔμιλυ Μπροντέ, Προύστ

2. Προηγήθηκαν ἡ νουβέλα *Μπριγκίτα* καί τό μυθιστόρημα *Ὁ ἄκληρος* τοῦ αὐστριακοῦ συγγραφέα Ἄνταλμπερτ Στίφτερ, καθώς καί ὁ τόμος μέ διηγήματα τοῦ Ἴταλο Καλβίνο *Μιά ἐπιτυχημένη φάρσα* (σέ μτφρ. Γ. Δεπάστα καί Γ. Παππᾶ ἀντίστοιχα).

3. Περ. *Νέα Ἑστία*, τχ. 1769, Ἰούλιος-Αὔγουστος 2004.

καί Τολστόι, Λάο Τσέ καί Μάρκος Αὐρήλιος. Καί στό παραπάνω ράφι: Εὐριπίδης, Σαπφώ, Αὐγουστίνος, Ἡρόδοτος. Ὅλοι σύγχρονοι, μοντέρνοι συγγραφεῖς, ὅλα διαβάσματα τῆς ἐποχῆς μου. Ἀναζητῶ τούς πραγματικούς σύγχρονους δημιουργούς, τούς ζῶντες ἤ πού ἔζησαν κι ἔγραψαν στόν δικό μου αἰώνα: Χάντκε, Ντανίλο Κίς, Κούντερα, Μάνσφηλντ, Θεοτοκᾶς καί Σεφέρης, Μπέκετ, Ἀρτώ καί Κάφκα, Μπάχμαν, Ντάρρελ καί Τσίρκας, Παβέζε, Μπέρνχαρντ. Κι ἄλλοι πολλοί γεμίζουν τά ράφια, ὅλοι μοντέρνοι καί κλασικοί συγχρόνως, ὅλοι ἀναπνέουν μέσα στήν ἴδια ἐποχή, τή δική μου. Ὑπάρχουν μέ τήν εὐκολία τῆς ἀναπαραγωγῆς τους, τῆς ἀναβίωσής τους, καί τή δυσκολία τῆς ἀργῆς, γόνιμης προσέγγισής τους: τή δυσκολία τοῦ προσδιορισμοῦ τῶν ὁρίων ἀνάμεσα στό κλασικό καί τό σύγχρονο –ὄχι βέβαια γιά τόν γραμματολόγο ἀλλά γιά τόν εὐαίσθητο, φιλοπερίεργο ἀναγνώστη. Πρόκειται γιά μιά καλή ἄσκηση ὑπομονῆς, σέ πεῖσμα τῆς ταχύτητας τῶν ὑπερσύγχρονων μεταφορικῶν μέσων, γιά τά ὁποῖα ἄλλωστε μποροῦμε νά εἴμαστε περήφανοι. Ὁ ἀργός ρυθμός τῆς παρατήρησης καί τῆς σκέψης μπορεῖ νά ἀποτελέσει πάλι πολύτιμη ἀξία, ὅσο πολύτιμη εἶναι ἡ κατάργηση τῶν συνόρων τῶν χωρῶν καί ἡ γρήγορη μετακίνηση ἀπό τή μιά στήν ἄλλη, ἀρκεῖ νά διατηροῦμε τήν αἴσθηση καί τό βάθος τῆς διαφορετικῆς παιδείας πού διαθέτει ἡ κάθε γλώσσα καί ἐθνική κουλτούρα μέ τήν ὁποία ἐρχόμαστε σέ ἐπαφή, πέρα ἀπό τήν κοινοτοπία τῶν διεθνῶν ὁδικῶν σημάτων. Οἱ χῶρες μοιάζουν σήμερα μεταξύ τους, ἀλλά δέν ἔμοιαζαν χθές.

Τόν παλιό καιρό (πόσο παλιά;) δέν λογιζόσουν τέκνο τοῦ αἰώνα σου ἄν δέν ἔβλεπες μπροστά τό μέλλον μέ ὅραμα, ἐρχόμενος σέ ρήξη μέ τό παρόν. Ἐμεῖς οἱ πολίτες τοῦ τέλους τοῦ 20οῦ αἰώνα (ἄς ποῦμε ὅτι αὐτό τό *τέλος* ἄρχισε γύρω στά 1985 καί θά βρεῖ τήν ἔκβασή του κάπου τό 2015, ὅπως κάθε εὐρωπαϊκό Fin de siècle) γιά νά σταθοῦμε στά πόδια μας στόν ἰλιγγιώδη μετεωρισμό τοῦ κοινόχρηστου καιροῦ μας ἔχουμε ἀνάγκη ἀπό τή μοναδικότητα τῶν κλασικῶν ὅλων τῶν ἐποχῶν, θαρρεῖς καί γιά μᾶς τώρα τό ὅραμα ἑνός μέλλοντος βρίσκεται στή γνώση καί τήν παιδεία ὅλου τοῦ παρελθόντος. («Διάβαζε καί μήν ὀνειρεύεσαι», συμβούλευε ὁ Φλωμπέρ τήν ἀγαπημένη του Λουίζ Κολέ, ποιήτρια καί ἐκπρόσωπο τότε τοῦ ἀφανοῦς ἀκόμα γυναικείου φύλου στόν πνευματικό κόσμο, παραμονές τοῦ αἰώνα τῆς χειραφέτησής του.) Τή ρήξη ἄλλωστε μέ τό δικό μας παρόν τήν ἔκανε ἡ ἐπιστήμη, ὄχι κάποια πρωτοπόρα κοινωνική τάξη. Πόσο χῶρο πιάνει ὅμως *ὅλο τό παρελθόν;*

Ὀνομάζουμε τόν σημερινό δυτικό κόσμο καταναλωτικό. (Καταναλώνουμε ὅλα αὐτά πού μέχρι τώρα δημιουργήσαμε καί οἰκοδομήσαμε;) Ἄλλοι παραλληλίζουν τήν ἐποχή μας μέ τήν ἑλληνιστική ἐποχή, μέ τόν ἐκλεκτικισμό της καί τόν συμφυρμό ὅλων τῶν ρυθμῶν, μέ τό τέλος τοῦ ἀρχαίου κόσμου πού δέν τελείωνε ποτέ. Ὁ ρῶσος μουσικός Πλέτνιεφ λέει ὅτι βρισκόμαστε σήμερα στήν «ἐποχή τῆς συγκομιδῆς». Ἡ «ἐποχή τῆς σπορᾶς» ἔχει τελειώσει. Τό τελευταῖο κλασικό ἔργο πού γράφτηκε ἦταν ἡ 15η συμφωνία τοῦ Στοκχάουζεν, τό 1975. Ὁ ἴδιος ὁ Στοκχάουζεν, Γερμανός πού συνέθεσε καί ἠλεκτρονική μουσική, προφητεύοντας τήν ἐποχή μας ἔλεγε ὅτι οἱ ξεχωριστοί πολιτισμοί θά ἀναμειχθοῦν, θά καταλήξουν σύντομα σέ ἕναν περισσότερο ὁμογενοποιημένο παγκόσμιο πολιτισμό, ὅπου τό πρῶτο του στάδιο θά εἶναι «μιά διαδικασία ὁμοιομορφίας καί ἰσοπέδωσης», καί τό δεύτερο «μιά ἀρκετά ἰσχυρή ἀντίρροπη τάση κατά τῆς ὁμοιομορφίας» (*Μουσική τοῦ κόσμου*, 1973). Καταναλωτισμός, συγκομιδή, ἐκλεκτικισμός, παγκοσμιότητα, δέν εἶναι τόσο πρόβλημα ὄρου ἀλλά οὐσίας: ἡ δυνατότητα πού διαθέτει ὁ καθένας, ἀνάλογα μέ τήν παιδεία του, νά βιώνει τή σημερινή πραγματικότητα. Ὡστόσο ἡ ἀναγκαιότητα νά (ξανά) διαβάζουμε τούς κλασικούς παντός καιροῦ, ὕφους, κύρους, γλώσσας καί νά συμβιώνουμε μαζί τους στόν σύγχρονο κόσμο («πού δέν γνωρίζει ἀργόσυρτους χρόνους μήτε τήν ἀνάσα τοῦ οὐμανιστικοῦ Otium»,[4] καθώς λέει ὁ Ἰταλο Καλβίνο) εἶναι καί μιά δυνατότητα ἐπιστροφῆς στόν ἀνθρώπινο χαρακτήρα τῆς τέχνης καί τοῦ πολιτισμοῦ μας. Οἱ ρήξεις πού ἐπέφεραν ἡ τεχνοεπιστήμη, ἡ ἀνάλυση τῶν δομῶν καί ὁ φορμαλισμός γενικότερα, ἡ αὐτονομία τῆς τέχνης, ὁ μοντερνισμός, ὁ Β΄ παγκόσμιος πόλεμος ἀποξένωσαν τόν ἄνθρωπο ἀπό τή δημιουργία του (πρίν τόν καταστήσουν καταναλωτή της), πού ξεπέρασε τόν ἑαυτό της. Ὡστόσο τό μέτρο τοῦ κλασικοῦ ἔργου, καί στόν μοντερνισμό, εἶναι πάντα ὁ ἄνθρωπος καί τά πάθη του (οἱ τεχνικές προδιαγραφές εἶναι δευτερεῦον), καί αὐτό ἀποτελεῖ μιά διαχρονική ἀξία μέ τήν ὁποία ἔχουμε ἀνάγκη νά ἐπανασυνδεθοῦμε.[5]

Σκέφτομαι ὅτι ἡ κλασική λογοτεχνία (τά ἔργα δηλ. πού ἡ ἀξία τους ὑπερβαίνει τά σύνορα τοῦ ἱστορικοῦ καί κοινωνικοῦ τους χώρου) μοιάζει μέ τήν κλασική μουσική (τήν ἔντεχνη δυτική μουσική ἀπό τήν ὕστερη Ἀναγέννηση ὣς τόν Μπετόβεν). Ὁ δημιουργός ἐδῶ πειθαρχεῖ σέ κανόνες πού στοχεύουν στήν ἁρμονία καί τήν τελειότητα, στήν ἁπλότητα καί τή λειτουργικότητα, ὄχι στήν ἐπιταγή τῆς μόδας ἀλλά στήν ἀνακούφιση τοῦ διαταραγμένου ψυχισμοῦ του. Τό ἔργο τότε –σονάτα, νουβέλα, συμφωνία ἤ μυθιστόρημα– ὑπαγορεύεται ἀπό ὑπέρτατη ἐσωτερική ἀνάγκη, ὁ καλλιτέχνης ἀγωνιᾶ καί ἔχει κάτι νά πεῖ, ὁπωσδήποτε ἔχει κάτι σοβαρό νά πεῖ, πρέπει πάση θυσία νά

4. Ἰταλο Καλβίνο, *Γιατί πρέπει νά διαβάζουμε τούς κλασικούς*, μτφρ. Ἀνταῖος Χρυσοστομίδης, ἐκδ. Καστανιώτης, 2003.

5. Γιά τόν ἀνθρωπιστικό χαρακτήρα τῆς τέχνης γράφει ὁ Κωνστ. Φλῶρος, *Ὁ ἄνθρωπος, ὁ ἔρωτας καί ἡ μουσική*, μτφρ. Γ. Ἀγραφιώτης, ἐκδ. Νεφέλη, 2003.

τό ἐκφράσει, τό ἔχει σκεφτεῖ καί βασανίσει. Τόν ἔχει βασανίσει. Ἡ κλασική λογοτεχνία καί ἡ κλασική μουσική ἀποτελοῦν ἀναπόσπαστο κομμάτι τοῦ κάθε σύγχρονου βίου (ἀκόμα καί γιά ὅσους στεροῦνται αὐτῆς τῆς παιδείας), λειτουργοῦν σάν ἀπωθημένη ἐπιθυμία (ποιός ἀρνεῖται ὅτι ἔχει διαβάσει τόν Σαίξπηρ ἤ τόν Θερβάντες; προτιμᾶ νά πεῖ ψέματα). Ὁ ἀπαλλαγμένος ἀπό παρόμοιους «κλασικούς» ψυχαναγκασμούς σημερινός δημιουργός –πειθαρχία, ἀγωνία, ὀδυνηρή ἀνάγκη γιά αὐτοέκφραση, ἀπαγορεύσεις– γράφει ἤ συνθέτει σ' ἕνα κλίμα ἀπόλυτης ἐλευθερίας, χωρίς μεγάλες πιέσεις, χωρίς μεγάλη ἀγωνία –ἄν ὄχι γιά τίς τεχνικές του δεξιότητες–, δίχως νά νιώθει τήν ἀνυπέρβλητη ἀνάγκη νά θεραπεύσει τήν ψυχή του ἤ τόν κόσμο. Γιατί λέω ὅμως «ἀπωθημένη ἐπιθυμία»; Μήπως ὁ σύγχρονος δημιουργός (θέλει νά) μιμεῖται τόν πόνο καί τίς ψυχικές ὀδύνες τοῦ κλασικοῦ; Μήπως αὐτή ἡ μίμηση (ἤ ὁ δανεισμός) ἀποτελεῖ τώρα τό καλλιτεχνικό του ὑλικό, μιᾶς καί ὁ δικός του πόνος, ἡ προσωπική του ἀνάγκη γιά αὐτοέκφραση, ἡ δική του «ἄρρωστη» ψυχή εἶναι πλέον θεραπευμένα (χειραγωγημένα) ἀπό τόν παντογνώστη, πανέξυπνο, παντοδύναμο σύγχρονο βίο, πού κάνει τούς ἀνθρώπους (καλλιτέχνες ἤ μή) μᾶλλον νά ζοῦνε μέσα ἀπό τήν τέχνη, ἀλλά σπανίως τήν τέχνη νά γεννιέται μέ νέα δύναμη ἀπό μέσα τους (καί δέν ἀναφέρομαι βέβαια στήν ψυχαγωγία);

Ἄς εἶναι κι ἔτσι. Τί σημασία ἔχει; Ἡ κλασική λογοτεχνία καί μουσική δέν μποροῦν παρά νά συνεχίσουν νά ζοῦν μέσα στόν σύγχρονο κόσμο σάν συγκαιρινοί μας, κι ὁ σύγχρονος λογοτέχνης δέν ὑπάρχει παρά μονάχα χάρη στούς κλασικούς. Ἄν τούς ἀγνοεῖ, θά ἀγνοηθεῖ. Κι ἄν ἁπλῶς τούς μιμεῖται ἤ χρησιμοποιεῖ τεχνηέντως τόν πόνο τους, ἐπειδή ὁ ἴδιος δέν μπορεῖ νά νιώσει τόν δικό του (αὐτόν πού τοῦ προκαλεῖ ἡ δική του ἐποχή) δέν θά κερδίσει τήν ἀγάπη τῶν συγκαιρινῶν του. Ὁ Καλβίνο, στόν πρόλογο τοῦ βιβλίου του *Γιατί πρέπει νά διαβάζουμε τούς κλασικούς*, δυσκολεύεται, ὄχι χωρίς χιοῦμορ, νά δώσει ἕναν ὁρισμό τοῦ κλασικοῦ ἔργου πού νά τόν ἱκανοποιεῖ: «Εἶναι κλασικό ὅ,τι τείνει νά ἐκτοπίζει τήν πραγματικότητα στή θέση τοῦ μακρινοῦ θορύβου, ἀλλά ταυτόχρονα δέν μπορεῖ νά λειτουργήσει χωρίς αὐτόν τόν μακρινό θόρυβο». Καί παρακάτω: «Εἶναι κλασικό ὅ,τι ἐμμένει νά ὑπάρχει ὡς μακρινός θόρυβος, ἀκόμα κι ἐκεῖ ὅπου κυριαρχεῖ ἡ πιό παράταιρη ἐπικαιρότητα». Τί εἶναι λοιπόν κλασικό; Τό δηλητήριο ἤ τό φάρμακο; «Ὅ,τι εἶναι ὑγιές» (ὅπως ἔλεγε ὁ Γκαῖτε), δηλαδή τό ὡραῖο, ἤ ἡ φθορά, τό παρωχημένο;

Τό ἀπρόσωπο στήν τέχνη, γιά τό ὁποῖο μιλοῦσε ἡ Βιρτζίνια Γούλφ ἀλλά καί ὁ Μωπασάν, ἐκεῖνο τό ἄκουσμα ἑνός ὅλου, τό αἴσθημα χωρίς συναίσθημα εἶναι μιά δύσκολη ἰσορροπία πού τήν ἔδωσαν στό ἔργο τους, χωρίς νά εἶναι μεγαλόπνοοι, δημιουργοί μέ βαθιά χαραγμένη στήν προσωπικότητά τους τήν τραγική αἴσθηση τοῦ καθημερινοῦ βίου καί τῆς ὕπαρξης. Λέγεται ὅτι στόν δυτικό μας κόσμο τό στοιχεῖο τοῦ τραγικοῦ ἔχει ἀπολεσθεῖ. Στόν ἴδιο ὅμως κόσμο οἱ κλασικοί ἔχουν ἀφήσει τό ἀποτύπωμά τους μέ τή μορφή τοῦ συλλογικοῦ ἀσυνείδητου, μαζί μέ τή μελαγχολία τῆς Ἠλέκτρας. Ἐκρηκτική ἔκφανση τῆς αἴσθησης τοῦ τραγικοῦ στόν ἀνθρώπινο βίο ἀποτελεῖ ὁ διφορούμενος αἰσθησιασμός στά διηγήματα τοῦ Γκύ ντέ Μωπασάν.

Ὅπως ἡ κλασική λογοτεχνία εἶναι τό ἀντίδοτο τῆς ἑκάστοτε νευρωτικῆς (νοσηρῆς;) σύγχρονης ἐποχῆς –τό παρόν μᾶς πονάει, τό παρελθόν μᾶς γιατρεύει καθώς ἀνακουφίζει μέ τό φῶς πού ρίχνει πάνω στόν πόνο–, ἔτσι καί τά κατάφορτα μέ ἐρωτικό αἰσθησιασμό διηγήματα τοῦ Μωπασάν (χωρίς οὔτε μία «ἄσεμνη» λέξη, ἄν ἐξαιρέσουμε τίς λέξεις *χάδι* καί *φιλί*!) εἶναι τό ἀντίδοτο στίς περίφημες ἱστορίες τρόμου καί τρέλας πού ἔγραψε ὁ γάλλος συγγραφέας, στά φανταστικά του διηγήματα πού κατακλύζονται ἀπό τήν ἀγωνία τῆς διαταραγμένης ψυχῆς. Οἱ παράφοροι ἔρωτες πού περιγράφει ἄλλοτε μέ χιοῦμορ, ἄλλοτε μέ κυνισμό κι ἄλλοτε μέ ὀξυδέρκεια ἀνατόμου τῶν κοινωνικῶν ἠθῶν τῆς ἐποχῆς του ἀντισταθμίζουν ἐξάλλου καί τίς σκληρές ἀφηγήσεις του γιά τόν πόλεμο, ὅπου κυριαρχεῖ ἡ ἄλλη ὄψη τοῦ αἰσθησιασμοῦ-ἡδονισμοῦ, ὁ θάνατος, καθώς καί τά διηγήματά του μέ θέμα τό ἔγκλημα.

Ὅλα τά διηγήματα τοῦ Μωπασάν –ἔγραψε, ἀνάμεσα στά 1880 καί 1891, περί τά τριακόσια, καθώς καί ἕξι μυθιστορήματα, δύο θεατρικά ἔργα, βιβλία μέ ταξιδιωτικές ἐντυπώσεις– εἶναι αἰσθησιακά. Ὁ αἰσθησιασμός εἶναι μιά ἀτμόσφαιρα πού τρέφει ὅλο του τό ἔργο, θεραπεύει τήν ἔμφυτη ἀπαισιοδοξία τοῦ συγγραφέα καί δίνει διέξοδο στόν ρεαλισμό του, ὁ ὁποῖος πασχίζει νά συλλάβει τήν ἀλήθεια τῆς ζωῆς μέ ἕναν πιό ὁλοκληρωτικό τρόπο, πέρα ἀπό τή νατουραλιστική αἰσθητική, μέ ποιητική δύναμη καί ἐνόραση. Τό τραγικό τέλος τοῦ Μωπασάν –πέθανε τρελός στό φρενοκομεῖο, ὅπου εἰσήχθη τό 1892, τήν ἴδια χρονιά μέ τόν Βιζυηνό, προσβεβλημένος ἀπό σίφυλη, σέ ἡλικία 43 ἐτῶν– σφράγισε ἕνα ἔργο μοναδικό, πού ἀναπτύχθηκε ἰδιόρρυθμα καί ξεχώρισε ἀνάμεσα στούς συγχρόνους του τηρώντας ἀποστάσεις ἀπό τόν θετικισμό τοῦ Ἐμίλ Ζολά, πού μεσουρανοῦσε τότε στή γαλλική πεζογραφία, τό μυστικισμό τοῦ Ὑσμάνς, τούς συνομήλικούς του νατουραλιστές συγγραφεῖς, τήν παράδοση τοῦ Μπαλζάκ, τόν «ἀταξινόμητο» στό λογοτεχνικό στερέωμα ἀλλά βαθύτατα ρομαντικό Γκυστάβ Φλωμπέρ, τόν ὁποῖο ἀγαποῦσε σάν πατέρα (ὁ Φλωμπέρ ἦταν οἰκογενειακός φίλος τῆς μητέρας τους καί τόν νουθετοῦσε μετά τό χωρισμό τῶν γονιῶν του). Ὁ Κ. Παλαμᾶς τό 1893 γράφει στήν *Ἑστία* γιά τό θάνατο τοῦ σπουδαίου διηγηματογράφου, ὁ ὁποῖος «ἐχαιρετίσθη καί ὑπό τῶν

πολλῶν καί ὑπό τῶν ὀλίγων, ἀνεξαρτήτως πάσης φιλολογικῆς ἀποχρώσεως, ὡς *κλασικός* συγγραφέας, ὅστις ἀνύψωσε τό διήγημα εἰς ἀπαράμιλλον τύπον τελειότητος». Ἄς κρατήσουμε αὐτόν τόν ὁρισμόν τοῦ «κλασικοῦ», ἀπό ἕναν σύγχρονο τοῦ Μωπασάν κριτικό καί ποιητή.

Στήν Ἑλλάδα ὁ Μωπασάν εἶναι γνωστός κυρίως ἀπό τίς μεταφράσεις τῶν ἐρωτικῶν του ἱστοριῶν καί τῶν φανταστικῶν διηγημάτων τρέλας καί τρόμου.[6] Ἐρωτικές ἱστορίες ἐπέλεξε ὡς ἐπί τό πλεῖστον νά μεταφράσει καί ὁ Παππᾶς, τίς πιό σκαμπρόζικες ἴσως: τήν εἰρωνεία τοῦ ἰδεαλιστικοῦ ἔρωτα, τή μαύρη κωμωδία τοῦ συζυγικοῦ ἔρωτα καί τή μοιχεία, τήν παρωδία τῆς σεξουαλικῆς ἀπάλαυσης τῶν παράνομων ἐραστῶν. Σίγουρα οἱ δύο αὐτοί πόλοι τοῦ ἔργου του –ὁ ἔρωτας καί ὁ τρόμος τοῦ ὑπερφυσικοῦ–, μολονότι ἀντίρροποι καί συμπληρωματικοί, δέν ἀρκοῦν γιά νά ἐξηγήσουν τή διάχυτη αἰσθησιακότητα, τόν οἶστρο τῆς ζωῆς καί τήν ὑπερεκχειλίζουσα προσωπικότητα τοῦ νορμανδοῦ συγγραφέα πού μάχονταν μέ τήν (ἀπρόσωπη) πένα του γιά τήν ἀπελευθέρωση τῆς ἡδονῆς, γιά τήν ἀποενοχοποίηση τῶν σεξουαλικῶν σχέσεων, γιά τήν ἀλήθεια τῆς ἱκανοποίησης στό σέξ σέ μιά πουριτανική, ὑποκριτική ἀστική κοινωνία, τῆς ὁποίας κεντρικός πυρήνας ἦταν ὁ γάμος καί ἡ ἀναπαραγωγή τοῦ εἴδους ἀπό συμφέρον, ἡ οἰκονομική ἀποκατάσταση, τό χρῆμα, ἡ ἐξουσία στήν ἱεραρχία. Ὁ Μωπασάν προκαλεῖ τήν ἠθική σήψη τῶν συντηρητικῶν τάξεων, τήν ἀμφιλεγόμενη σχέση φύσης/κοινωνίας πού διέπει τούς θεσμούς, κρατώντας μιά ἰδιάζουσα καί παράδοξη στάση: σέβεται τόν κοινωνικό νόμο, δέν τόν ἀρνεῖται, καί παράλληλα κηρύσσει τήν ἀνεξαρτησία ἀπό αὐτόν. Εἴκοσι χρόνια μετά τή δίκη γιά τή *Μαντάμ Μποβαρύ* καί γιά τά *Ἄνθη τοῦ κακοῦ* (1857 –τά ἔργα τοῦ Φλωμπέρ καί τοῦ Μπωντλαίρ ἀπαγορεύτηκαν τότε ὡς ἄσεμνη λογοτεχνία) καί μιά εἰκοσαετία πρίν ἀπό τήν ἐλευθεριάζουσα λογοτεχνία τῆς μπέλ ἐπόκ τοῦ 1900, στό μεσοδιάστημα αὐτό ὁ Μωπασάν ὑμνεῖ μέ τόν δικό του τρόπο τήν ἐρωτική ἐπιθυμία στή φυσική της κατάσταση, χωρίς ἐνοχές, χωρίς τό αἴσθημα τῆς ἁμαρτίας, σάν μιά ἀναγκαιότητα τῆς ζωῆς στήν ὁποία ὑπακούουμε (ὑποκύπτουμε;) ἀσυνείδητα, σάν παιδιά· ὄχι σάν παρέκβαση ἀπό τόν ἠθικό νόμο, πού ὅταν τήν τολμοῦμε συνειδητά μᾶς βαραίνουν οἱ ἐνοχές καί οἱ τύψεις (ἀθῶος σάν τόν θηλασμό ἐρωτισμός, ὅπως στό «Εἰδύλλιο»).

> «Ὁ γάμος καί ὁ ἔρωτας δέν ἔχουν τίποτα κοινό μεταξύ τους. Παντρευόμαστε γιά νά φτιάξουμε οἰκογένεια, φτιάχνουμε οἰκογένεια γιά νά οἰκοδομήσουμε τήν κοινωνία. Ὁ γάμος εἶναι ἕνας νόμος, βλέπεις, κι ὁ ἔρωτας εἶναι ἕνα ἔνστικτο πού μᾶς σπρώχνει πότε δεξιά, πότε ἀριστερά. Φτιάξαμε νόμους πού μάχονται τά ἔνστικτα, ἔτσι ἔπρεπε. Ἀλλά τά ἔνστικτα εἶναι πάντοτε πιό δυνατά, καί δέν θά πρέπει νά τούς ἀντιστεκόμαστε, γιατί προέρχονται ἀπό τό Θεό ἐνῶ οἱ νόμοι γίνονται ἀπό τούς ἀνθρώπους» («Jadis» - «Ἄλλοτε»).[7]

Ὁ Μωπασάν ἀθωώνει τήν ἐπιθυμία τῶν αἰσθήσεων ἀποδίδοντας τήν εὐθύνη στή φύση (πρωτότυπος τρόπος γιά νά καταργήσει τή λέξη «μοιχεία»). Δέν εἶναι ἡ φύση πού ἐνοχοποιεῖ ἀλλά ἡ κοινωνία. Ὡστόσο ἡ φύση ἀποδεικνύεται μιά παγίδα. Ὁ ἔρωτας εἶναι ἡ παγίδα τῆς φύσης, ἡ πανουργία μέ τήν ὁποία ἡ φύση μᾶς ἐξαναγκάζει νά τεκνοποιοῦμε, θέτοντας σέ λειτουργία τή μητρική παγίδα (ἀρχέγονη φαντασίωση τῆς μήτρας καί πηγή ἄγχους τοῦ συγγραφέα). Μπορεῖ ὅμως ἡ φύση νά γίνει καί μιά παγίδα εὐτυχίας, μέ τήν προϋπόθεση νά μποροῦμε νά ἀπολαύσουμε τά θέλγητρά της –τό χάδι καί τά φιλιά της–, νά νιώσουμε ὅτι ἡ χαρά τῶν αἰσθήσεων διώχνει τήν ἀγωνία πού προκαλεῖ ὁ φόβος μήπως καί ἡ παγίδα μᾶς αἰχμαλωτίσει. Ἡ ἐπίδραση τοῦ Σοπενχάουερ ἐδῶ εἶναι ὁλοφάνερη, ὅπως στό διήγημα «Les Caresses» - «Τά χάδια»).

> «Ἕνας φιλόσοφος μᾶς ἔκανε νά προσέξουμε τήν παγίδα τῆς φύσης. Ἡ φύση θέλει πλάσματα, λέει, καί γιά νά μᾶς ἐξαναγκάσει νά τά δημιουργήσουμε ἔβαλε τό διπλό δόλωμα, τῆς ἡδονῆς καί τοῦ ἔρωτα, γύρω ἀπό τήν παγίδα. Ἀλλά ὅταν αὐτό τό σύννεφο τρυφερότητας, πού τό ὀνομάζουμε ἔρωτα, τυλίξει δυό ἀνθρώπους· ὅταν ἔχουμε κυριευτεῖ, κατακλυστεῖ ἀπό τήν ἀποῦσα μορφή καί πάντοτε ὁρατή [τοῦ ἀγαπημένου ὄντος], πέστε μου, δέν εἶναι φυσικό ἡ ἀγκαλιά ν' ἀνοίξει ἐπιτέλους, τά χείλη νά ἑνωθοῦν, τά κορμιά νά συγχωνευθοῦν. Βέβαια ἐκεῖ βρίσκεται ἡ παγίδα, ἡ ρυπαρή παγίδα, θά μοῦ πεῖτε. Ἀλλά τί πειράζει, τό ξέρω, πέφτω μέσα, μοῦ ἀρέσει. Ἡ φύση μᾶς ἔδωσε τό χάδι γιά νά μᾶς κρύψει τήν πανουργία, γιά νά μᾶς ἀναγκάσει, ἄθελά μας, νά διαιωνίζουμε τό ἀνθρώπινο εἶδος. Ἔ, λοιπόν, ἄς τῆς κλέψουμε τό χάδι, ἄς τό κάνουμε δικό μας, ἄς τό κάνουμε πιό ἁπαλό, ἄς τό ἀλλάξουμε, ἄς τό ἐξιδανικεύσουμε, ἄν θέλετε. Ἄς ἐξαπατήσουμε μέ τή σειρά μας τή Φύση, αὐτή τήν ἀπατεώνισσα».

Ὁ Σοπενχάουερ ἔκανε τή διάκριση ἀνάμεσα στήν *ἀγάπη* καί τόν *ἔρωτα*, ἔθεσε τελικά τόν ἀνθρώπινο

---

6. Τόν Μωπασάν ἔχουν μεταφράσει στή γλώσσα μας ὁ Ἀλέξης Ζήρας (Πλέθρον, Αἰγόκερος), ὁ Στρατής Πασχάλης (Ἴκαρος), ἡ Ντορέτα Πέππα (Σύγχρονη Ἐποχή), ὁ Φοῖβος Πιομπίνος (Ὁλκός, καί κυρίως στόν Ἴκαρο μιά μεγάλη συγκεντρωτική ἔκδοση *Ἐπίλεκτων Διηγημάτων* πού μόλις κυκλοφόρησε) καί ἄλλοι. Κάποια ἀπό τά διηγήματα στά ὁποῖα ἀναφέρομαι βρίσκονται διάσπαρτα στίς ἐκδόσεις αὐτές.

7. Τά αἰσθησιακά διηγήματα εἶναι συγκεντρωμένα στή γαλλική ἔκδοση *Les couers Rondoli*, ἐπιμ. A. Fonyi, Gr-Flammarion, 1989.

ἔρωτα (τήν ἀγάπη) πολύ ὑψηλότερα ἀπό τόν γενετήσιο, μέσα ἀπό τήν ὑπέρβαση τοῦ ἐγωκεντρισμοῦ, τήν ἀπονέκρωση τῆς θέλησης γιά ζωή καί τόν ἀσκητισμό. Ὁ Μωπασάν ὡστόσο ὕμνησε τόν γενετήσιο ἔρωτα (τήν παγίδα), ἐπειδή ἀκριβῶς πίστευε ὅτι ἡ ἀγάπη μπορεῖ νά τόν ἐξανθρωπίσει. Ὁ ἔρωτας τῆς πόρνης αἴφνης ἔγινε ἱερός, καί ἡ ἀπιστία τοῦ/τῆς συζύγου ἁπλῶς κωμικοτραγική –πολύ μακριά πάντως ἀπό τό νόμο καί τήν ἁμαρτία. Τόν φόβο του γιά τήν πτώση στήν παγίδα τοῦ ἔρωτα (τή συγχώνευση μέ τό ἀρχαϊκό κενό τῆς μήτρας –πού γεννάει τό παιδί ἀλλά μπορεῖ καί νά τό σκοτώσει, νά τό πνίξει) τόν ξόρκισε μέ τίς φανταστικές ἱστορίες τρόμου καί ἀγωνίας γιά τό Ἀόρατο.

Ὁ Μωπασάν καταδίκαζε τήν τεκνοποίηση γιατί προόριζε τή γυναίκα γιά μηχανή ἀναπαραγωγῆς, καί περιέβαλλε μέ τρυφερότητα καί κατανόηση τήν ἐκ φύσεως ἀμφίβολη πατρότητα τοῦ ἄντρα. Ὁ μισογυνισμός (τό Sexus Sequior τοῦ Σοπενχάουερ) καί ὁ κυνισμός δέν ἦταν δικά του αἰσθήματα ἀλλά μᾶλλον τῆς κοινωνίας, πού τήν παρατηροῦσε μέ ἀμείλικτο βλέμμα καί τήν περιέγραφε, καί στήν ὁποία ἐναντιωνόταν. Τόν κατεῖχε δέος γιά τή γυνακεία φύση ἀλλά καί γιά τήν ἀπωθημένη βία πού ἔκρυβε ἡ ἀρσενική δύναμη, καί κατ' ἐπέκταση ἡ κοινωνική ἐξουσία τοῦ ἄντρα. Τό ὅτι δέν πίστευε σέ τίποτα ἦταν μιά ἐσωτερικευμένη ἀπόγνωση καί ὀδύνη ἐπειδή, τρέφοντας τό ἴδιο μέ τόν Φλωμπέρ μίσος γιά τούς ἀστούς («τούς κοιλαράδες πού τούς διαφθείρει τό ἐμπόριο») –ὄχι ὅμως καί γιά τήν ἀστική τάξη–, ἀγαποῦσε τούς ἀδύναμους καί τούς χαμένους, πίστευε δηλαδή στά κατώτερα στρώματα πού, σέ στιγμές ἱστορικῆς καμπῆς, θυσιάζονται στίς μεγάλες ἀλλαγές πού ἀνατaράζουν τίς κοινωνίες, γι' αὐτούς ἔγραφε, χωρίς ἰδεολογία ὅμως, αὐτούς ἔβλεπε, σάν ἀπό ἔνστικτο, νά χειραφετοῦνται στό μέλλον –τή γυναίκα, τόν μικροϋπάλληλο, τήν ταπεινή ὑπηρέτρια πού τήν ἄφησαν ἔκγυο. Ὁ τρόπος πού τούς ὑπερασπιζόταν ἦταν νά στηλιτεύει τήν ἀθλιότητα τῶν πλουσίων, τῶν ἄπληστων, τῶν ἁρπαχτικῶν.

Ὡστόσο, τό εἴπαμε, οἱ δύο ἀντιθετικοί καί ὁμόρροποι πόλοι τοῦ αἰσθησιασμοῦ στόν Μωπασάν –ὁ ἔρωτας καί ὁ φόβος τοῦ ὑπερφυσικοῦ– δέν ἐξαντλοῦν τή θεματολογία καί τό φάσμα τῆς προσωπικότητας τοῦ πληθωρικοῦ νορμανδοῦ. Σημαντική θέση στό ἔργο του κατέχουν τά διηγήματα τοῦ πολέμου καί οἱ ἐγκληματικές ἱστορίες. Τό παρόν κείμενο εἶναι καί μιά προτροπή πρός τούς μεταφραστές νά μεταφέρουν στή γλώσσα μας τοῦτα τά ἄγνωστα, ἀπ' ὅσο γνωρίζω, ἀφηγήματα σ' ἐμᾶς, πού μᾶς δείχνουν μιά διαφορετική πλευρά τοῦ Μωπασάν, ἀλλά καί φωτίζουν, ἐνδεχομένως, τίς συγκριτολογικές σχέσεις μέ ἕλληνες συγγραφεῖς τοῦ δικοῦ μας τέλους τοῦ 19ου αἰώνα (Βιζυηνό, Παπαδιαμάντη, Μητσάκη), ὄχι τόσο ἀπό τήν ἄποψη τῶν λογοτεχνικῶν ἐπιδράσεων ἀλλά τοῦ κοινοῦ φαντασιακοῦ πυρήνα καί τῆς ἱστορίας τῶν ἰδεῶν.

Σάν γνήσιος δημιουργός τοῦ εὐρωπαϊκοῦ Fin de siècle, ὁ Μωπασάν, μέ τά διηγήματα γιά τόν πόλεμο καί γιά τό ἔγκλημα, προβαίνει σέ μιά δική του «μελέτη τοῦ κακοῦ», ἐνῶ τά στοιχεῖα τοῦ αἰσθησιασμοῦ, τῆς ἐσωτερικῆς ἀγωνίας καί τοῦ φόβου προσδίδουν στή μελέτη αὐτή παράδοξες ἀνατροπές.

Ὁ Μωπασάν εἶναι καταρχάς παιδί τοῦ πολέμου. Σέ ἡλικία εἴκοσι ἐτῶν ὑπηρέτησε στόν τρομερό γαλλοπρωσικό πόλεμο (1870-1871), πού ταπείνωσε ἀθεράπευτα τή Γαλλία, ἐνῶ βρέθηκε μάρτυρας στά γεγονότα τῆς παρισινῆς Κομμούνας τό 1871 καί τῆς σκληρῆς καταστολῆς της τόν Μάη ἀπό τόν στρατό τῶν Βερσαλλιῶν. Δέκα χρόνια μετά δημοσιεύει τό πρῶτο του ἀφήγημα, τήν ἀριστουργηματική *Χοντρομπαλοῦ* (*Boule de suif*, 1880),[8] στόν συλλογικό τόμο *Οἱ βραδιές τοῦ Μεντάν*, ὅπου ἕξι φίλοι συγγραφεῖς στιγματίζουν μέ ὀργή τή μνήμη τοῦ ἀπαίσιου πολέμου.

> «Γιά πολλές μέρες συνέχεια διέσχιζαν τήν πόλη τά ράκη τῆς στρατιᾶς πού εἶχε τραπεῖ σέ ἄτακτο φυγή. Δέν ἐπρόκειτο πιά γιά στρατό, ἀλλά γιά στίφη πού εἶχαν ξεχυθεῖ στούς δρόμους χωρίς καμιά πειθαρχία... Λέγανε πώς ὅπου νά 'ναι οἱ Πρῶσοι θά 'μπαιναν στή Ρουέν».

Ὁ Μωπασάν ἀφηγεῖται ἐδῶ τήν ἱστορία μιᾶς πόρνης πού, στήν καταπατημένη χώρα της, κλαίγοντας ἀπό ὀργή ἀρνεῖται σθεναρά νά δοθεῖ στόν ἐχθρό, ἀντιστέκεται καί διαφεύγει κρυρά (*«ἐνῶ γιά τούς ἡττημένους ἄρχιζε τό καθῆκον νά φερθοῦν καλότροπα στούς νικητές»*)· στή φυγή της ἀντιστέκεται καί πάλι νά κοιμηθεῖ μέ πρῶσο ἀξιωματικό, ἀλλά στό τέλος ἐξαναγκάζεται ἀπό τούς συνταξιδιῶτες της τῶν ἀνώτερων κοινωνικῶν τάξεων νά ὑποκύψει –αὐτή εἶναι ἡ δουλειά της–, ξεγελασμένη ὅτι δῆθεν ἡ «θυσία» της τούς σώζει. Ὡστόσο, λίγο τούς ἐνδιαφέρει αὐτούς ὁ πατριωτισμός της, μιά πόρνη δέν μπορεῖ νά διαθέτει μέ τή βούλησή της τό κορμί της, οὔτε μπορεῖ νά γίνεται σεβαστή σάν τήν παντρεμένη γυναίκα. Διπλή ἦττα γιά τή Χοντρομπαλοῦ, κοινωνική καί ἐθνική, διπλό τό κατηγορῶ τοῦ συγγραφέα: ἐναντίον τῆς ὑποκριτικῆς, διεφθαρμένης κάστας τῶν ἀστῶν, καί ἐναντίον τοῦ πολέμου ἑνός βάρβαρου ἐχθροῦ (οἱ Γερμανοί «σάν τίς ἀκρίδες τῆς Ἀφρικῆς καταστρέφουν καταβροχθίζοντας»). Ἡ πόρνη ἦταν πατριώτισσα. Ἰδοῦ τό σκάνδαλο. Σάν τήν Ἵρμα Παβολέν στό «Κρεβάτι 29», πού ἀντιστάθηκε στούς Πρώσους χρησιμοποιώντας σάν ὅπλο τό μολυσμένο ἀπό σίφυλη κορμί της καί, παίρνοντας ἐκδίκηση, σκότωσε (μόλυνε) ἔτσι («μέ τόν ἔρωτά της σάν σημαία πού τήν

8. Ἡ *Χοντρομπαλοῦ* ἔχει ἐκδοθεῖ στή Νεφέλη, μτφρ. Ἀμαλία Τσακνιά, 1996. Οἱ ἱστορίες πολέμου ὑπάρχουν στή γαλλική ἔκδοση *Boule de suif*, ἐπιμ. FA. Fonyi, Gr-Flammarion, 1991.

ἅρπαξε ἀπό τόν ἐχθρό») πολύ περισσότερους ἐχθρούς ἀπό τόν ὡραῖο ἀξιωματικό ἐραστή της. Σάν τή Ραχήλ στή «Δεσποινίδα Φιφή», πού αὐτοθυσιάστηκε σκοτώνοντας τόν γερμανό ἀξιωματικό στόν πύργο ὅπου τήν εἶχαν στείλει γιά νά κοιμηθεῖ μαζί του, φωνάζοντας: «Εἶμαι μιά πουτάνα. Αὐτό ἀκριβῶς χρειάζονται οἱ Πρῶσοι», ὑπερασπιζόμενη ἔτσι τήν τιμή τῶν γυναικῶν τῆς Γαλλίας.

Τό διάτρητο σῶμα τῆς πόρνης ὑψώνεται ἀπέναντι στόν ἐχθρό σάν «ἀπόρθητο φρούριο», γιατί ὁ πατριωτισμός εἶναι ἠθική δύναμη καί ἀντίσταση ψυχῆς. Ὁ Μωπασάν διασώζει καί ἀποκαθιστᾶ τήν ἀκεραιότητα τοῦ ἀτόμου, ἀνασύροντάς το μέσα ἀπό τήν ἀνωνυμία τοῦ ἰσοπεδωτικοῦ θανάτου πού σκόρπισε ὁ πόλεμος –τά χιλιάδες διαμελισμένα πτώματα– στό πρόσωπο τῶν ταπεινῶν αὐτῶν πολιτῶν, πού πρόβαλαν ἀντίσταση ἀναλαμβάνοντας προσωπικά τή θυσία τους: τόν ἐμπόρακο, τόν χωριάτη πού ἐκδικεῖται μέ τό αἷμα του τόν σκοτωμένο γιό του, τήν κοινόχρηστη γυναίκα. Μόνον οἱ ἀκέραιοι ἄνθρωποι ἀντιστέκονται στόν κατακτητή. Καί ἀκέραιοι χαρακτῆρες, γιά τόν συγγραφέα, εἶναι ὅσοι διεκδικοῦν τήν ἀτομικότητά τους, δηλαδή ὅσοι ἀρνοῦνται νά βροῦν καταφύγιο στήν ἀνωνυμία τῶν θεσμῶν καί τοῦ νόμου, πού τούς κρύβει καί τούς προστατεύει. Ὁ κοινωνικός θεσμός (γάμος, χρῆμα, πορνεία), σέ καιρούς πολέμου, εἶναι ἐχθρός τοῦ λαοῦ, ἀφοῦ εἶναι ἐχθρός τῆς ἀτομικότητας. Πρέπει νά τόν παραβεῖς γιά νά ἀντισταθεῖς. (Ἡ πόρνη, λέγοντας ὄχι, γίνεται πολίτισσα, κυρία.) Ἐνῶ στίς φανταστικές ἱστορίες τοῦ Μωπασάν τό ἐγώ βυθίζεται στήν ἄβυσσο τῆς ψύχωσης, ἐδῶ, στίς ἱστορίες πολέμου, τό ἐγώ ἀντιστέκεται, ὀχυρώνεται γιατί πολιορκεῖται ἀπό μιά ἐξωτερική πραγματικότητα. Ἐξοῦ καί ἡ αἰσιοδοξία αὐτῶν τῶν διηγημάτων, πού ἀντισταθμίζει τήν καταθλιπτική ἀγωνία τοῦ συγγραφέα τοῦ τρόμου. Ἐδῶ δέν ὑπάρχει ὁ ἔρωτας τῶν αἰσθήσεων ἀλλά ἡ ἰδανική ἀγάπη, ὅπως στό διήγημα «Οἱ δυό φίλοι» («Les deux amis»): ὁ ἐμπόρακος καί ὁ ρολογάς τουφεκίζονται βουβοί κι ἀπορημένοι, ὁ ἕνας στό πλευρό τοῦ ἄλλου, ἀπό τούς Γερμανούς, χωρίς νά προδώσουν τούς δικούς τους στόν ἐχθρό, σώζοντας ἔτσι τή φιλική τους ἀγάπη καί τήν ἀγάπη γιά τήν πατρίδα.

Ὁ Μωπασάν ποτέ δέν περιγράφει στά διηγήματα τοῦ πολέμου σκηνές ἀπό μάχες ἤ θηριωδίες. Ἡ φρίκη εἶναι ἐσωτερικευμένη. Οἱ δυό φίλοι, τήν ἡμέρα τῆς ἐκτέλεσής τους εἶχαν κατέβει θλιμμένοι στόν Σηκουάνα γιά νά ψαρέψουν· ἦταν μιά ἡλιόλουστη μέρα κι ἐκεῖνοι νοσταλγοῦσαν τήν εἰρηνική ζωή. Στό μεταξύ τό Παρίσι «ἦταν ἀποκλεισμένο, λιμοκτονοῦσε καί ψυχορραγοῦσε. Σπάνια ἔβλεπες σπουργίτες στίς στέγες τῶν σπιτιῶν καί οἱ ὑπόνομοι ἐρήμωναν. Ὁ κόσμος ἔτρωγε ὅ,τι ἔβρισκε μπροστά του». Ἡ μόνη πολιτική σκέψη τοῦ συγγραφέα πού ἐκφράζεται ἐδῶ εἶναι ἀπό τό στόμα τοῦ ρολογᾶ: «Μέ τούς βασιλιάδες ἔχουμε τόν πόλεμο ἔξω ἀπό τή χώρα. Μέ τή Δημοκρατία ὁ πόλεμος εἶναι μέσα». Οἱ δυό φίλοι πέθαναν σάν ἥρωες ὄχι στό ὄνομα μιᾶς ἰδεολογίας, ἀλλά μιᾶς ἀτομικῆς ἠθικῆς ἀκεραιότητας.

Γιά τόν Μωπασάν ὁ συλλογικός θάνατος δέν μπορεῖ νά περιγραφεῖ στή λογοτεχνική ἀφήγηση. Ἡ λογοτεχνία εἶναι μιά ἠθική νίκη τοῦ ἀτόμου κατά τοῦ θανάτου. Τήν ἐποχή τῆς σύγκρουσης τῆς Γαλλίας μέ τήν Κίνα (1882-1885) γιά τόν ἀποικισμό τῆς Ἰνδοκίνας, ὁ νορμανδός διηγηματογράφος θά δώσει σέ ἕνα χρονογράφημά του τόν ὁρισμό τοῦ πολέμου μέ ἀποκαλυπτικό τρόπο, προφητεύοντας τό 1914:

> «Νά ἑνώνεσαι μέ τίς ὀρδές τῶν τετρακοσίων χιλιάδων ἀνδρῶν, νά περπατᾶς μέρα νύχτα χωρίς ἀνάπαυση, νά σαπίζεις στή βρόμα, νά κοιμᾶσαι μές στή λάσπη, νά ζεῖς σάν τά κτήνη μέσα σέ διαρκή ἀποβλάκωση, νά λεηλατεῖς τίς πόλεις, νά καῖς τά χωριά, νά καταστρέφεις τούς λαούς, ὕστερα νά συναντᾶς μιά ἄλλη συμπαγή μάζα ἀπό ἀνθρώπινο κρέας, νά ρίχνεσαι καταπάνω της, νά φτιάχνεις λίμνες ἀπό αἷμα, πεδιάδες ἀπό κομματιασμένη σάρκα ἀνακατεμένη μέ κόκκινη λάσπη, σωρούς ἀπό πτώματα, νά 'χεις κομμένα τά χέρια ἤ τά πόδια, τά μυαλά λιωμένα...» («Ὁ πόλεμος» - «La cuerre», 1883).

Ἡ ζωή εἶναι λοιπόν πού ἐπιβάλλει τό φόνο σάν μιά ὑπέρτατη ἀναγκαιότητα. Ἡ ἐμπειρία τοῦ πολέμου, γιά τόν Μωπασάν, δέν ἦταν παρά ἡ ἀκραία ἐκείνη συνθήκη πού τόν ὁδήγησε στό διαμελισμό τῆς λογικῆς ἡ ὁποία διέπει τό δίδυμο «ἔγκλημα καί τιμωρία»· λογική τῆς ἀστυνομικῆς ἱστορίας ὅπου, ἐφόσον ὑπάρχει ἔγκλημα, ὑπάρχει καί ἔνοχος, ἄρα καί τιμωρία. Βρίσκουμε πάντα στίς ἀφηγήσεις του μιά ἀναντιστοιχία ἀνάμεσα στό κίνητρο καί στήν πράξη· ἰδού τό πρόβλημα. Τά ὅρια τῆς κοινωνικῆς καί τῆς ἀτομικῆς ἐλευθερίας εἶναι συγκεχυμένα. Τήν ἀβεβαιότητα νά ἀποκαλυφθεῖ τό ἔγκλημα, νά ἀποδειχθεῖ ἡ ἐνοχή τοῦ δράστη τήν ἐνισχύει ἡ τρέλα. Ἀλλά ποιός εἶναι τρελός ἐδῶ; Ὁ δικαστής, τό θύμα ἤ ὁ θύτης; Ἡ τρέλα γίνεται τό λογοτεχνικό εὕρημα (προτοῦ ἀφομοιωθεῖ ἀπό τήν ὕπαρξη), πού ἐπιτρέπει στόν συγγραφέα νά προκαλεῖ τή λογική.

> «Νά σκοτώνεις εἶναι νόμος· γιατί ἡ φύση ἀγαπᾶ τήν αἰώνια νεότητα. Μοιάζει νά τό φωνάζει μέσα ἀπό ὅλες τίς ἀσυνείδητες πράξεις της... Ὅσο πιό πολύ καταστρέφει τόσο ἀνανεώνεται. Κάθε ὄν ἔχει ὡς ἀποστολή του νά σκοτώσει: σκοτώνει γιά νά ζήσει καί σκοτώνει γιά νά σκοτώσει («Ἕνας τρελός» - «Un fou»).

Ἡ ἀνάγκη νά ζοῦμε μέσα στήν κοινωνία εἶναι πού μετέτρεψε τό φόνο σέ ἔγκλημα. Κι ὡστόσο, αὐτός ὁ ἴδιος ὁ νόμος, πού ἔγινε γιά νά προστατεύει τήν ἀνθρώπινη ζωή, ἐπιτρέπει τόν πόλεμο.

«Κι ἔχουμε σήμερα στήν ἐποχή μας, μέ τόν πολιτισμό μας, μέ τήν ἐξάπλωση τῆς ἐπιστήμης καί τό βαθμό ἀνάπτυξης τῆς φιλοσοφίας πού κατόρθωσε ἡ ἀνθρώπινη διάνοια, σχολές ὅπου μαθαίνουμε νά σκοτώνουμε, νά σκοτώνουμε ἀπό πολύ μακριά, μέ ἀκρίβεια, πολλούς ἀνθρώπους συγχρόνως» («Ὁ πόλεμος»).

Τό ἔγκλημα καί οἱ μεταμορφώσεις του ὑπάρχει σχεδόν σέ ὅλα τά ἀφηγήματα τοῦ Μωπασάν. Στίς ἐγκληματικές ἱστορίες[9] εἶναι ὁ ἀκραῖος αἰσθησιασμός ἀνάμεσα στά ἔνστικτα ἡδονῆς/θανάτου, ἡ βιαιότητα τῆς ἀνθρώπινης φύσης πού δοκιμάζει τά ὅριά της. Ἡ δικαστική καί ἐκτελεστική ἐξουσία ἀμφισβητεῖται, ὁ νόμος διακωμωδεῖται. Ἡ τιμωρία σχεδόν πάντα ἀπουσιάζει, ἡ ποινή δίνει τή θέση της στή φιλευσπλαχνία τοῦ ἀμήχανου δικαστηρίου γιά τόν δράστη-θύμα, ὁ νόμος ἀποδεικνύεται ἀνίσχυρος, ἠττημένος. Ἡ παιδοκτόνος μητέρα, πού δέν θά 'χε μέ τί νά θρέψει τά παιδιά της, ἀθωώνεται στήν «Προνοητική Ροζαλί» («Rosalie Prudent»), τόν ὑπάλληλο πού σκότωσε τό ἀφεντικό του τόν ἀφήνουν ἐλεύθερο στόν «Δολοφόνο» («L' Assassin»), ὁ γιός πού σκότωσε τούς γονεῖς τους βλέπει τή δίκη του νά ἀναβάλλεται ἐπ' ἀόριστο («Un parricide»). Ὑπάρχουν λοιπόν οἱ *φαινομενικά* ἔνοχοι πού μετατρέπονται σέ θύματα. Ἀλλά καί οἱ *φαινομενικά* ἀθῶοι πού ἀπαδεικνύονται ἔνοχοι: λόγου χάρη, ὁ φιλήσυχος καί ἄμεμπτος δάσκαλος πού σκότωνε παιδιά στόν «Μουαρόν» («Moiron»)· ὁ ἀξιοσέβαστος καί ἀδιάβλητος ἀνώτατος δικαστής πού μετά θάνατον ἀποκαλύπτεται πώς ἦταν δράκος («Ἕνας τρελός»)· ἡ δωδεκάχρονη πού σκότωσε μέ δόλο τόν ἀρραβωνιαστικό τῆς ἀδελφῆς της ἀπό κρυφό ἐφηβικό ἔρωτα καί τό ὁμολογεῖ στό τέλος τῆς ζωῆς της («Ἡ ἐξομολόγηση» - «La confession»)· ὁ σεβάσμιος δήμαρχος πού βιάζει καί σκοτώνει τήν ἔφηβη, κι ὕστερα αὐτοκτονεῖ κυνηγημένος ἀπό παραισθήσεις στή «Μικρή Ρόκ» («La Petite Roque»). Οἱ ἐγκληματίες αὐτοί τιμωροῦνται ἀπό τή ζωή; ἀπό τόν ἑαυτό τους; ἤ ἀπό τή θεία δίκη; Γιά τόν Μωπασάν, ἡ σύγκρουση βρίσκεται ἀνάμεσα στόν «Θεό-σφαγέα» (τό «τέρας» πού διαφεντεύει τή φύση, τόν ἔρωτα τῶν αἰσθήσεων, τόν πόλεμο) καί τόν «Θεό-νόμο» (πού ἐξουσιάζει τήν κοινωνία, τή δικαιοσύνη, τό γάμο, τούς θεσμούς, τήν ἰδανική ἀγάπη).

«Νά σκοτώνεις εἶναι ἔγκλημα ἐπειδή δώσαμε ἀριθμούς μητρώου στά ἀνθρώπινα πλάσματα» («Ἕνας τρελός»). Ὁ Θεός-νόμος λοιπόν ἀποσπᾶ τά ἀνθρώπινα ὄντα ἀπό τή φύση γιά νά τά ἐγγράψει στό ληξιαρχεῖο.

«Τό κράτος μπορεῖ νά σκοτώσει γιατί ἔχει τό δικαίωμα νά ἀλλάξει τή ληξιαρχική πράξη. Ἀφοῦ ὁδηγήσει στή σφαγή διακόσιες χιλιάδες ἄντρες, σέ ἕναν πόλεμο, διαγράφει ὕστερα τά ὀνόματά τους ἀπό τά μητρῶα του».

Τό ἄτομο ὅμως γιατί σκοτώνει; Γιατί σκοτώνει ὁ υἱοθετημένος νέος τή θετή του μητέρα («Τό ὀρφανό» - «L' Orphelin»); Γιατί πυροβολεῖ θανάσιμα τόν ἐμπρηστή ἀνιψιό του ὁ δασοφύλακας («Le carie»); Γιατί οἱ δυό χωριάτες κακοποιοί σκοτώνουν τό γάιδαρο χώνοντάς του τήν κάννη τοῦ τουφεκιοῦ στό στόμα, ἀνοίγοντάς του τά σφιγμένα δόντια («σάν νά 'θελαν νά τοῦ δώσουν νά πιεῖ τό φάρμακό του»), μέ τέτοιο σαδισμό καί μίσος θαρρεῖς καί ἐκδικοῦνται ἄνθρωπο («Ὁ γάιδαρος» - «L' Ane»); Εἶναι τρελός ὁ ἐραστής πού σκοτώνει τό ἄλογο τῆς ἀγαπημένης του (βάζοντάς του τό πιστόλι μέσα στό αὐτί), ἀπό ζήλεια ἐπειδή ἐκείνη τό καβαλοῦσε εὐτυχισμένη («τό σκότωσα... σάν ἄνθρωπο») («Ἕνας τρελός;»); Ὅπως σάν ἄνθρωποι σφάζονται οἱ δυό οἰκότροφοι –τό ἄλογο καί ὁ σκύλος– τοῦ Ζότωφ, στόν πάγκο τοῦ ζωογδάρτη, στό διήγημα τοῦ Τσέχωρ «Οἱ οἰκότροφοι» πού μετέφρασε ὁ Παπαδιαμάντης.[10] Ὅλα συγχέονται, ἐξομοιώνονται, ἀλληλοεξουδετερώνονται στόν Μωπασάν: δολοφόνος-θύμα, ἄνθρωπος-ζῶο, ἔγκλημα-διαυγής τρέλα, φόνος-ἀπάθεια, ἔρωτας-θάνατος, ἀγάπη-μίσος. Θαρρεῖς καί πρόσωπα, πράξεις, ἀφήγηση πέφτουν ἀκαθόριστα, ἀναπόφευκτα σ' ἐκείνη τήν παγίδα (τήν πανουργία) τῆς φύσης: στή συγχώνευση μέ τό ἀρχέγονο σκοτάδι τῆς μήτρας ὅπου κάποτε ὅλοι ἐπιστρέφουμε. Ἐρωτικές, φανταστικές, πολεμικές, ἐγκληματικές ἱστορίες ἔχουν στό βάθος τήν ἴδια ἀγωνία: τήν τυραννία τῶν αἰσθήσεων, τόν πόνο πού προκαλεῖ ὁ φόβος τοῦ θανάτου. Ἀλλά καί τό ἀντίδοτο αὐτοῦ τοῦ φόβου: τή φλογερή ἐπιθυμία τῆς ζωῆς.

Ὅπως τό ζῶο πεθαίνει τραγικά (ἀλλά λογικά) ἀπό τό φονικό χέρι τοῦ ἀνθρώπου, ἔτσι καί ὁ ἄνθρωπος σκοτώνει μέ ψυχρότητα κτήνους τόν συνάνθρωπό του. Καί γιά τό θάνατο αὐτό μπορεῖ ἐπίσης νά ὑπάρξει «λογική», μόνο πού εἶναι ἀκατανόητη. Σέ ἕνα μόνο διήγημά του ὁ Παπαδιαμάντης περιγράφει τή σκοτεινή αὐτή λογική τοῦ ἐγκλήματος, στή *Φόνισσα* (1903): ἡ Φραγκογιαννοῦ εἶναι «τό ὁριακό σύμβολο μίσους ζωῆς», ὅπως λέει ὁ Στέλιος Ράμφος· «βρῆκε στό ἔγκλημα τή μόνη δυνατή λυτρωτική ἀντίδραση στά βάσανα τοῦ ἀνθρώπου».[11] Πράττει τό κακό –ζώντας ἡ ἴδια μές στό κακό μέ τό φόβο τοῦ θανάτου– γιά νά σώσει τόν κόσμο. «Ζώντας γιά νά ἀποφύγει τό θάνατο, ἡ Φραγκογιαννοῦ καταλήγει νά τόν ὑπηρετεῖ καί νά τόν σκορπίζει μέσα καί τριγύρω της τυφλά». Ἀνεξιχνίαστα. Ἡ ἀθῶα γλυκύτητα τοῦ

9. Οἱ ἐγκληματικές ἱστορίες βρίσκονται συγκεντρωμένες στό *La petite Roque*, ἐπιμ. A. Fonyi, Gr-Flammarion, 1989.

10. Α.Π. Τσέχωφ, *Τέσσερα διηγήματα*, μτφρ. Ἀλέξ. Παπαδιαμάντης, πρόλογος Ζήσιμος Λορεντζάτος, ἐκδ. Δόμος, 2002.

11. «Ἡ παλινωδία τοῦ Παπαδιαμάντη», στό *Τριώδιον*, Ἁρμός, 1995.

Βιρτζίνια Γούλφ, 1935

κόσμου πού περιγράφει ὁ Ἀλέξανδρος Παπαδιαμάντης, μέ τούς ταπεινούς στεναγμούς καί ὀδύνες τῶν ἁπλῶν ἀνθρώπων, δέν θά ἰσορροποῦσε, δέν θά ἦταν πειστική καί ἀληθοφανής χωρίς τόν ἀντίποδά της, τήν κτηνωδία «τοῦ ἀπόλυτου κακοῦ, ὡς ἔκφραση τοῦ ἔσχατου πειρασμοῦ τοῦ ἀνθρώπου, πού εἶναι ὁ πειρασμός τοῦ φόνου».[12] Τό ἴδιο ὅπως καί στίς ἐρωτικές ἱστορίες τοῦ Μωπασάν, ὅπου δέν δικαιολογεῖται ὁ παράφορος αἰσθησιασμός χωρίς τήν παγερή ἀγωνία πού κατακλύζει τά διηγήματα τοῦ πολέμου καί τοῦ ἐγκλήματος.

Ἔρωτας τῶν αἰσθήσεων, «μελέτη τοῦ κακοῦ» ἤ «γοητεία τοῦ θανάτου»; Τρεῖς θεματικές πού συμπυκνώνονται σέ μία γιά τό Fin de siècle τοῦ 19ου αἰώ-

12. Πρόλογος Σταύρου Ζουμπουλάκη στή *Φόνισσα*, ἐκδ. Ἑστία, 2001.

να. Οἱ δύο συνομήλικοι κλασικοί, ὁ Μωπασάν καί ὁ Παπαδιαμάντης, ἐπιστρέφουν σάν σύγχρονοι συγγραφεῖς στό δικό μας τέλος τοῦ 20οῦ. Τί κοινό ἔχουν μεταξύ τους; Τί κοινό ἔχουν μέ ἐμᾶς; Κάθε ἐποχή «Fin de siècle» εἶναι σάν μιά συμπύκνωση τοῦ χρόνου, ὅπου ὁ ἄνθρωπος πού προσπαθεῖ νά τήν καταλάβει φέρει τό φορτίο ὅλου του *πρίν*, τόν αἰώνα δηλαδή πού κύλησε, καί ἐκεῖνο ὅλου τοῦ *μετά* (σάν τόν «ψυχικό χρόνο» τοῦ παπαδιαμαντικοῦ διηγήματος, κατά τόν Ράμφο, ὅπου «τό παρόν εἶναι σημεῖο προσπελάσεως τοῦ παρελθόντος στό μέλλον καί ὄχι ἀριθμός»). Πῶς νά σηκώσει κανείς ἕνα τόσο μεγάλο φορτίο; Μπορεῖ νά τό πετύχει αὐτό ἡ μικρή φόρμα τοῦ διηγήματος; Οἱ δύο κλασικοί τό ἀποδεικνύουν μέ τόν ποιητικό ρεαλισμό τους: ὁ ἕνας ἀπό τή φτωχή Ἑλλάδα, ὅταν περιγράφει τή γαλήνη καί τή θρησκευτικότητα τοῦ ἀνθρώπινου πόνου, ὁ ἄλλος ἀπό τήν ἔνδοξη Γαλλία, στιγματίζοντας τόν κυνισμό τῶν σαλονιῶν καί τή βάναυση ἀποκοτιά τῶν χωρικῶν. Δυό κόσμοι ἀκραῖα ἀντίθετοι, καί μεταξύ τους καί στό ἐσωτερικό τους, ἀλλά παραδόξως ὅμοιοι ὡς πρός τήν ἀνάγκη τους νά ἐκφράσουν τό ψυχικό τοπίο τῆς κοινωνίας τους καί νά τό ὑπερβοῦν. Τούς συμφιλιώνει μέ τή μελαγχολία του ὁ τρίτος τῆς «Τριανδρίας» (ὅπως τούς ὀνόμασε ὁ Σταῦρος Ζουμπουλάκης)[13] τῶν εὐρωπαίων διηγηματογράφων, ὁ κατά μία δεκαετία μεγαλύτερός τους Ἀντόν Τσέχωφ, πού ἔρχεται ἀπό τίς ἀπέραντες στέπες τῆς Ρωσίας. Τρεῖς ἀνόμοιες κοινωνίες, τρίαFin de siècle τοῦ 19ου διαφορετικῶν πολιτισμῶν τῆς Εὐρώπης –τό ἑλληνικό, τό γαλλικό καί τό ρωσικό– συγκλίνουν σήμερα ἀναπόφευκτα σέ ἕνα: τό δικό μας τέλος του αἰώνα, τό «παγκόσμιο» καί τό πιό μελαγχολικό.

Ὅταν ὁ Τσέχωφ τό 1890 ταξίδεψε στά κάτεργα τῆς νήσου Σαχαλίνης γιά νά καταγράψει καί νά ἐρευνήσει (ἴσως καί γιά νά ἀνακουφίσει) τίς συνθῆκες ζωῆς τῶν βαρυποινιτῶν καί ἐκτοπισμένων, πληρώνοντας τό τίμημα ἀκριβά, κανείς δέν καταλάβαινε τί λόγο εἶχε νά τό κάνει. «Εἶμαι εὐχαριστημένος», ἔγραφε, ὄχι χωρίς μαῦρο χιοῦμορ, «πού μέσα στή λογοτεχνική μου γκαρνταρόμπα ὑπάρχει καί μιά βαριά στολή κατάδικου». Κάπως ἔτσι θά μποροῦσαν νά σκέφτονται ἴσως σήμερα καί οἱ «Γιατροί χωρίς σύνορα». Ἡ ἐμεῖς οἱ σύγχρονοι ἀναγνῶστες μπροστά στό ράφι τῆς βιβλιοθήκης μας μέ τούς κλασικούς συγγραφεῖς.

13. Γκύ ντέ Μωπασάν, *Ἡ κληρονομιά*, μτφρ. Ἀλέξ. Παπαδιαμάντης, πρόλογος Στ. Ζουμπουλάκη, ἐκδ. Δόμος, 2003. Ἡ πρώτη συγκριτική προσέγγιση τῶν τριῶν συγγραφέων ὀφείλεται στήν Ε. Πολίτου-Μαρμαρινοῦ καί ἀνακοινώθηκε στό Α΄ διεθνές συνέδριο γιά τόν Παπαδιαμάντη τό 1991.

ΧΡΗΣΤΟΣ ΚΑΤΣΙΚΑΣ-ΚΩΣΤΑΣ ΘΕΡΙΑΝΟΣ

«Ἡ ἐκπαίδευση τῆς ἀμάθειας», ἐκδ. Gutenberg, Ἀθήνα 2005

Ἀγαπητοί ἀναγνῶστες, συγχωρέστε με. Δέν θά σᾶς πῶ τίποτε γιά τό βιβλίο τῶν Κάτσικα καί Θεριανοῦ πού, πιθανόν, νά εἶναι ἐνδιαφέρον. Ὁ πρῶτος, ἄλλωστε, τῶν συγγραφέων ἔχει νά ἐπιδείξει ἀξιόλογο, δημοσιογραφικό κυρίως, ἔργο (ἐφ. *Τά Νέα*), γιά τά δρώμενα τῆς ἑλληνικῆς ἐκπαίδευσης. Ἀλλά νά, δέν ἔχει περάσει πολύς καιρός (Νοέμβριος 2002) πού ἔτυχε νά μεταφράσω ἕνα δοκίμιο ἀπό τά γαλλικά, τοῦ Ζάν Κλώντ Μισεά, ἀκριβῶς μέ τόν ἴδιο τίτλο,* πού ἔχει τό ἄρτι ἐκδοθέν βιβλίο τῶν Κάτσικα-Θεριανοῦ: *Ἡ ἐκπαίδευση τῆς ἀμάθειας*. Ἡ δικιά μου μετάφραση τῆς *Ἐκπαίδευσης τῆς ἀμάθειας* ἔγινε γιά τίς ἐκδόσεις «Βιβλιόραμα». Ἡ καινούργια *Ἐκπαίδευση τῆς ἀμάθειας* δημοσιεύεται σχεδόν τρία χρόνια μετά «τή δική μου», ἐνῶ οἱ συγγραφεῖς τήν γνωρίζουν καθ' ὅσον παραπέμπουν σ' αὐτήν τρεῖς φορές: σελ. 17 (ἐδῶ ὁ Μισεά φέρεται ὡς ΜΙΣΕΛ καί ἡ παραπομπή γίνεται στήν ἑλληνική μετάφραση), σελ. 26 ἡ παραπομπή γίνεται στή γαλλική ἔκδοση τοῦ 1999 καί τό ὄνομα τοῦ συγγραφέα ἀναγράφεται σωστά, ΜΙΣΕΑ, τέλος στή σελ. 61 ὅπου ὁ συγγραφέας ἐπανέρχεται ὡς ΜΙΣΕΛ.

Δέν θά κάνω κανένα σχόλιο οὔτε χαρακτηρισμό. Νά πῶ μόνο ὅτι στή σελίδα 6 τοῦ βιβλίου τῶν Κάτσικα-Θεριανοῦ, ἐκεῖ πού συνήθως καταγράφεται ἡ ταυτότητα τοῦ βιβλίου, οἱ ἐκδόσεις Gutenberg, ὡς εἶχαν δικαίωμα ἀπό τόν νόμο, ἀναγράφουν: «Ἀπαγορεύεται ἡ ἀναδημοσίευση καί γενικά ἡ ὁλική, μερική ἤ περιληπτική ἀναπαραγωγή καί μετάδοση ἔστω καί μιᾶς σελίδας τοῦ παρόντος βιβλίου [...] Ν. 2121/93, ἄρθρο 51. Οἱ παραβάτες διώκονται (ἄρθρο 13) καί τούς ἐπιβάλλονται κατάσχεση, ἀστικές καί ποινικές κυρώσεις σύμφωνα μέ τόν νόμο (ἄρθ. 64-66)». Πιθανόν αὐτές οἱ δρακόντιες κυρώσεις γιά τήν προστασία τῆς πνευματικῆς ἰδιοκτησίας νά μήν ἰσχύουν γιά τήν ἰδιοποίηση τοῦ τίτλου μιᾶς ξένης ἐργασίας. Προσωπικῶς, δέν θά ψάξω τή διαλεύκανση αὐτοῦ τοῦ νομικοῦ θέματος ἐκεῖ πού κατά νόμον διερευνῶνται τά σχετικά. Ὁ ἐκδότης τῆς μετάφρασής μου ἄς πράξει ὅ,τι νομίζει. Θά συνιστοῦσα μόνον σέ περίπτωση ἀναδημοσίευσης τοῦ βιβλίου τους οἱ δύο συγγραφεῖς νά γράψουν σωστά τό ὄνομα τοῦ γάλλου συγγραφέα. Ἄν τό νομίζουν ἀναγκαῖο.

Ἄγγελος Ἐλεφάντης

* Γαλλική ἔκδοση Jean-Claude Michèa, *L' enseignement de l'ignorance et ses conditions modernes*, ἐκδ. Micro-Climats, 1999.

ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΑ ΜΠΑΔΑ
Ὁ κόσμος τῆς ἐργασίας

Οἱ ψαράδες τῆς λιμνοθάλασσας Μεσολογγίου (18ος-20ός αἰώνας), ἐκδ. Πλέθρον 2004

τοῦ Νίκου Ἀντωνάτου

Μέ ὅσο ψυχρό ἐπιστημονικό ἤ ἐπαγγελματικό μάτι κι ἄν κοιτάξει κανείς τά ἔργα πού προῆλθαν ἀπ᾽ τή συνεργασία ἀνθρώπου καί θάλασσας, δέν μπορεῖ παρά στό λοξοκοίταγμά του νά κρεμαστεῖ καί μιά εἰκόνα σπάνιας ὁμορφιᾶς ἤ γαλήνιου ρεμβασμοῦ, ὡς ἴσως τό πιό ἀκριβό ἀποτέλεσμα αὐτῆς τῆς (ἀμφίρροπης συχνά) συνεργασίας. Κι ἀκόμη μ᾽ αὐτό τό λοξοκοίταγμα πάνω στά ἔργα τοῦ ἀνθρώπου καί στῆς φύσης δένει τούς συνειρμούς ἡ ἄλλη ματιά ἡ πιό βαθειά θεμελιωμένη στίς ἀνάγκες τῆς ψυχῆς, πού κατά τήν ἀναζήτηση τοῦ δρόμου ἤ τοῦ προορισμοῦ της, ὅλους μᾶς ἐρωτᾶ ἀνελλιπῶς. Ὅπου κανείς κι ἄν ἔχει γεννηθεῖ, παράλληλα μέ τή γλώσσα πού μιλιέται ἀπ᾽ τούς ἀνθρώπους, μαθαίνει καί ὅλων τῶν στοιχείων τοῦ τόπου του ν᾽ ἀκούει τή γλώσσα: τῶν ἤχων καί τῶν σωπασμῶν, γῆς, οὐρανοῦ καί θάλασσας μέ τή χλωρίδα καί τήν πανίδα τοῦ καθενός ξεχωριστά.

Τό Μεσολόγγι, ἡ πολιτεία τοῦ νεροῦ, ἡ πόλη πού βρίσκεται λίγα σκαλιά πιό κάτω ἀπό τήν ἐπιφάνεια τῆς θάλασσας, συμπλέει ἀκούραστο στά ἤρεμα νερά τῆς λιμνοθάλασσας ἀνά τούς αἰῶνες. Στά ὕφαλά του –κάπου ἕνα μέτρο κάτω ἀπ᾽ τό ἀνασκαμμένο χῶμα– ἡ θάλασσα ὑποβόσκουσα ἀναβλύζει μέσ᾽ ἀπό τά κατώγια τῶν σπιτιῶν του. Ὁ Θουκυδίδης ἱστορώντας πολεμικές ἐπιχειρήσεις στήν περιοχή μας, ἐμμέσως μᾶς πληροφορεῖ γιά τή συμβολή τοῦ Ἀχελώου στή διαμόρφωση τοῦ προσχωσιγενοῦς ἐδάφους της καί κατ᾽ ἐπέκταση τῆς θαλάσσιας ἀπεμπλοκῆς της, λέγοντας «...μέγας ὢν ὁ ποταμός προσχοῖ ἀεί». Οἱ γηγενεῖς κάτοικοί του μιλοῦν καί συμπεριφέρονται ὅπως οἱ ναυτικοί, μάλιστα δέ αὐτοί τῶν περασμένων ἐποχῶν εἶναι γερά σημαδεμένοι, ὅπως καί οἱ προκάτοχοι τοῦ τόπου τους πειρατές. Τά ὀνόματά τους τίς περισσότερες φορές στίς μεταξύ τους σχέσεις δέν ἰσχύουν· ἀποσιωπῶνται καί ἐπικρατοῦν τά παρανόματα, διορθώνοντας ἔτσι ὀνόματα πού ἀπό μόνα τους δέν λένε τίποτε, καί φτιάχνοντας ἐκεῖνα τοῦ δικοῦ τους ἐνεργοῦ πολιτισμοῦ, συμβάλλοντας παράλληλα σ᾽ ἕνα ἀριστοφανικό ἐκ τῶν ἐνόντων κλίμα.

«Ψαρεύοντας –λέει ὁ Ἐλύτης– ἔρχεται ἡ θάλασσα». Φέρνει τά πλοῖα, φέρνει τίς βάρκες, τά καΐκια. Τά πλοῖα μέ τούς ναυτικούς, τίς βάρκες, τά καΐκια μέ ψαράδες. Φέρνει τῆς λιμνοθάλασσας γαῖτες καί πριάρια. Φέρνει καί μιᾶς λιμνιώτισσας τόν ἄντρα ἀπ᾽ τά «καμάκια». Κάποτε πρίν ἀπό τήν ἀποξήρανση τήν καταστροφική, ἐκεῖ πού ἐκτεινόταν ὁ Μῶλος, δυτικά τῆς πόλης, μέ τό πέτρινο πεζούλι του, τίς γραμμές τοῦ τρένου καί τούς παραθαλάσσιους εὐκαλύπτους, ἄραζαν μεσημέρι μέ τά λευκά πανιά οἱ γαῖτες, γυρίζοντας ἀπ᾽ τά «καμάκια».[1] Ὁμαδικός τρόπος ψαρέματος, ἀπ᾽ τούς ἐλεύθερους ἁλιεῖς –τούς ἐπονομαζόμενους καί «σκάπουλους». Ἔφερναν, λοιπόν, στόν ὦμο τό ἄλμπουρο μέ διπλωμένα τά πανιά μαζί καί τό σταλίκι, καί μέ τό ἄλλο χέρι κρατοῦσαν τό πανέρι μέ τά ψάρια καί βάδιζαν, ξυπόλυτοι μέ τά μπατζάκια σηκωμένα, γιά τήν ψαραγορά.

«Πολύδονα σώματα ἁλιβαφῆ», λέεις στούς *Πέρσες*

---

* Τό κείμενο πού δημοσιεύεται, μέ τίς ἀναγκαῖες προσαρμογές καί ἀλλαγές, διαβάστηκε στίς 26/02/05 στήν παρουσίαση τοῦ ἐν λόγω βιβλίου, πού ἔγινε στό Κέντρο Λόγου καί Τέχνης «ΔΙΕΞΟΔΟΣ» τῆς Ι. Π. Μεσολογγίου.

1. Ἄλλοι τρόποι ψαρέματος: πρυές (λάμπες ἤ πυροφάνι), σταφνοκάρι, παραγάδι, βολκός (γιά χέλια), τράινα (γιά κέφαλους), συρτή (γιά λαυράκια), μισοδρόμισμα (μέ καμάκι).

ὁ Αἰσχύλος. Δέν εἶχε τό πρόσωπο ἀκόμη καταχτήσει τήν προσωπική του σχέση, σπάζοντας τό φράγμα τῆς ἀρχαϊκῆς ἀφαίρεσης. Κι ἐγώ παιδί, ἔβλεπα τά μπράτσα τους ψημένα, τά πρόσωπα γαρνιρισμένα μέ τῆς θάλασσας τίς πιέτες, καί τά μάτια τους «δυό ἄγρυπνες πρυές, δυό φῶτα πειρατικά», ὅπως μᾶς τούς συστήνει ὁ Τάσος Γιανναρᾶς σ' ἕνα του ποίημα.[2]

Ψαρεύοντας, λοιπόν, ἔρχεται ἡ θάλασσα. Σ' αὐτό τό ποιητικό ἀνάλογο, πιθανότατα παρέσυρε τόν Ἐλύτη ἡ λαϊκή παράδοση, πού μέ τό παράδοξο πρωθύστερο σχῆμα της μᾶς προειδοποιεῖ περιπαιχτικά καί πάντως εὐχάριστα πώς «τρώγοντας, ἔρχεται ἡ ὄρεξη».

Ἡ ζωή καί οἱ ἀγῶνες τῶν ψαράδων γιά τήν ὑπεράσπιση τῶν δικαίων τους, περιγράφονται διεξοδικά στό βιβλίο τῆς Κωνσταντίνας Μπάδα, πού παρουσιάζεται σήμερα, μέ ὅλα ἐκεῖνα τά στοιχεῖα πού ἡ ἔρευνα τῆς συγγραφέως ἀνέσυρε ἀπό ἀρχεῖα, γραπτές πηγές καί προφορικές μαρτυρίες.

Ὅλη αὐτή ἡ ἀναστάτωση στήν πόλη, ἔμεινε χρόνια στήν παιδική ψυχή μου μνήμη παρακείμενη καί θέλω ἐδῶ νά ἀνασύρω δεμένη μέ αὐτή, μιά θεατρική παράσταση, δοσμένη ἀπό τήν Ἑλληνική Περιηγητική Λέσχη στήν ὕπαιθρο τοῦ λιμανιοῦ τό 1956, στίς 25 καί 26 Μαΐου, μέ θέμα τούς ἀγῶνες τῶν ἐλεύθερων ἁλιέων (σκάπουλων), γιά τήν ἵδρυση τοῦ συνεταιρισμοῦ τους. Στήν παράσταση εἶχαν λάβει μέρος πολλοί γνωστοί ἠθοποιοί (Ἀλ. Κατσέλη, Γ. Γληνός, Ἰορ. Μαρίνος, Χρ. Νέζερ, Χ. Εὐθυμίου, Τζ. Ρουσέα κ.ἄ.). Τούς συνέδραμαν δέ πολλοί ψαράδες μέ τίς γαῖτες καί τά πριάρια τους, δίνοντας στήν παράσταση τό σῶμα καί τό αἷμα τῆς θάλασσας, καί στούς θεατές τήν παράσταση τοῦ πραγματικοῦ. Τόν ἑπόμενο χρόνο γυρίστηκε ἀπ' τό Γ. Ζερβό ἡ ταινία «Ἡ λίμνη τῶν πόθων» (μέ Φούντα, Καρέζη, Ζωίδου, Ζησιμάτο), μέ τό ἴδιο θέμα, τώρα λόγῳ κινηματογράφου, διανθισμένο μέ μιά ἱστορία πάθους καί ἐρωτισμοῦ, στοιχεῖα τῆς «λίμνης» ἐγγενῆ, ὅπως καί τά αὐτοφυῆ ἁρμυρίκια της. Κι ὁ Μαλακάσης πάλι προσεγγίζοντας μιά παλιά ἐρωτική ἱστορία, μᾶς λέει γιά κάποια Μπίλιω στό ὥριμό του «*Μεσολογγίτικο*» ἀρχίζοντας ἔτσι:

Ἡ κόρης ἑνός θαλασσινοῦ κι ἑνός λιμνιώτη
ἡ ἀδερφή κι ἡ μοσχοθυγατέρα

Τό βιβλίο χωρισμένο σέ τρεῖς ἑνότητες (α. Ἡ μνήμη καί ἡ ἱστορία τοῦ τόπου, β. Τεχνολογία καί ἁλιεία καί γ. Ἐργασία καί οἰκογένεια), διερευνᾶ τήν ἱστορικότητα τῆς καθημερινῆς ζωῆς καί κουλτούρας τῶν ψαράδικων κοινοτήτων τῆς λιμνοθάλασσας Μεσολογγίου - Αἰτωλικοῦ. Γιά πρώτη φορά στά νεότερα χρόνια ἡ περιοχή προκαλεῖ τό ἐνδιαφέρον, πέραν τῆς σημαντικῆς ἱστορίας της, γιά νά μελετηθεῖ μέ μιά νέα διεπιστημονική μέθοδο ἡ ὀργάνωση τῆς ἤπιας λιμνοθαλάσσιας ἐκμετάλλευσης, μέ βάση τίς δεσμεύσεις τῆς τοπικῆς οἰκολογίας, τή συσσωρευμένη ἐμπειρία καί τήν κουλτούρα.

Οἱ ψαράδικες κοινωνίες τῆς περιοχῆς Μεσολογγίου - Αἰτωλικοῦ, ἀναπτύχθηκαν μέ τή σημερινή μορφή, σέ βάθος χρόνου ὄχι πολύ μεγάλου, μέ ἰδιαίτερα χαρακτηριστικά τήν ἐνάλια πρόχειρη κατοικία –πελάδα– θεμελιωμένη ἐπί πασσάλων στά ἀβαθῆ νερά, καί τή «γαῖτα» (μικροῦ μεγέθους βάρκα χωρίς καρίνα), ἡ ὁποία ἔφερε πανί γιά πλεύση καί «σταλίκι» ἤ «μπραχάλα» γιά σπρώξιμο μέ τά χέρια, στοιχεῖα πού προσιδιάζουν στά ἀβαθές τῆς λιμνοθάλασσας.

Ἡ λιμνοθάλασσα χωρίζεται στήν ἀνατολική, ἐκείνη τῆς Κλείσοβας, καί στή δυτική, ἐκείνη τοῦ Μεσολογγίου (μ' ἕνα μικρό κομμάτι στίς ἀπολήξεις τοῦ Αἰτωλικοῦ), τό ἴδιο ὅπως καί οἱ ψαράδες της, χωρίζονται στούς ἐλεύθερους ἁλιεῖς (τούς σκάπουλους), καί στούς ἰβαράδες.[3] Ἀνάμεσα στίς δύο αὐτές κατηγορίες, ὅπου μ' εὐστοχία τό βιβλίο διασώζει τό διαχωρισμό ὅτι «οἱ ἰβαράδες ἁλιεύουν, ἐνῶ οἱ σκάπουλοι ψαρεύουν», τήν πρωτοκαθεδρία κατεῖχε ἡ δεύτερη κατηγορία, ἐκείνη τῶν σκάπουλων ὄχι μόνο ἀριθμητικά, ἀλλά καί ὡς ὁμάδα μέ δυναμική συμμετοχή στήν τοπική κοινωνία, κι ἀκόμη πιό πέρα, καταυγάζοντας μέ τήν παρουσία της τόν ἰδιαίτερο χαρακτήρα τῆς πόλης.

Ἡ ἁλιεία, κατ' ἐξοχήν ἀνδρική ἀπασχόληση, κράτησε μακριά της ὥς τώρα τό χαρακτήρα τῆς γυναίκας, περιορίζοντάς την σέ βοηθητικές ἐργασίες παράλληλα μέ τήν οἰκοκυρική. Οἱ ἄντρες-κυνηγοί ἐκτεθειμένοι στούς κινδύνους καί τίς ἀντιξοότητες τῆς θάλασσας σήκωσαν τό κύριο ἔργο τῆς ἁλιευτικῆς, υἱοθετώντας φυσικά κι ἀνάλογη φυλετική συμπεριφορά, ἀλλά ἡ κούνια πού τούς κούναγε, ἦταν γυναικεία ἐξαρχῆς ὑπόθεση. Γαῖτα καί πριάρι, χωρίς ὄνομα κι ἀριθμό νηολογίου, ὑπῆρξαν κανόνας καί κλίμακα ζωῆς, πού γύρω τους, γύρω ἀπό τήν «ἐλεύθερη ἁλιεία», συναρθρώνονταν ἄλλες κατηγορίες ἐπαγγελμάτων ἀμέσως ἤ ἐμμέσως. Ἀλλ' ὅπως ξέρουμε, κι οἱ πίνακες τοῦ βιβλίου ἐπαληθεύουν, αὐτή ἡ κατηγορία τείνει νά ἐκμηδενιστεῖ, ἀφοῦ σύμφωνα μέ τά στοιχεῖα τῶν πινάκων στό ἐπάγγελμα εἰσέρχεται μόλις ἕνα 5,1%, ἐναντι ἐξερχόμενων σέ ποσοστό 42,8%, δηλαδή ροή 1/8 (πίν. 1, σελ. 102).

Ἐδῶ ἐπικαλοῦμαι καί τά στοιχεῖα μιᾶς πρόσφατης ἔρευνας τῆς ἐφημερίδας *Καθημερινή*, δημοσιευμένα στό φύλλο της 23/01/05, ὅπου στήν κατηγορία «εἰδικευμένοι γεωργοί, κτηνοτρόφοι, δασοκόμοι καί

2. Ἀπό τή μοναδική ποιητική συλλογή *Τά τραγούδια τοῦ Ἀνήλιαγου* (ἐπανέκδ. Γαβριηλίδης 2004). Ὁ Ἀναστάσιος Γιανναρᾶς (1920-1977) ἦταν τακτικός καθηγητής τῆς Ἱστορίας τῆς Φιλοσοφίας στό Πανεπιστήμιο Ἀθηνῶν.

3. Ἰβάρια ἤ διβάρια: τόποι εἰσόδευσης καί φυσικῆς ἐκτροφῆς ψαριῶν στή «λίμνη», περιφραγμένοι μέ καλαμωτή ἤ πλαστικό (μετέπειτα) πλέγμα (ἰχθυοτροφεῖα).

ἁλιεῖς», τό ποσοστό τῶν ἀπασχολουμένων παρουσιάζει τή μεγαλύτερη καί πιό ἐντυπωσιακή μείωση κατά τήν τελευταία 10ετία, ἀπό 20,8% τό 1993, σέ 12,06% τό 2004, δηλ. μείωση 8,74 ποσοστιαῖες μονάδες ἤ ποσοστό 42%.

Τά ἰβάρια ἀποδείχτηκαν πιό ἀνθεκτικά στίς νέες ἀνάγκες, ἴσως γιατί οἱ ἐργαζόμενοι σ' αὐτά προσιδιάζουν περισσότερο στή μισθωτή ἐργασία, κατατασσόμενη στόν τριτογενή τομέα, πού κατά τήν πιό πάνω ἔρευνα παρουσιάζει συνολική αὔξηση 110%. Ἀλλά γιά πόσο ἀκόμη, γιατί κάποια στιγμή θά ἔχουμε κι ἐδῶ, ἴσως, τό φαινόμενο τῆς ἀντικατάστασής τους ἀπό ξενικῆς καταγωγῆς προσωπικό. Ἡ ἀντικατάστασή τους βέβαια δέν εἶναι ἀπαραιτήτως κακό πράγμα, ἄν σκεφτεῖ κανείς ὅτι οἱ μετανάστες στή χώρα μας, ἔλυσαν περισσότερα προβλήματα, ἀπ' ὅσα ὁ ἐρχομός τους δημιούργησε, προσθέτοντας μέ τήν ἐργασία τους πλοῦτο πού ἄλλως θά εἶχε διαφύγει. «Οἱ πολιτισμένοι –λέει ὁ Γάλλος ἐθνολόγος Κλώντ Λεβί-Στρώς στούς *"Θλιμμένους τροπικούς"* του– ἀντίθετα ἀπ' τούς πρωτόγονους, παράγουν πολύ τάξη στόν πολιτισμό τους, ἀλλά καί πολύ ἐντροπία στήν κοινωνία τους, δηλαδή κοινωνικές συγκρούσεις κ.λπ.». Ἡ χρήση τῶν δούλων, τῶν δουλοπάροικων μετά, τοῦ προλεταριάτου τῆς βιομηχανικῆς ἀνάπτυξης ἀκολούθως, καί τώρα τοῦ σύγχρονου μεταναστευτικοῦ ρεύματος, ἀποβλέπει στήν ὑπέρβαση τῆς ἐντροπίας, πού τό ἴδιο τό σύστημα παράγει, διασφαλίζοντας ἔτσι τήν διαιώνισή του.

Σάν ἦχοι πανηγυριοῦ καί σάν σκοποί μακραίωνοι στ' αὐτιά μου ἀκόμη ἀντηχοῦν τῶν ἰβαριῶν οἱ ὀνομασίες: τῆς Κλείσοβας καί τοῦ Βασιλαδιοῦ, τοῦ Προκοπάνιστου καί τῆς Θολῆς, τοῦ Πόρου, τοῦ Παλιοπόταμου, ἤ τῆς Πλώσταινας, πού δέν ὑπάρχει μετά τήν ἀποξήρανση τῆς δυτικῆς λιμνοθάλασσας καί τήν οἰκοπεδοποίηση τῆς περιοχῆς, πού παρέσυρε σχεδόν ὁλόκληρη τήν πόλη στό χαμό μιᾶς ἄχρωμης μεταλλαγῆς. Τό μικρό καί σύντομο Μεσολόγγι, μέ τήν πιό μεγάλη ἱστορική πυκνότητα ἀπό τίς πόλεις τῆς νεότερης Ἑλλάδας, προσδεμένο στή θάλασσα, χωρίς νά μεγαλώσει, ἀπόχτησε μέ μέσα τεχνικά τά χαρακτηριστικά μιᾶς μεγαλούπολης, δείχνοντας ἔτσι ὅπως μιά πόλη κάτω ἀπό μεγεθυντικό φακό.

Ἀπ' τούς ψαράδες τῆς δυτικῆς «λίμνης», λίγοι ζοῦσαν σέ πελάδες, κατά μῆκος τοῦ Μώλου, μερικές ἀπ' τίς ὁποῖες σώζονται ἀκόμη ξέμπαρκες στή στεριά. Οἱ πιό πολλοί ζοῦσαν μέ τίς οἰκογένειές τους σέ πελάδες στημένες μέσα στήν ἀνατολική «λίμνη», ὅπου ἐκεῖ δέ ἀπόμεινε τίποτε, ἡ θάλασσα ἐρήμωσε καί κατοικήθηκε. Ὁλόκληρο τό οἰκοσύστημα[4] ἀποτραβήχτηκε καί περιορίστηκε ἐξ αἰτίας τῆς κατακτητικῆς μανίας, ἐνῶ ὑπῆρχε ἄλλος χῶρος νά ἱκανοποιήσει τίς οἰκιστικές ἀνάγκες τῶν κατοίκων τῆς περιοχῆς. Κι αὐτή ἡ παράλογη ἐπιβάρυνση συνεχίζεται ὡς σήμερα ἀσταμάτητα μέ παντοίους τρόπους, ἔτσι πού τά ἀδιέξοδά της γίνονται πρόξενοι τῆς τιμωρητικῆς συμπεριφορᾶς τῆς φύσης, κι ὁ νοῦς μας πιά νά ξεστρατίζει «οὐ τό πᾶν ἔχων, ἐλπίδος φίλον θράσος» (πάλι ὁ Αἰσχύλος).

Ἤδη, ἀκοῦμε, ἡ ἐκτροπή τοῦ Ἀχελώου περνάει σέ νέα φάση. Ὁ πείσμων ΥΠΕΧΩΔΕ, ἀδιαφορώντας γιά τίς ἀντίθετες ἀποφάσεις τοῦ ΣτΕ, καί τῆς Ε.Ε., προχωράει στή σταδιακή ἐκτέλεση τοῦ ἔργου, πού ἰσοδυναμεῖ μέ «ἐκτροπή τῆς λογικῆς καί τῆς ἀξιοπιστίας τῶν Ἑλλήνων πολιτικῶν» (*Καθημερινή*, 20/02/05), προκειμένου νά κλείσει τό κομματικό του ἰσοζύγιο, καί μέ τρόπο πού ἁρμόζει σέ παλιούς κουτσαβάκηδες. Ἔτσι ἡ ὑπεράσπιση ὅλου τοῦ οἰκοσυστήματος ἀπόμεινε στά χέρια τῶν τριῶν θεόσταλτων περιβαλλοντικῶν ὀργανώσεων, πού παρεμπόδισαν ὥς τώρα τό ἔργο.

Τό βιβλίο τῆς Κ. Μπάδα, δέν ἔρχεται νά λύσει κανένα πρόβλημα, ὅσο νά ἐκθέσει καί νά θέσει σέ κοινή γνώμη καί χρήση τά ἀποτελέσματα τῆς πολύχρονης ἔρευνάς της γιά τήν ὥς τώρα ἱστορική διαδρομή τῶν μέσων καί τρόπων ἐκμετάλλευσης τῆς λιμνοθάλασσας ἀπό τούς κατοίκους τῆς περιοχῆς μας. Ἀκολουθώντας τίς πιό σύγχρονες μεθόδους τῆς ἐπιστημονικῆς ἔρευνας, ὅπου σύμφωνα μέ τά πολιτιστικά στερεότυπα τῆς περιοχῆς καί παρεμβάλλοντας στή διάταξη τῆς ἔρευνας ζωντανές μαρτυρίες ψαράδων, τοῦ ἱστορικοῦ δηλαδή ὑποκειμένου τῆς ἔρευνας, συνδυάζει ἱστορία, λαογραφία, οἰκονομία καί ἀνθρωπολογία σέ μιά νέα θεώρηση πού ἔχει ἀποκληθεῖ «πολιτισμική οἰκολογία». Ὁ πλούσιος σχολιασμός στό τελευταῖο μέρος τοῦ βιβλίου, ἀλλά καί ἡ φτωχή δευτερογενής βιβλιογραφία, παρά τό ἐνδιαφέρον πού παρουσιάζει ἡ περιοχή, τό καθιστοῦν βιβλίο μακρᾶς πνοῆς, βιβλίο ἀναφορᾶς καί ταυτότητας, πού ἔρχεται νά μᾶς διαφωτίσει καί νά ἀναταράξει τήν σιωπή καί τήν ἐγκατάλειψη πού περιβάλλει τόν τόπο μας.

Ἔτσι καί καθόσον τῶν ἀνθρώπων «βραχύ μέτρον» ἔχει ὁ καιρός, ἄς τελειώνουμε ὄχι μέ τόνους ἐλεγειακούς ὅπως ἁρμόζει στή σημερινή εἰκόνα ἐρήμωσης, ἀλλά λέγοντας ὅτι, ὅπως ἡ γῆ καί ὅπως ἡ γυναίκα - κομμάτι της, κι ἡ θάλασσα πρέπει νά καλλιεργηθεῖ γιά νά δώσει τούς καρπούς της. Τό ἀντίθετο μόνο συμφορές θά φέρει. Ἀκοῦστε, λοιπόν, τούς παλιούς ψάραδες, ἀκοῦστε αὐτούς πού ξέρουν, τέλος ἀκοῦστε καί τόν ποιητή πού λέει:

ἄς ἔρθει νά μέ κοιμηθεῖ ὅποιος θέλει
μήπως δέν εἶμαι ἡ θάλασσα;

(Σεφέρης)

4. Ἡ περιοχή, ἕνα τοπίο ἰδιαιτέρου κάλλους, προστατεύεται ὡς ὑγροβιότοπος διεθνοῦς σημασίας, ἀπό τήν συνθήκη τοῦ Ραμσάρ, πού ἰσχύει ἀπ' τό 1975 καί ἔχει ὑπογραφεῖ ἀπό 144 χῶρες, μεταξύ τῶν ὁποίων καί ἡ Ἑλλάδα φυσικά.

ΝΑΠΟΛΕΩΝ ΖΕΡΒΑΣ: «Ο ΜΙΣΘΟΦΟΡΟΣ» ΑΠΟ ΤΑ ΑΡΧΕΙΑ ΤΟΥ ΕΔΕΣ

Ἀποστόλου Λευτέρης, Σαμπατακάκης Θεόδωρος (παρουσίαση, σχολιασμός, εἰσαγωγή), ἐκδ. Φιλίστωρ, Ἀθήνα 2005

τοῦ Γιώργου Μαργαρίτη

Τό τελευταῖο δεκαήμερο τοῦ 1944, καθώς οἱ δυνάμεις τοῦ ΕΛΑΣ διέλυαν, χωρίς πρακτικά νά συναντοῦν ἀντίσταση, τίς δυνάμεις τοῦ ΕΔΕΣ στήν Ἤπειρο, ὁ ἐπικεφαλῆς τῶν τελευταίων, στρατηγός Ζέρβας, σέ μία σειρά ἀπό ὀξύτατες παρεμβάσεις του στούς ἐκπροσώπους τῆς βρετανικῆς στρατιωτικῆς ἀποστολῆς (Δύναμη 133), θέλοντας νά δικαιολογήσει τήν κατάρρευση τῶν δυνάμεών του, κατηγόρησε τούς Βρετανούς ὡς αἰτία τῆς ἀδυναμίας του καί τῶν δεινῶν πού ἀντιμετώπιζε. Σύμφωνα μέ τά λεγόμενά του οἱ Ἄγγλοι τόν ἐγκατέλειψαν καί τόν πρόδωσαν, στό ὄνομα κάποιων ἀνομολόγητων σκοπιμοτήτων καί συνεπακόλουθων σκοτεινῶν σέ βάρος του σχεδίων. Οἱ Βρετανοί ἀξιωματικοί, ἁρμόδιοι γιά τή δύναμη 133, ἐμφανῶς ἀπηυδησμένοι ἀπό τίς βαρύτατες κατηγορίες τοῦ Ζέρβα, περιορίστηκαν στό νά ἀπαντήσουν παραθέτοντας ἁπλῶς ἕναν κατάλογο μέ μερικά ἀπό ὅσα ἡ ὑπηρεσία τους παρέδωσε στόν ΕΔΕΣ τοῦ Ζέρβα ἀπό τήν 1η Ἰανουαρίου τοῦ 1944 ὡς τόν Δεκέμβριο τοῦ ἴδιου ἔτους.

Σέ αὐτόν τόν κατάλογο περιλαμβάνονταν 5.000 ἐλαφρά ὅπλα (τά περισσότερα αὐτόματα) μέ 7.500.000 σφαῖρες, 140 ὅλμοι τῶν τριῶν ἰντσῶν ἤ τῶν 81 χλστ. μέ 16.000 βλήματα, τέσσερα ὀρειβατικά πυροβόλα τῶν 75 χλστ. μέ ἀνάλογα πυρομαχικά, 6.000 ἐξαρτύσεις καί 16.000 πλήρεις στολές καθώς καί τό ἐντυπωσιακό ποσό τῶν 168.800 χρυσῶν λιρῶν (FO 371/48244, R. 198, 28.12.1944). Οἱ ἀποστολές αὐτές ἀποτελοῦσαν συνέχεια τῶν ἐντυπωσιακῶν σέ ὄγκο ἀποστολῶν τοῦ 1943 καί εἰδικά τῆς περιόδου Ὀκτωβρίου-Δεκεμβρίου τοῦ ἴδιου ἔτους, ὅταν οἱ δυνάμεις τοῦ ΕΔΕΣ εἶχαν ἐμπλακεῖ σέ συγκρούσεις μέ τίς δυνάμεις τοῦ ΕΛΑΣ στήν Ἤπειρο. Ἄς προστεθεῖ ὅτι ἡ πλουσιοπάροχη αὐτή βρετανική βοήθεια στάλθηκε σέ μία περίοδο στή μεγαλύτερη διάρκεια τῆς ὁποίας (Φεβρουάριος-Ἰούνιος 1944) ὁ ΕΔΕΣ βρισκόταν σέ «ἀνακωχή» μέ τίς γερμανικές δυνάμεις.

Τήν ἴδια σχεδόν ἐποχή (Δεκ. 1944), ἐνῶ μαίνονταν στήν Ἀθήνα οἱ μάχες τῶν Δεκεμβριανῶν, ὁ Σιάντος παρέδωσε στόν Λευτέρη Ἀποστόλου μία πλούσια συλλογή ἐγγράφων τοῦ ΕΔΕΣ, ἀπό ἐκεῖνα πού εἶχαν κυριευθεῖ ἀπό τόν ΕΛΑΣ στή διάρκεια τῶν συγκρούσεων τοῦ Ὀκτωβρίου 1943. Μέ βάση αὐτά τά ὑλικά ὁ Ἀποστόλου θά ἔγραφε μία μπροσούρα «ἀποκαλυπτική γιά τόν Ζέρβα καί τήν ἑλληνόφωνη ἀντίδραση». Στό μεταξύ ὅμως ὁ πόλεμος τελείωσε, τό ΕΑΜ ἔχασε καί ἡ δουλειά τοῦ Ἀποστόλου παρέμεινε στό προσωπικό ἀρχεῖο του ἤ δημοσιεύθηκε ἀποσπασματικά στήν ἐφημερίδα *Ἐλεύθερη Ἑλλάδα* ἀνάμεσα στά 1945 καί 1947. Αὐτό τό ὑλικό, μέ τά παλαιά σχόλια τοῦ Λευτέρη Ἀποστόλου, συγκεντρώθηκε καί κυκλοφορεῖ τώρα ἀπό τίς ἐκδόσεις «Φιλίστωρ».

Ἀπό ἐκείνη τήν ἐποχή ὡς σήμερα οἱ γνώσεις μας γιά τόν Ναπολέοντα Ζέρβα καί τόν ΕΔΕΣ ἔχουν φυσικά πολλαπλασιαστεῖ. Ἡ ἔρευνα στά βρετανικά, ἰταλικά καί γερμανικά ἀρχεῖα ἔχει διαλευκάνει πολλές πτυχές σχετικά μέ τή συγκρότηση, τή λειτουργία καί τή δραστηριότητα τῆς ὀργάνωσης αὐτῆς ἐνῶ ἱκανός ἀριθμός δημοσιευμάτων –μαρτυρίες ἤ μελέτες– ἔχουν διευκρινήσει πολλά ζητήματα. Παρόλα αὐτά εἶναι πάντοτε καλοδεχούμενες οἱ πρόσθετες πληροφορίες, μέ τή μορφή εἰδικά ὑλικῶν «ἀπό τά μέσα», ἀρχειακῶν δηλαδή πηγῶν πού προέρχονται ἀπό τούς ἴδιους τούς μηχανισμούς τοῦ ΕΔΕΣ. Παραδόξως –καθώς ὁ ΕΔΕΣ ἀνήκει στό στρατόπεδο τῶν νικητῶν– τό ἀρχεῖο του δέν εἶναι σέ καλύτερη κατάσταση ἀπό τά ἀντίστοιχα τῶν ἀντιπάλων του. Γιά τήν ἀκρίβεια δέν ὑπάρχει ἐνιαῖο συγκροτημένο ἀρχεῖο πού νά διατρέχει μέ τρόπο ἀξιόπιστο τήν ἱστορία του. Ἀπό σπαράγματα δέ, ἄλλο τίποτα... Γιά τό λόγο αὐτό ἡ συγκέντρωση τῶν ὑλικῶν πού ἐπεξεργάστηκε ὁ Ἀποστόλου τά παλαιά ἐκεῖνα χρόνια εἶναι κάτι τό ἐξαιρετικά χρήσιμο καθώς προσθέτει –ἔστω καί μέ τόν ἔμμεσο τρόπο– νέες ψηφίδες σέ αὐτά πού ἤδη γνωρίζουμε.

Ὁ συνολικός ὄγκος τῶν ὑλικῶν πάνω στά ὁποῖα

βασίζεται ἡ δουλειά τοῦ Ἀποστόλου δέν μπορεῖ νά προσδιοριστεῖ μά ἀκρίβεια. Στήν πλειοψηφία τους τά ἔγγραφα χρονολογοῦνται ἀπό τόν Μάιο ὡς τίς ἀρχές Ὀκτωβρίου τοῦ 1943. Εἶναι μία εἰδική περίοδος καθώς ἡ βρετανική δραστηριότητα στήν Ἑλλάδα ἔχει αὐξηθεῖ ἐνόψει τῆς μεταφορᾶς τῶν στρατιωτικῶν ἐπιχειρήσεων στίς βόρειες ἀκτές τῆς Μεσογείου, ἐνῶ, ἀπόβαση στή Σικελία τόν Ἰούλιο δημιουργεῖ τήν αἴσθηση ὅτι τό τέλος τῆς ἰταλικῆς κατοχῆς εἶναι κοντά, ἀφήνοντας ὅλες τίς ἐκδοχές ἀνοικτές γιά τό μέλλον. Στήν Ἑλλάδα πολλοί θεωροῦν ὅτι πλησιάζει τό τέλος τοῦ πολέμου καί ὡς ἐκ τούτου προετοιμάζονται –μέ τόν ἕνα ἤ τόν ἄλλο τρόπο– γιά τήν μεταπολεμική ἐποχή. Στό πλαίσιο αὐτό ὁ ΕΔΕΣ ἀποκτοῦσε ἰδιαίτερο βάρος καί σημασία καθώς ἦταν οὐσιαστικά τό μόνο ἀντίπαλο δέος γιά τό ΕΑΜ στόν ΕΛΑΣ στήν κατεχόμενη Ἑλλάδα. Τά Τάγματα Ἀσφαλείας καί οἱ στρατιωτικές δυνατότητες τῶν κυ-

Ὁ Ναπολέων Ζέρβας

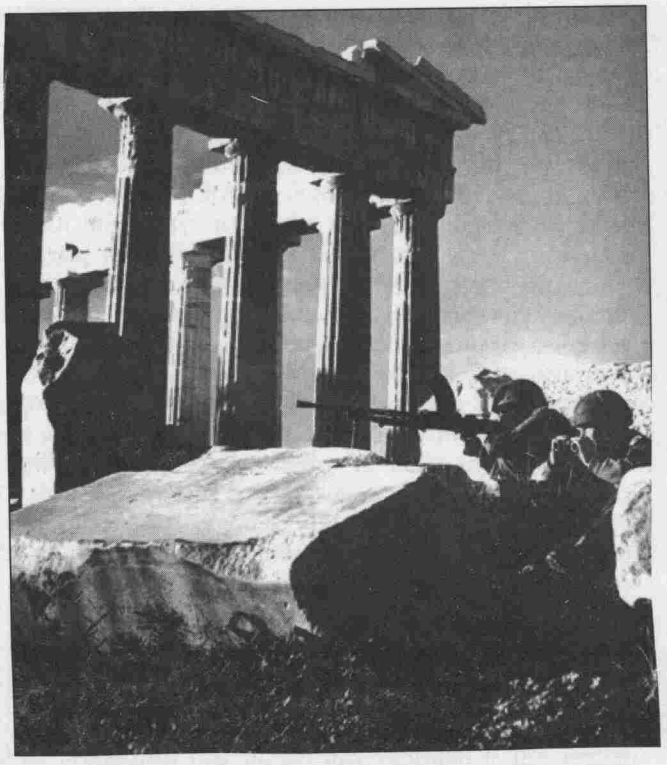
βερνήσεων τῆς Ἀθήνας θά ἐμφανίζονταν μερικούς μῆνες ἀργότερα.

Ὁ Ἀποστόλου, φυσικά, στά 1945 δέν ἔκανε «ἐπιστημονική ἔρευνα», πολιτική ἔκανε. Γιά τό λόγο αὐτό παραθέτει τά κείμενα πού ἔχει στή διάθεσή του ἀποσπασματικά καί ἐπιλεκτικά, ἐπιζητώντας νά ἀναδείξει ὅλες τίς ἀρνητικές πλευρές τοῦ φαινομένου Ζέρβας καί ΕΔΕΣ. Διαρθρώνει, λοιπόν, τό ὑλικό του θεματικά, μέ βάση τίς κατηγορίες πού θέλει νά στηρίξει. Ὁ μισθοφορικός χαρακτήρας τοῦ ΕΔΕΣ, ἡ ἀπειθαρχία καί ἡ στρατιωτική ἀναποτελεσματικότητα τῶν μαχητῶν του, οἱ ἀτελείωτες ἔριδες πάνω στή διανομή τοῦ χρυσίου, ἡ διαφθορά καί ἡ κατάχρηση, ὁ φανφαρονισμός καί ἡ μανία τοῦ πραξικοπήματος, ἀποδεικνύονται, τό καθένα μέ τή σειρά του ἀπό ἀντίστοιχα ἔγγραφα. Ἀπό τήν ἄλλη ὅμως, τά τελευταῖα ὑπάρχουν καί παρατίθενται ἐνῶ, μέ ὅσα γνωρίζουμε ἀπό ἄλλες πηγές, δέν ὑπάρχει κανείς λόγος νά ἀμφισβητήσουμε τήν αὐθεντικότητά τους. Ὁ Ἀποστόλου δέν γνώριζε ἄλλα, χειρότερα (π.χ. γιά τόν τρόπο πού βγῆκε ὁ Ζέρβας στό βουνό).

Τό πρῶτο πού εἶχε ἐπισημάνει ὁ Ἀποστόλου ἦταν ἡ λειτουργία τοῦ ΕΔΕΣ ὡς μηχανισμοῦ διακίνησης σημαντικῶν χρηματικῶν ποσῶν. Δύσκολα θά διαφωνοῦσε κανείς μέ αὐτή τή διαπίστωση. Διαμέσου τῆς βρετανικῆς χρηματοδότησης τοῦ ΕΔΕΣ ὑπολογίζεται ὅτι εἰσῆλθαν στήν ἑλληνική οἰκονομία τῆς Κατοχῆς περισσότερες ἀπό 300.000 χρυσές λίρες χωρίς νά ὑπολογίζονται σέ αὐτό οἱ ἐνισχύσεις ἄλλης μορφῆς. Τό ποσό καθεαυτό καθιστοῦσε τόν ΕΔΕΣ σημαντική πύλη εἰσόδου χρυσοῦ στή χώρα καί ὡς ἐκ τούτου παράγοντα πού πρέπει νά συνυπολογιστεῖ σέ μία ἐνδεχόμενη οἰκονομική ἱστορία τῆς Κατοχῆς. Τά ἔγγραφα τῆς ὀργάνωσης πού παραθέτει ὁ Ἀποστόλου βοηθοῦν στό νά κατανοήσουμε τούς μηχανισμούς κατανομῆς αὐτῶν τῶν ποσῶν ἀλλά καί τίς παρενέργειες πού προκαλοῦσαν τόσο στή στενή γεωγραφική περιφέρεια ὅπου δραστηριοποιοῦνταν οἱ δυνάμεις τοῦ Ζέρβα ὅσο καί εὐρύτερα. Ἡ σταθερή ροή ποσοτήτων χρυσῶν λιρῶν πρός ἐπώνυμους ἀποδέκτες στήν Ἀθήνα, τό καλοκαίρι τοῦ 1943, ἀποτελεῖ μία ἔνδειξη γιά τίς λειτουργίες αὐτές. Ἡ αὔξηση τῶν –σέ χρυσό– τιμῶν τῶν ἀγροτικῶν προϊόντων καί τῶν ὑπηρεσιῶν, σέ βαθμό πού νά δυσκολεύεται νά παρακολουθήσει ἡ ἐπιμελητεία τοῦ ΕΛΑΣ, ἀποτελεῖ μία ἄλλη ἔνδειξη.

Ἐκεῖνο πού ἀσφαλῶς θά πρέπει νά συγκρατήσουμε, μέσα στόν ὠκεανό τῶν «μισθοδοτικῶν» καταλόγων ἦταν ὁ κοινωνικός καί πολιτικός ἀντίκτυπος τῆς οἰκονομικῆς λειτουργίας τοῦ ΕΔΕΣ. Λειτουργία πού ἐξασφάλιζε εἰσοδήματα στά στελέχη, στούς προμηθευτές καί σέ ὅσους παρεῖχαν ὑπηρεσίες στήν ὀργάνωση ἀλλά πού ταυτόχρονα δημιουργοῦσε ἀνισότητες καί γενική αἴσθηση ἀδικίας ὁλόγυρά του. Τό οἰκονομικό μοντέλο πού ἐπιλέχθηκε, σχεδόν ὑποχρεωτικό γιά μία ὀργάνωση πού δέν διέθετε τήν ἰσχυρή κοινωνική καί πολιτική βάση τοῦ ΕΑΜ, ὁδηγοῦσε σέ ἀσταθῆ σχήματα, ὑποχείρια σχεδόν τῶν ἐσωτερικῶν ἀντιθέσεων πού ξεσποῦσαν πάνω στόν ἄξονα τῆς διεκδίκησης «ἀμοιβῶν» καί «βοηθημάτων». Ἡ ἀστάθεια –πειθαρχική, πολιτική, ὀργανωτική– ἡ διαφθορά ἐπίσης, ἦταν ἀποτελέσματα τῆς βαθιᾶς παθογένειας τῶν θεμελίων.

Οἱ πολιτικές προοπτικές δεσμεύονταν ἐπίσης ἀπό αὐτή τήν οἰκονομική λειτουργία. Ἡ ἀγωνία τῶν στελεχῶν τοῦ ΕΔΕΣ γιά τήν ἐξασφάλιση τμήματος τῆς μεταπολεμικῆς ἐξουσίας –ἀγωνία πού προκαλεῖ καί τήν κατάχρηση, στά λόγια εὐτυχῶς τίς περισσότερες φορές, τῶν ἀπειλῶν, τῶν στρατιωτικῶν νόμων καί τῶν ἀντιποίνων (θά ἐκτελοῦνται τόσοι γιά κάθε σαμποτάζ κατά τοῦ ΕΔΕΣ)– ἐκπορευόταν ἀπό αὐτή τήν ἀστάθεια. Δέν ἦταν ἡ ὀργάνωση ἐκείνη πού θά μποροῦσε νά διασφαλίσει τά ὅσα τούς ἐξασφάλισε ἡ συμμετοχή τους σέ αὐτή. Μόνο ὁ κρατικός μηχανισμός, ὁ ὁποῖος θά ἔπρεπε νά καταληφθεῖ μέ τοπικό ἤ γενικό πραξικόπημα, θά μποροῦσε νά ἐξασφαλίσει τή συνέχεια τῆς ἐξουσίας τους καί τῶν προσοδοφόρων παραμέτρων της. Ἡ διά τῆς ἐπιδότησης ἀντίσταση εἶχε τελικά τόσο πολύπλοκες παρενέργειες πού, τελικά, πρέπει νά ἀπογοήτευσε ἀκόμα καί τούς δημιουργούς της, τούς Βρετανούς...

Δεκεμβριανά 1944

ΧΡΗΣΤΟΣ Ε. ΝΤΟΥΝΗΣ
«Ἐν καιρῷ πολέμου»

Τό Ἑλληνικό Ἐμπορικό Ναυτικό στή δίνη δύο παγκοσμίων πολέμων, ἐκδόσεις Τζέι & Τζέι Ἑλλάς

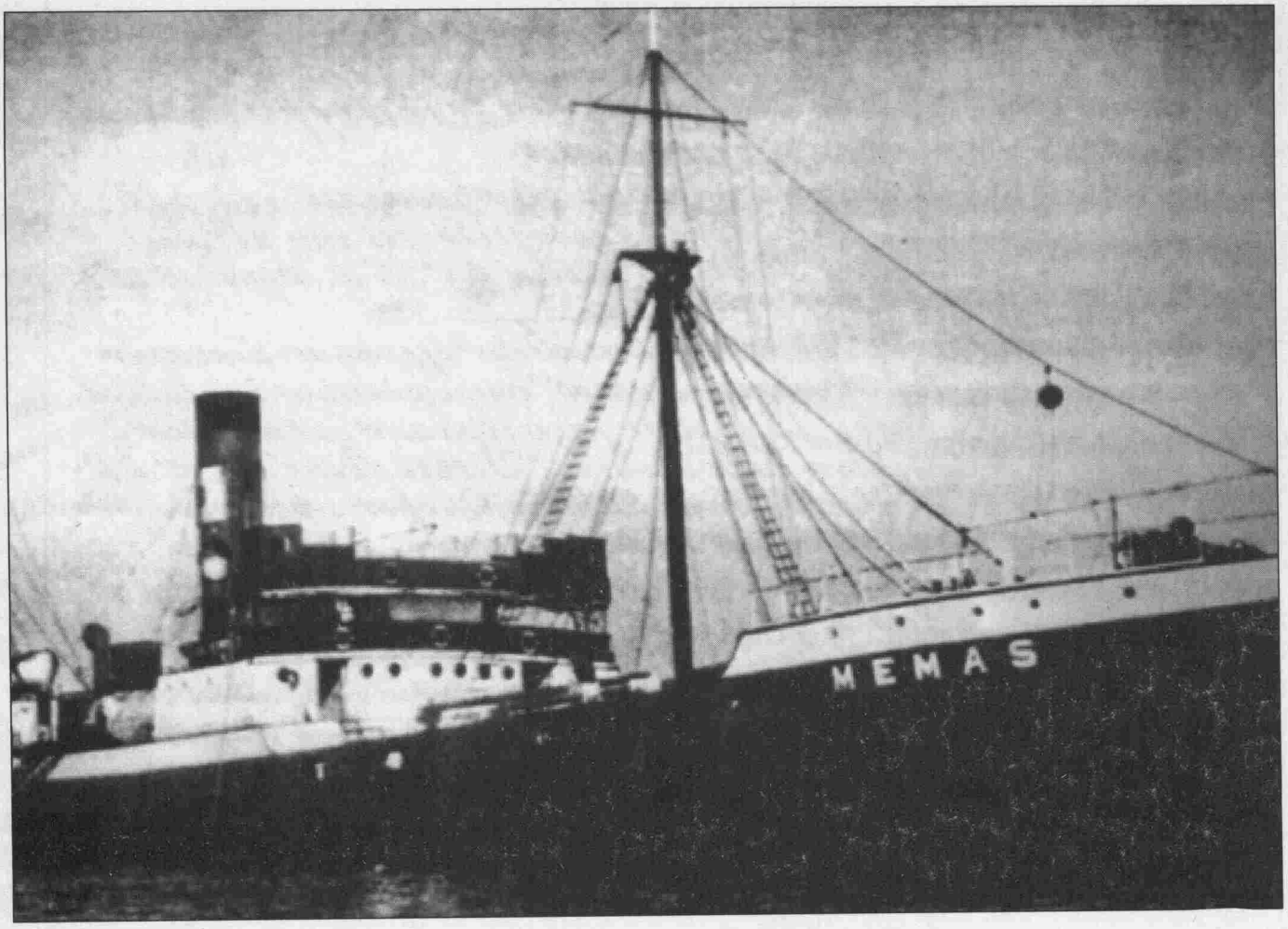
τῆς Κατερίνας Λαμπρινοῦ

Τό βιβλίο αὐτό δέν σκοπεύει νά δώσει μιά συνοπτική ἱστορία τῶν τεκταινόμενων στό χῶρο τῆς ἐμπορικῆς ναυτιλίας στά χρόνια τῶν δύο παγκόσμιων πολέμων, ὅπως μπορεῖ νά ὑποθέσει κανείς ἀπό τόν τίτλο, οὔτε φαντάζομαι γράφτηκε γιά νά θεωρηθεῖ βιβλίο ἱστορικό, ἄν καί μᾶς παρέχει στοιχεῖα πρός ἐπεξεργασία γιά τή συγγραφή ἱστορικῶν μελετῶν –αὐτή ἄλλωστε εἶναι ἡ ἀξία του. Ὁ συγγραφέας ἐπικεντρώνεται στήν περιγραφή τῆς ταυτότητας καί τῆς ἱστορίας τῶν πλοίων τοῦ ἐμπορικοῦ ναυτικοῦ πού χάθηκαν στούς ὠκεανούς τά χρόνια ἐκεῖνα. Πρόκειται δηλαδή γιά σύντομα «βιογραφικά» πλοίων –κάποια ἐκ τῶν ὁποίων πολύ ἐνδιαφέροντα– ἡ προσεκτική ἀνάγνωση τῶν ὁποίων δίνει χρήσιμα στοιχεῖα γιά ἕνα ἐλάχιστα μελετημένο θέμα. Τό ὑλικό προέρχεται ἀπό τή μελέτη ἀρχειακῶν πηγῶν –ἑλληνικῶν καί ξένων– σύμφωνα μέ τόν συγγραφέα οἱ ὁποῖες ὡστόσο δέν κατονομάζονται. Τό βιβλίο, λοιπόν, ὡς παράθεση ἀρχειακοῦ ὑλικοῦ μπορεῖ νά δώσει πλούσιες πληροφορίες γιά τήν ἀνασυγκρότηση μιᾶς ἐποχῆς, γιά τήν κατανόηση τῆς λογικῆς τῶν μηχανισμῶν τοῦ πολέμου πού ποτέ δέν ἦταν ἀποκλειστικά ἀναμέτρηση στρατῶν, ὅπως ἐπίσης καί τῆς μεταπολεμικῆς οἰκονομίας μιᾶς χώρας πού σέ μεγάλο βαθμό ἀνασυγκροτήθηκε χάρη στά ναυτικά ἐμβάσματα. Ὁ ἡρωισμός καί ἡ αὐτοθυσία, ὁ στρατηγικός σχεδιασμός καί ἡ διορατικότητα τῶν ἐμπολέμων δέν εἶναι οἱ μόνες παράμετροι σέ ἕναν πόλεμο. Περισσότερο ἐνδεχομένως ἀπό τίς «ἰδέες», ὁ πόλεμος ἀφορᾶ τήν «ὑλικότητα». Τούς ἀνθρώπους καί φυσικά τά τρόφιμα καί τά πολεμοφόδια *γιά* τούς ἀνθρώπους. Κατά συνέπεια καί τή μεταφορά τους παντοῦ, ὅπου ὑπάρχουν ἄνθρωποι, κάτι ἐξαιρετικά κομβικό (δέν εἶναι τυχαῖος ὁ προνομιακός βομβαρδισμός τῶν λιμανιῶν κατά τή διάρκεια πολεμικῶν συγκρούσεων), πού ὡστόσο ἐλάχιστα λαμβάνεται ὑπόψη ἄν καί οὐκ ὀλίγες φορές κρίνει τήν ἔκβαση τῶν πραγμάτων. Ἐδῶ βρίσκεται καί ἡ σημασία τοῦ ρόλου τοῦ ἐμπορικοῦ ναυτικοῦ.

Τό βιβλίο, λοιπόν, καταγράφει τήν ταυτότητα καί τή συνοπτική ἱστορία τῶν ἐμπορικῶν πλοίων πού χάθηκαν ἐκτός τῆς ἑλληνικῆς ἐπικράτειας κατά τή διάρκεια τῶν δύο πολέμων, δίνοντας ταυτόχρονα καί στοιχεῖα γιά τούς Βαλκανικούς, τήν περίοδο τοῦ Μεσοπολέμου καί τά μετά τό 1945 χρόνια. Τά πλοῖα αὐτά στή συντριπτική τους πλειοψηφία τορπιλίστηκαν ἀπό γερμανικά ὑποβρύχια, ἄλλα κατασχέθηκαν ἀπό ἀντιπάλους ὡς «λεία πολέμου» ἤ καταστράφηκαν ἀπό νάρκες πού μαζικά ποντίζονταν καί ἀποτελοῦσαν καί τήν αἰτία ἀπώλειας πλοίων καί μετά τή λήξη τῶν πολέμων (6 ἐμπορικά τήν περίοδο 1919-21 καί 4 τήν περίοδο 1947-50).

Ἐδῶ ἐπιβάλλεται νά γίνει μιά ἐπισήμανση. Στό συγκεκριμένο τόμο περιλαμβάνονται καί τά πλοῖα τά ὁποῖα βυθίστηκαν ἐξ' αἰτίας τῶν καιρικῶν συνθηκῶν, ἐξ' αἰτίας συγκρούσεων, πυρκαγιῶν ἤ ἀγνώστων αἰτιῶν. Περιλαμβάνονται ἐπειδή χάθηκαν κατά τή διάρκεια τῶν πολέμων, ὄχι ὅμως ἐξ' αἰτίας αὐτῶν. Εἶναι χαρακτηριστικό, βέβαια, ὅτι τά πλοῖα αὐτά ἀφοροῦν μόνο τό 12-13% καί τό 14-15% τοῦ συνολικοῦ ἀριθμοῦ τῶν πλοίων πού χάθηκαν τά χρόνια τοῦ πρώτου καί τοῦ δεύτερου πολέμου ἀντιστοίχως.

Στίς 3-4 Αὐγούστου τοῦ 1914, ὅταν ἡ Γερμανία κήρυξε τόν πόλεμο ἐναντίον τῆς Ἀγγλίας, ἡ ἑλληνική ναυτιλία διέθετε 474 πλοῖα καί 884 πετρελαιοκίνητα ἱστιοφόρα καί κατεῖχε τήν 11η θέση διεθνῶς μέ πρώτη τήν Ἀγγλία. Μέχρι τό 1917 ἡ Ἑλλάδα κρατάει μιά μᾶλλον οὐδετερόφιλη στάση στόν πόλεμο ὁπότε θά συμπέραινε κανείς ὅτι δέν κινδύνευε ἄμεσα –ὅπως ἄς ποῦμε τό ἀγγλικό ἐμπορικό ναυτικό– καί θά μποροῦσε σχεδόν ἀνενόχλητο νά διεξάγει τή μεταφορά σιτηρῶν καί κάρβουνου. Ὡστόσο, ὅπως φαίνεται καί ἀπό τόν ἀριθμό τῶν πλοίων πού χάθηκαν, τό ἐμπορικό ναυτικό πλήρωσε ἀκριβά τό τίμημα τῆς οὐδετερότητας. Προκειμένου ἡ Ἑλλάδα νά διαλέξει στρατόπεδο δεχόταν τόσο ἔμμεσους ἐκβιασμούς ἀπό τήν πλευρά τῶν Ἄγγλων (μέ δυσχερεῖς ναυλώσεις, συνεχεῖς νηοψίες καί κατασχέσεις ἐμπορευμάτων) ὅσο καί ἄμεσους ἀπό τούς Γερμανούς οἱ ὁποῖοι εἶχαν προειδοποιήσει ὅτι τά ἐξοπλισμένα ἑλληνικά ἐμπορι-

Τό ἀτμόπλοιο ΜΕΜΑΣ τορπιλισθέν τό 1942 στ' ἀνοιχτά τῆς Χάιφας

κά πλοῖα θά θεωροῦνται ἀπό τά γερμανικά ὑποβρύχια πολεμικά πλοῖα καί θά τορπιλίζονταν.

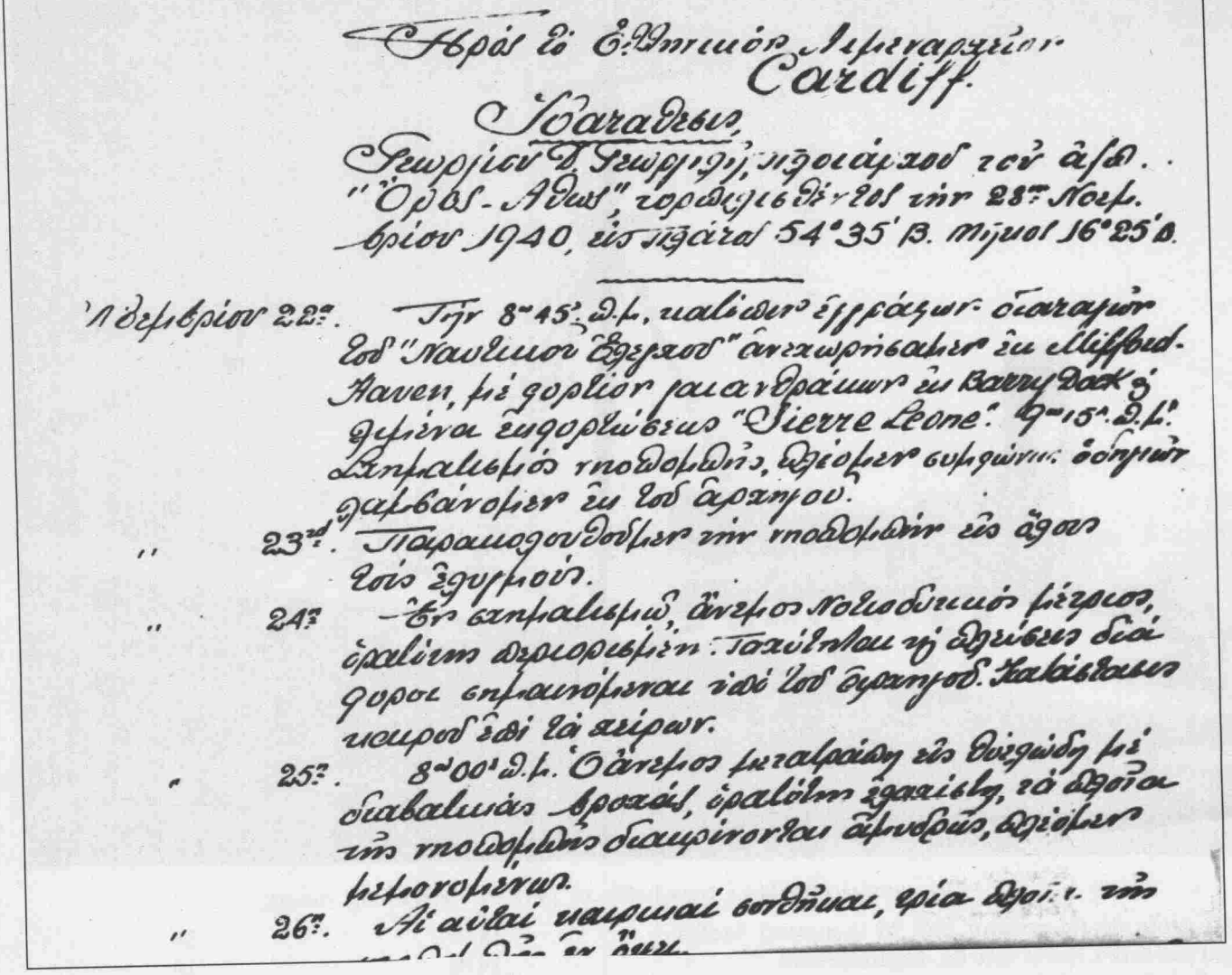
Ἡ ἔκβαση τοῦ 1ου μεγάλου Πολέμου δέν κρίθηκε ἀποκλειστικά στό πεδίο τῶν μαχῶν. Ἡ λιμοκτονία τῶν ἀντιπάλων ἀμάχων εἶναι ἡ μέθοδος στήν ὁποία κατέφυγαν καί οἱ δυό πλευρές. Πάρα πολλά κρίθηκαν στήν ἐν πλῷ καταστροφή τῶν μεταγωγῶν πλοίων, γι' αὐτό ἄλλωστε καί ὁ Χόμπσμπομ σημειώνει ὅτι τό ὑποβρύχιο ἦταν «τό μόνο τεχνολογικό ὅπλο πού εἶχε μεῖζον ἀποτέλεσμα στόν πόλεμο τοῦ 1914-18».[1] Χαρακτηριστικό εἶναι τό περιστατικό μέ τό ἐμπορικό «Χρυσόπολις» γιά παράδειγμα πού στήν πορεία του πρός ἀγγλικό λιμάνι φορτωμένο μέ 63.000.000 αὐγά δέχεται ἐπίθεση ἀπό αὐστριακό ὑποβρύχιο.

Ἀπολεσθέντα πλοῖα στούς ὠκεανούς κατά τόν 1ο παγκόσμιο πόλεμο (1914-1918)

1914	7
1915	18
1916	43
1917	89
1918	16
Σύνολο	173

Ἡ ἐμπλοκή μέρους τοῦ ἑλληνικοῦ ἐμπορικοῦ ναυτικοῦ στόν Ἱσπανικό Ἐμφύλιο (Ἰούλιος τοῦ 1936-Ἀπρίλιος τοῦ 1939) εἶναι μιά ἀκόμη παράμετρος πού διαφαίνεται μέσα ἀπό τήν παράθεση τῆς ἱστορίας τῶν ἀπολεσθέντων πλοίων τῆς περιόδου. Ἔτσι, 8 πλοῖα φαίνεται νά χάθηκαν στή εὐρύτερη θαλάσσια περιοχή τῆς Ἰβηρικῆς χερσονήσου, εἴτε ἐξ' αἰτίας ναρκῶν καί κανονιοβολισμῶν εἴτε ἐξ' αἰτίας κατασχέσεων ἀπό τούς ἐμπολέμους, ὅπως π.χ. τό ἀτμόπλοιο «Ἑλληνικό Βουνό» τό ὁποῖο καταλήφθηκε ἀπό καταδρομικό τῶν ἐθνικιστῶν τοῦ Φράνκο καί κατασχέθηκε. Βέβαια μέσα ἀπό τά στοιχεῖα πού δίνονται μό-

1. Hobsbawm E. (1999), *Ἡ Ἐποχή τῶν Ἄκρων. Ὁ Σύντομος Εἰκοστός Αἰώνας 1914-1991*, ἐκδ. Θεμέλιο, σ. 46.

Ἔκθεση πλοιάρχου τοῦ τορπιλισθέντος MAOUNT ΑΘΩΣ, 1940

νο ἔμμεσα μπορεῖ νά συμπεράνει κανείς ὅτι τά συγκεκριμένα πλοῖα βρίσκονται στή γύρω περιοχή μέ ἀπώτερο στόχο τόν ἀνεφοδιασμό τῶν στρατῶν.

Ὁ βομβαρδισμός τοῦ λιμανιοῦ τῆς Γδύνιας τήν 1-9-1939, ὅταν τά γερμανικά στρατεύματα εἰσέβαλαν στά πολωνικά ἐδάφη καί ἡ ἔναρξη τοῦ 2ου παγκοσμίου πολέμου βρῆκε ἐκεῖ καί τό ἐμπορικό «Ἰωάννης Καρρᾶς». Τό πλοίο ἦταν ἕνα ἐξ αὐτῶν πού βυθίστηκαν σκόπιμα προκειμένου νά φράξουν τήν εἴσοδο τοῦ λιμανιοῦ, ὥστε νά μήν εἰσέλθουν οἱ Γερμανοί. Παρόμοια τύχη εἶχαν καί τά ἐμπορικά «Ἀγ. Σπυρίδων» καί «Γεώργιος Π.» κατά τή διάρκεια τῆς Συμμαχικῆς ἀπόβασης στήν Νορμανδία (Ἰούνιος τοῦ 1944), τά ὁποῖα αὐτοβυθίστηκαν προκειμένου νά λειτουργήσουν ὡς κυματοθραῦστες καί νά διευκολυνθεῖ ἔτσι ἡ προσγιάλωση τῶν ἀποβατικῶν.

Μέχρι τήν ἐμπλοκή τῆς Ἑλλάδας στόν πόλεμο, τά ἑλληνικά πλοῖα δέν ἀντιμετωπίζονταν στίς διεθνεῖς θάλασσες ὡς οὐδέτερα. Ἀπό τό 1939 καί μέχρι τόν Ὀκτώβριο τοῦ 1940, ὁπότε καί ἡ Ἑλλάδα ἐνεπλάκη στόν πόλεμο, σχεδόν 100 πλοῖα χάθηκαν στούς ὠκεανούς. Τό γεγονός ὅτι πολλά ἀπό αὐτά ναυλώνονται ἀπό Ἄγγλους, καί ἐνδεχομένως ἡ ἀνάμειξη τῆς Μ. Βρετανίας στά ἐσωτερικά τῆς Ἑλλάδας ἔχει ὡς ἄμεση συνέπεια τήν ἄτυπη ἄρση τῆς οὐδετερότητας ἀπέναντί της. Εἶναι χαρακτηριστικό, μάλιστα, ἕνα περιστατικό πού λαμβάνει χώρα κατά τόν τορπιλισμό τοῦ ἐμπορικοῦ «Ἄρης» ἀπό γερμανικό ὑποβρύχιο γιά τόν τρόπο πού ἀντιμετωπίζονταν οἱ Ἕλληνες. Ὁ κυβερνήτης τοῦ ὑποβρυχίου στίς διαμαρτυρίες τοῦ πλοιάρχου τοῦ «Ἄρη» καί στήν ἐπίκληση τῆς οὐδετερότητας, ἀπαντᾶ: «You neutrals are making the war

in helping the Jews in Britain like Hore Belisha, Churchill and a few more Jews in Paris».

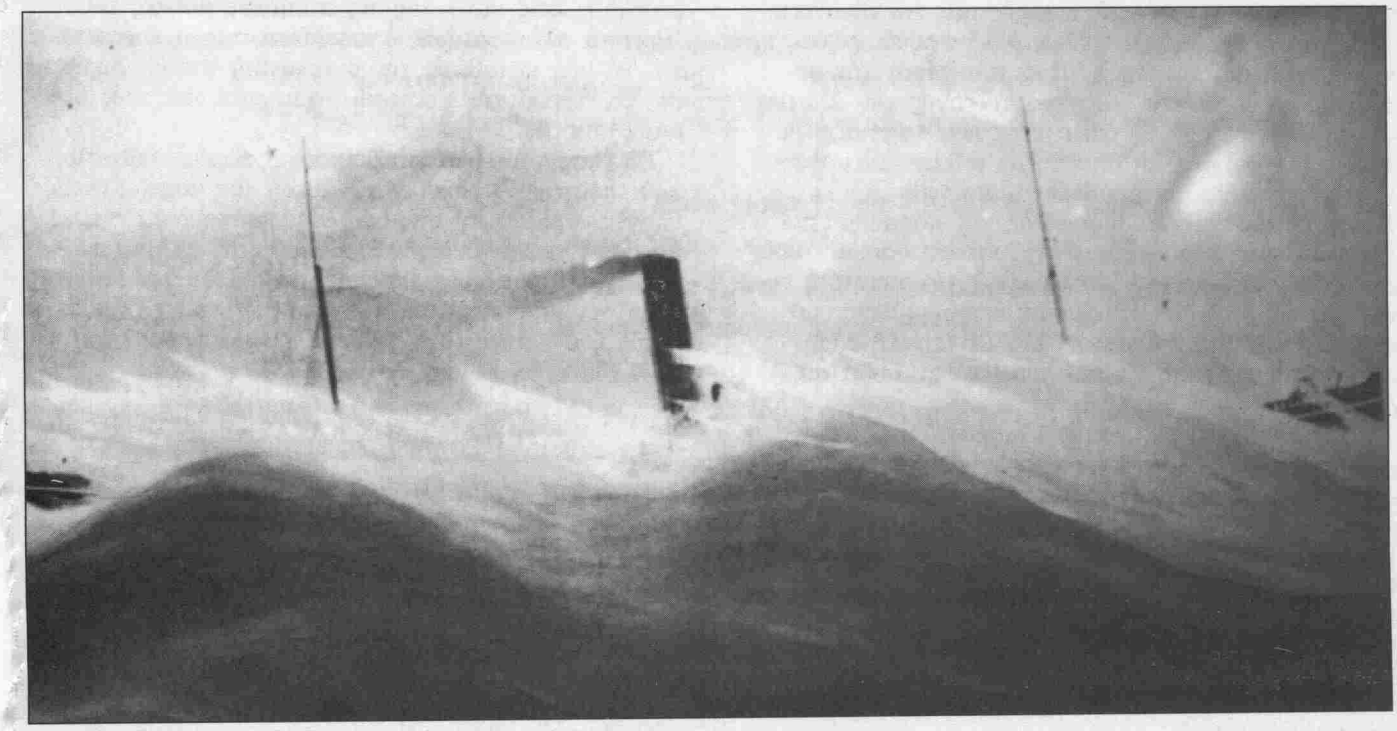
Ἀπολεσθέντα πλοῖα στούς ὠκεανούς κατά τόν 2ο παγκόσμιο πόλεμο (1939-1945)

1939	21
1940	95
1941	72
1942	65
1943	25
1944	14
1945	5
Σύνολο	297

Ἡ ἱστορία τῶν πλοίων, ὅμως, δέν μπορεῖ παρά νά εἶναι καί ἡ ἱστορία τῶν ναυτικῶν πού ἐπιβαίνουν σέ αὐτά. Ὡστόσο, ἀκριβῆ στοιχεῖα γιά τόν ἀριθμό τῶν ναυτικῶν πού ἔχασαν τή ζωή τους κατά τή διάρκεια τῶν δύο παγκοσμίων πολέμων, τουλάχιστον μέσα ἀπό τό βιβλίο δέν προκύπτουν, ἐφ' ὅσον τά συγκεκριμένα ἀρχεῖα δέν εἶναι πάντα ἐπαρκῶς ἐνημερωμένα ἤ τό σύνολο τῶν στοιχείων δέν παρατίθεται, καί ἰδιαιτέρως σέ ὅ,τι ἀφορᾶ τόν Α΄ παγκόσμιο πόλεμο δέν εἶναι πάντα γνωστός ὁ ἀριθμός τῶν ναυτικῶν πού ἀποτελοῦσαν τό πλήρωμα. Ὁ συγγραφέας ὑπολογίζει ὅτι 2.314 Ἕλληνες καί 425 ἀλλοδαποί ναυτικοί συνολικά (ἐντός καί ἐκτός τῆς ἑλληνικῆς ἐπικράτειας) ἔχασαν τή ζωή τους κατά τή διάρκεια τοῦ Β΄ παγκοσμίου.

Στή συντριπτική τους πλειοψηφία οἱ ἐπιζῶντες τῶν τορπιλισμῶν ναυτικοί ἐπιβιβάζονταν σέ λέμβους καί ἔμεναν ἐκεῖ μέχρι νά περισυλλεχθοῦν ἀπό συμμαχικά πλοῖα. Ἐνίοτε μάλιστα, τό πλήρωμα τῶν ὑποβρυχίων τούς ἔδιναν τρόφιμα καί νερό. Ἡ τύχη τῶν ναυτικῶν τοῦ «Πηλέα» ἦταν διαφορετική. Ὅταν τό Μάρτιο τοῦ 1944 τορπιλίστηκε ἀπό γερμανικό ὑποβρύχιο, τά 12 ἀπό τά 41 μέλη τοῦ πληρώματος πού ἔμειναν ζωντανά ἐπιβιβάστηκαν στίς σωσίβιες λέμβους προκειμένου νά σωθοῦν, τό ὑποβρύχιο ὅμως ἀναδύθηκε καί τό πλήρωμά του (μεταξύ αὐτῶν καί ὁ γιατρός τοῦ ὑποβρυχίου) ἄρχισαν νά πυροβολοῦν τούς ναυαγούς ἐν ψυχρῷ. Οἱ τρεῖς, πού κατάφεραν νά σωθοῦν, ἐπέζησαν πάνω σέ σχεδία γιά 39 μέρες μέχρι νά τούς περισυλλέξει παραπλέον πλοῖο.

Πέρα ὅμως ἀπό τά παραπάνω «ἀμιγῶς» πολεμικά τεκταινόμενα τό βιβλίο δίνει μιά πληθώρα ἀρχειακῶν πληροφοριῶν χρήσιμες γιά μελέτες πού σχετίζονται μέ τήν ἱστορία τοῦ ἐμπορικοῦ ναυτικοῦ, μέ τήν οἰκογενειοκρατία στήν ἐμπορική ναυτιλία, μέ τό ρόλο τῶν ἐφοπλιστῶν, μέ τήν πολιτική τοῦ ἑλληνικοῦ κράτους ἀπέναντι στό ἐμπορικό ναυτικό, μέ τή σχέση ναυτιλίας-οἰκονομίας ἤ μέ τήν πορεία τῆς οἰκονομίας μέσω τῆς πορείας τῆς ναυτιλίας, μέ τήν ἀνθρωπογεωγραφία τῶν ναυτικῶν κατά τήν χρονική αὐτή περίοδο. Ἡ περαιτέρω ἑρμηνεία καί ὀπτική εἶναι ὑπόθεση τοῦ ἑκάστοτε μελετητῆ.

Τό ἀπωλεσθέν ἀτμόπλοιο Λέανδρος

ΠΟΙΗΤΙΚΟ ΜΟΥΣΕΙΟ ΚΕΡΙΝΩΝ ΟΜΟΙΩΜΑΤΩΝ

Νάσος Βαγενᾶς, *Στέφανος*, ἐκδ. Κέδρος 2004

τοῦ Γιώργου Μπαλούρδου

Ὁ τίτλος τοῦ νέου βιβλίου τοῦ Νάσου Βαγενᾶ δέν ἀνακαλεῖ μόνο τίς ἀρχαῖες ποιητικές ἀναφορές του («Στέφανος» τοῦ Μελεάγρου, 1ος αἰώνας π.Χ.· «Στέφανος» τοῦ Φιλίππου τοῦ Θεσσαλονικέως, 1ος αἰώνας μ.Χ.) ἤ ἀνάλογες τιτλοφορούμενες ποιητικές συλλογές τῆς ἐποχῆς μας («Στέφανος» τοῦ Σίμωνος Μενάρδου, 1924), ἀλλά προσδιορίζει καθοριστικά καί τό περιεχόμενό του. Μετά τόν συγκρατημένο ἐλεγειακό τόνο τῆς συλλογῆς του *Σκοτεινές μπαλλάντες* (2001), ὁ Βαγενάς μᾶς ξαφνιάζει μέ τή νέα του συλλογή, ἡ ὁποία ἔχει μᾶλλον τά μορφικά στοιχεῖα ἑνός ποιητικοῦ θεατρικοῦ παιχνιδιοῦ. Ἕνα ποιητικό παιχνίδι παρωδίας καί παρασημαντικῆς ἀνωνυμίας μέσα σέ μιά ἀτμόσφαιρα σαρκαστικοῦ μυστηρίου. Ὁ Βαγενᾶς δανειζόμενος τήν ποιητική τυπολογία τοῦ ἀρχαίου ἐπιτυμβίου ἐπιγράμματος σμιλεύει, σατιρίζοντας αἰχμηρά ἀλλά μέ ἀρκετή δόση μελαγχολίας, τόν βίο καί τό ποιητικό πέρασμα σύγχρονων ὁμοτέχνων του.

Φωτογραφίζει ὑπαινικτικά, –ἀποκαθηλώνοντάς τους– τούς ποιητικούς χαρακτῆρες, χαρτογραφεῖ ματαιόδοξες συμπεριφορές καί ρηχούς ποιητικούς ἐστετισμούς, ὑπονομεύει ἐγωτικές ἰδιοφυΐες, καυτηριάζει ἀμφίβολες μεταμοντέρνες συμπεριφορές, ἰδιοτελεῖς προοδευτισμούς μέ ἔμφορτες προκαταλήψεις, σκιαγραφεῖ κανονάρχες τῆς ποίησης μέ παραναγνωστικές περγαμηνές, ἀλλά ταυτοχρόνως αὐτοσαρκάζεται, αὐτοπαρωδεῖται, καί αὐτοϋπονομεύεται καί ὁ ἴδιος, μέσα στή σύνολη σκηνοθετική παρωδία τοῦ ποιητικοῦ του παιχνιδιοῦ.

Στά τριάντα τέσσερα παιχνιώδη ἐπιγράμματά του ὁ Πάτροκλος Γιατρᾶς –συγκεφαλαιωτική προσωπίδα τοῦ Νάσου Βαγενᾶ– σποραδικά καί περιοδικά φανερώνεται ἀλλά καί συγκαλύπτεται κάτω ἀπό τίς ἐπώνυμες θεμελιακές θέσεις τοῦ Βαγενᾶ, καί τίς μεταμορφώνει στίς κατά καιρούς ποιητικές μάσκες του. Ἔρχεται πλέον νά μᾶς ἀποκαλύψει ἀπροσχημάτιστα καί νά μᾶς καταθέσει τήν ὀντολογική του θεώρηση σέ ὅ,τι ἀφορᾶ τήν ποιητική δημιουργία καί τούς δημιουργούς της.

Τό ὕφος του εἶναι χιουμοριστικό, θυμίζει βαρναλικούς ποιητικούς τόνους, ἡ διάθεσή του καρυωτακική, ὑπόγεια ἀρδεύει τή συλλογή. Χρησιμοποιώντας λέξεις ποικίλων χρωματικῶν διαθλάσεων, πού ἠχητικά φωσφορίζουν μέσα στόν ἐπιγραμματικό λόγο καί προσδιορίζουν μέ ἐωσφορική πρόκληση τά ποιητικά προσωπεῖα, ὁ ποιητής ἀρχιτεκτονεῖ τό προσωπικό του Μουσεῖο κέρινων ὁμοιωμάτων:

ΑΓΓΕΛΟΣ ΚΑΖΑΖΗΣ

Τό μνῆμα –βαθυστόλιστο– εἶμαι τοῦ ἄφθαρτου
ἱερουργοῦ τῶν «Ἐφυμνίων τῆς Ἀβύσσου».
Τοῦ ἐκτός σχολῶν καί ὑπεράνω ἐποχῶν
ἀνατροπέα κάθε τεχνοτροπίας.
Ἔζησε εὐτυχής. Ὅμως ἐκεῖ κάτω
μονάχος περιφέρεται, βαρύς, γιατί οἱ νεκροί
ἀποστρέφονται τούς ἀθανάτους.

Ὁ Βαγενᾶς πλάθει μέ ἀφαιρετική πυκνότητα τό

κενοτάφιο ἐν ζωῇ ποιητῶν (χρησιμοποιώντας γι' αὐτούς πλασματικά ὀνόματα) καί τῶν νεκρῶν φιλοδοξιῶν τους. Μέσα ἀπό μιά πολλαπλότητα κριτικῶν ἑρμηνευτικῶν σημασιῶν. Ἡ ἐκφραστική του λιτότητα πρυτανεύει ὄχι ὡς ἔλλειψη, ἀλλά ὡς πληρότητα νοηματική καί καθοδηγητική τῆς σύνολης ποιητικῆς του δημιουργίας. Σκιαγραφεῖ τά ἀσηπτικά καί χαριτωμένα παγερά πρόσωπα οὐτιδανῶν μεγεθῶν, ἀνυποψίαστων παραδοσιοκρατῶν, σηματοδοτώντας τόσο τό ἄδηλο ἦθος τους ὅσο καί τό ὕψος τῆς πνευματικῆς τους «δημιουργίας». Ὁ παιχνιώδης χειρισμός τοῦ ποιητικοῦ ὑλικοῦ, ἡ προσαρμοστική σαρκαστικότητα τῶν λέξεων, τά δάνεια στοιχεῖα τῆς σάτιρας πού τροφοδοτοῦν τήν παρωδιακή τεχνική, ἀναδεικνύουν τήν ψευδαίσθηση τῆς ἐφήμερης ὑστεροφημίας τους, τήν ποιητική τους πτωχεία, τήν τυποποιημένη εὐρηματικότητα τῆς σκέψης ἐκείνων τῶν στιχοπλόκων, πού αὐτομυθοποιητικοί μηχανισμοί τούς ἀναγορεύουν σέ εἴδωλα:

ΤΡΥΦΩΝ ΔΕΪΜΕΖΗΣ

Ἐκεῖνον πού πλήθη ἀνθρώπων ἐπευφήμησαν
σέ αἴθουσες κλιματιζόμενες, ἤ κατά μόνας·
πού «ἐστιχούργησε μιά ὑπέργεια μουσική
μέ τίς οὐράνιες χορδές τῆς ἀνθρώπινης μοίρας»·
πού «ἀνελήφθη ἤδη ἐν ὑψίστοις» (Νεξερίτης),
τό κενοτάφιο τοῦτο μνημονεύει.

Ὁ λόγος τοῦ Βαγενᾶ εἶναι δυναστευτικά ρυθμικός. Ὑπάρχει ἕνας ἐσωτερικός ρυθμός πού δομεῖ τά ποιήματα. Οἱ εἰκόνες του ἐντυπωσιακά ἀποκαλυπτικές μᾶς δηλώνουν τό εὖρος τῆς γνωστικῆς του ἐπάρκειας. Τά ποιητικά του προσωπεῖα λάμπουν μέσα στήν αἰνιγματική τους παρωνυμία, τά κουδουνιστά τους ὀνόματα προκαλοῦν θυμηδία καί χαρμολυπική διάθεση στόν ἀναγνώστη. Μιά ἀμφιθυμική πρόθεση ὅσον ἀφορᾶ τήν ποιητική δημιουργία μπολιάζει τόν ποιητικό λόγο. Ἡ σύζευξη τῆς παρωδιακῆς τεχνικῆς μέ τή σατιρική πρόθεση εἶναι ἁρμονικά δοσμένη.

Ὁ Πάτροκλος Γιατράς σκηνοθετώντας (ἀλλά καί ὑποδυόμενος) τό ποιητικό αὐτό παιχνίδι θεατρικῆς ὑφῆς, συνειδητοποιεῖ καί τή δική του ἀτομική ποιητική ματαιότητα. Ὁ Γιατράς γνωρίζει ὅτι ὁ πνευματικός δημιουργός δέν μπορεῖ παρά νά εἶναι ἕνας σχολιαστής τῆς ποιητικῆς ἱστορίας, ἕνας πρακτικογράφος, καί ὄχι ὁ θεμελιωτής καί συνδημιουργός τῶν ἱστορικῶν γεγονότων:

Ἐνθάδε ἐσάπη τό –ταλαίπωρο ἄλλωστε–
σῶμα τοῦ σκώπτη Πάτροκλου Γιατρᾶ
(τό πνεῦμα του διασώζεται, ὑποθέτω, σ' αὐτούς
τούς στίχους).
Ἔγραψε ἐπιτύμβια γιά ὁμοτέχνους
– συνθέσεις μιᾶς ὁρισμένης ἀναζήτησης.
Διαβάτη, θά ἔνιωσες, πιστεύω, ὅτι οἱ θλιβερές
σελίδες του, πού βρίσκονται ἀνοιχτές ἐμπρός σου,
δέν εἶναι χωρίς κάποια χρησιμότητα.

Γι' αὐτό καί συνήθως ὁ ὅποιος ποιητής ἀρέσκεται σέ ἀταβιστικές ἀναμνήσεις περασμένων θριάμβων καί ἀμφίβολων προσδοκιῶν. Ὁ Βαγενᾶς ἀφουγκράζεται τήν ἀπέλπιδα προσπάθεια ἀρκετῶν μοντέρνων ὁμοτέχνων του νά ἁρπαχτοῦν ἀπό τά ἐπιπλέοντα ναυάγια τοῦ ποιητικοῦ παρελθόντος γιά νά διασωθοῦν μέσα στόν ποιητικό χρόνο. Δέν τούς καταδικάζει, δέν τούς ἀπορρίπτει μέ σκληρό τρόπο, δέν σνομπάρει, ὡς ἐπαΐων, τούς φτωχούς συγγενεῖς, ὅπως θά ἔπραττε ὁ Ἐμμανουήλ Ροΐδης, ἀλλά τούς σαρκάζει, τούς παρωδεῖ, τούς ἀφήνει ἐκτεθειμένους στά ἴδια τους τά μάταια ὁράματα, σέ μιά συνομιλία νεκρῶν ποιητικῶν ψυχῶν. Ταυτοχρόνως ὅμως κατανοεῖ καί ὁ ἴδιος ὅτι ἡ μοίρα κοινή, ὅτι ἀνήκει καί ὁ ἴδιος σέ αὐτήν τήν κατηγορία τῆς φερέλπιδης αἰσιοδοξίας. Μόνο ἡ ἀτομική του στάση ἀλλάζει. Ἐκεῖνο πού τόν διαφοροποιεῖ εἶναι τό χιουμοριστικό του βλέμμα, ἡ παρωδιακή θεώρηση τῆς ποιητικῆς πραγματικότητας, πού φτάνει ὥς τήν αὐτοπαρωδία καί τόν αὐτοσαρκασμό.

Μπαίνοντας στόν Ἀχέροντα
βράχηκαν τά χειρόγραφα.
Μοῦ πῆραν τήν περούκα τά νερά.
Ἔμεινα δίχως λύρα.

Ὁ Βαγενᾶς δέν ἰχνομυθεῖ ἁπλῶς τά πρόσωπα, ἀλλά τά ὑποβάλλει σέ μιά ποιητική βιοψία.

Τά ἐπιτύμβιά του ἠχοῦν στόν ποιητικό χρόνο σάν σήματα ἑνός στιλπνοῦ δημιουργικοῦ μεγαλείου. Μιᾶς τέχνης πού μετατρέπεται σέ ζώσα ἱστορική πράξη μέσω τῆς τεχνικῆς τῆς λεπτῆς αὐτοαναφορᾶς καί ὑπονομεύει παραμυθιακά ὄχι τόσο τά πρόσωπα, ἔρμαια μιᾶς ἐφήμερης ψευδαίσθησης, ὅσο αὐτό καθεαυτό τό γεγονός τοῦ βιολογικοῦ μας θανάτου. Μέ τόν τρόπο αὐτό ἡ ἐφιαλτική του ὑπόμνηση μέσω τῆς γλώσσας ἐξαγνίζεται, μεταλλάσσεται ἡ φοβερή του μορφή. Ἡ ποιητική αὐτομεμψία τοῦ Βαγενᾶ αὐτονομεῖ τόν δημιουργό καί τίς ὅποιες ἀτομικές του ἀστοχίες, ἀπό τό δημιούργημά του.

Ἡ ποίηση-δημιουργία μένει μιά καθαρή σχεδία μέσα στόν χρόνο. Ὁ Βαγενᾶς μέ στρατευμένη ποιητική ἀξιοπρέπεια μᾶς ὑπενθυμίζει τήν ρήση τοῦ Κωνσταντίνου Καβάφη: *«Καί πάλι μές τήν Τέχνη ξεκουράζομαι ἀπό τήν δούλεψή της»*.

Καί ἴσως ὁ Πάτροκλος Γιατράς ὁλοκληρώνει καί συγκεφαλαιώνει τά ποιητικά του ταξίδια (μιά καί οἱ ποιητικοί του πειραματισμοί εἶναι τόσο εὔστοχοι) προσφέροντας τόν στέφανο τῆς μεταθανάτιας δόξας ὄχι στόν ὅποιο τεχνίτη καί τίς κρίσεις του, ἀλλά στήν ἴδια τήν τέχνη τῆς ποίησης.

ΑΝΤΙΝΟΜΙΕΣ ΤΗΣ «ΚΟΙΝΩΝΙΑΣ ΤΗΣ ΓΝΩΣΗΣ»

Κώστα Σταμάτη, *Ἡ ἀβέβαιη «κοινωνία τῆς γνώσης»*, ἐκδ. Σαββάλας, Ἀθήνα 2005

τοῦ Γιώργου Χάλαρη

Στό νέο βιβλίο τοῦ Κ. Σταμάτη διερευνᾶται σέ βάθος ὁ ὅρος «κοινωνία τῆς γνώσης», ὁ ὁποῖος εἶναι μέν διαδεδομένος, ἀλλά ἐλάχιστα γνωστός μέ ἐπιστημονικό καί κριτικό τρόπο. Ὁ συγγραφέας προβαίνει στήν ἐπιστημονική ἀνάλυση τῶν ὅρων κατανόησής του, προκειμένου ὁ ὅρος νά ἀπαλλαγεῖ ἀπό τήν ἰδεολογική του χρήση. Ὁ ἔλεγχος τοῦ ἰδεολογήματος αὐτοῦ ἀποτελεῖ ἀντικείμενο κριτικοῦ στοχασμοῦ τῆς σύγχρονης κοινωνίας στήν ὁποία καλεῖται νά ἀναπτυχθεῖ ἡ γνώση καί, περαιτέρω, δίνει τήν ἀφορμή νά ἀνασυγκροτηθοῦν οἱ σύγχρονοι ὅροι παραγωγῆς τῆς γνώσης, τῆς ἐργασίας καί τῆς κοινωνίας στό σύνολό της, μέ αἴτημα τήν ἀπελευθέρωσή τους.

Αἰχμή τῆς μελέτης εἶναι ἡ διερεύνηση τῆς ἐκπαιδευτικῆς διαδικασίας καί εἰδικά τῆς πανεπιστημιακῆς, ἡ ὁποία διενεργεῖται πλέον μέ ὅρους ἀγορᾶς. Ὁ ἐκ πρώτης ὄψεως οὐδέτερος ὅρος «ἀγορά», ὅπως ἐπισημαίνεται, ἔχει ὑποκαταστήσει τήν ἔννοια καπιταλισμός, ἀποδίδοντας συρρικνωμένα τίς κοινωνικές σχέσεις στό πλαίσιο ἑνός μηχανισμοῦ οἰκονομικῶν λειτουργιῶν, ἀνταλλαγῆς καί συναλλαγῆς.

Στό πρῶτο μέρος, δίδεται τό σύγχρονο ἱστορικό πλαίσιο τῆς ἐκπαίδευσης στίς συνθῆκες τοῦ νεοφιλελεύθερου καπιταλισμοῦ, πού χαρακτηρίζεται γιά τήν «παγκοσμιοποίηση» τῆς κίνησης κεφαλαίων. Αὐτή ἡ συμπεριφορά τοῦ κεφαλαίου διευκολύνεται ἀπό τήν ἀποδόμηση καί ἀπορρύθμιση τῶν ἐθνικῶν πολιτικῶν, συρρικνώνοντας στό ἐλάχιστο δυνατό τό κράτος δικαίου καί προνοίας, ἀλλά καί ἀπελευθερώνοντας κάθε μορφή ἀνταγωνισμοῦ, ἐντείνοντας κάθε μορφή ἀνισότητας. Στό νέο πλαίσιο «ἐκκαπιταλισμοῦ κάθε πτυχῆς τῆς κοινωνικῆς ζωῆς, τό σύνολο τοῦ ἰδιωτικοῦ καί δημόσιου βίου, τό σύνολο τῆς ὀργανικῆς καί ἀνόργανης ὕλης πάνω στόν πλανήτη, ἐκλαμβάνονται ὡς στοιχεῖα πρός ἐκμετάλλευση καί ὡς πιθανή μορφή κέρδους» (σελ. 18).

Στή διευρυμένη ἀναπαραγωγή τῶν καπιταλιστικῶν σχέσεων παραγωγῆς σέ παγκόσμια κλίμακα καί στή διαδικασία ἀξιοποίησης τοῦ κεφαλαίου, ἔχουν ὑπαχθεῖ ἡ γνώση καί οἱ νέες τεχνολογίες, ὑπαγορεύοντας καί τή μορφή τους. Στόν νεοκαπιταλιστικό κόσμο προβάλλονται ἄτομα, τά ὁποῖα ἐμφανίζονται μέ χαλαρούς δεσμούς, κινούμενα ἀπό τά ἐπιμέρους συμφέροντά τούς μέσω τῆς ἀγορᾶς. Παράλληλα, οἱ κοινωνικές ἐπιστῆμες ἔχουν ἐγκαταλείψει τή συγκρότηση μιᾶς συνολικῆς εἰκόνας τῆς κοινωνίας ὡς γνωσιολογικῶς ἀδύνατη, ἀντιεπιστημονική ἤ καί ὁλοκληρωτική.

Σέ γενικές γραμμές, στήν ἐπιστήμη παρουσιάζεται μία ἐπιταχυνόμενη παραγωγή νέων γνώσεων, πού θά πρέπει νά ὑπηρετοῦν παροντικές ἐπιμέρους ἀνάγκες τῆς ἀγορᾶς, παρουσιάζοντας τή γνώση ὡς κατασκευή, διαρκῶς καί κατά τό δοκοῦν μεταβαλλόμενη, ἀποκομμένη ἀπό τήν ἱστορία καί τίς κλασικές θεωρίες καί μέ ἐμφανή τήν ἔλλειψη ἐπικοινωνίας καί συνεννόησης μεταξύ τῶν ἐπιστημονικῶν πεδίων. Ἀπό τήν ἄλλη μεριά, βάλλεται καί ἡ ἴδια ἡ ὑπόσταση τῆς κοινωνίας, ἐφόσον κυριαρχεῖ τό ἐπιμέρους, ἰδιωτικό συμφέρον καί ἔχει γίνει δυσδιάκριτο τό οὐσιῶδες καί τό κοινό. Μέ τήν ἐξασθένιση μάλιστα τῶν κοινῶν συμφερόντων καί ἀξιῶν, παράλληλα μέ τή διεθνοποίηση τοῦ κεφαλαίου καί τή μείωση κεντρικῶν πολιτικῶν θεσμῶν, δέν εὐνοοῦνται παρά ἰδιωτικά συμβόλαια (contrat des riches) μέ ὅρους πού ὑπαγορεύει ἡ ἰσχύς τῶν ἐπιχειρήσεων.

Ἀπό αὐτήν τήν ἄποψη, ἔχει ἰδιαίτερη ἀξία ἡ μελέτη τοῦ Κ. Σταμάτη, διότι ἐπιχειρεῖ νά διαφωτίσει στό σύνολό του τόν μηχανισμό μέσα ἀπό τόν ὁποῖο καί γιά τόν ὁποῖο παράγεται ἡ γνώση, ἀντίθετα πρός τίς θεωρητικές τάσεις τῶν προηγούμενων δεκαετιῶν, πού ἀνέλυαν λεπτομέρειές του, ἀποδομοῦσαν ἀποσπασματικά ἤ καί μυστικοποιοῦσαν τήν παραγωγή τῆς γνώσης.

Ἀπό μεθοδολογική ἄποψη, ἡ μελέτη αὐτή ὑποδει-

κνύει ὅτι τά ἐργαλεῖα τῆς κοινωνικῆς κριτικῆς μποροῦν νά χρησιμεύσουν ὡς ὑλικά ἀνασυγκρότησης τοῦ κοινωνικοῦ καί στήν προοπτική μιᾶς νέας παγκοσμιότητας. Ὑπογραμμίζονται τά ὅρια τῶν δυνατοτήτων ἑνός ἐκσυγχρονισμένου, διεθνοῦς ἐμβέλειας κεϋνσιανισμοῦ, λαμβάνοντας ὑπόψη ὅτι θά ἀναπαρήγαγε τίς ἀντιφάσεις τοῦ καπιταλιστικοῦ συστήματος, μέ δεδομένο μάλιστα ὅτι ἡ κεϋνσιανή θεωρία καί πολιτική διατηρεῖ τήν ἀρχή τῆς κερδοφορίας τοῦ κεφαλαίου ὡς κινητήρια δύναμη τῆς οἰκονομίας. Γι' αὐτό καί ὁ συγγραφέας θεωρεῖ ὅτι στή σημερινή ἱστορική σύνθεση πραγμάτων αὐτό πού προέχει δέν εἶναι ἁπλῶς ἡ ἀναγέννηση τοῦ κεϋνσιανισμοῦ τοῦ κοινωνικοῦ κράτους, «ἀλλά ἡ δραστική μεταστοιχείωσή του στήν κατεύθυνση ἑνός δημοκρατικοῦ σοσιαλισμοῦ, σήμερα πιά σέ πλανητική κλίμακα» (σελ. 99).

Στό δεύτερο μέρος, συνοπτικά, τοποθετοῦνται οἱ φιλοσοφικοί ὅροι τῆς γνώσης, διερευνᾶται ἡ ἱστορική σύνδεση τῆς «κοινωνίας τῆς γνώσης» μέ τόν σύγχρονο καταμερισμό τῆς ἐργασίας καί ἐξηγεῖται πῶς ἡ πρόσδεση ἐπιστήμης-ἐπιχείρησης δέν ὑπηρετεῖ παρά τήν ἀνταγωνιστική οἰκονομία τῆς ἀγορᾶς, ἐξουδετερώνοντας τήν κριτική ἀλλά καί τήν ἐλεύθερη ἀνάπτυξη τῆς γνώσης.

Οἱ νέες τεχνολογίες ἔχουν ἐπιφέρει κοσμοϊστορικές μεταβολές στό πεδίο τῆς οἰκονομίας, μέ ἔμφαση στή διανοητική συνιστώσα τῆς ἐργασίας, καί στή διεθνοποίηση τῶν διαδικασιῶν της. Παρόλο ὅμως πού ἡ νέα διεθνοποιημένη κοινωνία βασίζεται σέ πολύ ἀποδοτικότερους τρόπους ἐκμετάλλευσης ὅλο καί περισσότερων πόρων καί ὄχι μόνο παραμένει ἀλλά βαθαίνει ὁ ταξικός χαρακτήρας της, ἡ ἔννοια τῆς κοινωνικῆς τάξης ἔχει μαραζώσει στή συνείδηση τῶν δρώντων, μαζί μέ τή συρρίκνωση ἀλλά καί τήν ἱκανότητα ἐλέγχου τῶν συλλογικῶν δραστηριοτήτων, ἐνῶ δίνεται ἡ ἐντύπωση ὅτι κυριαρχεῖ τό ἐξατομικευμένο ἄτομο.

Ἡ «κοινωνία τῆς γνώσης» δέν ἀνταποκρίνεται σέ ἕνα ἰδεῶδες ἐλεύθερης ἀνάπτυξης τῆς γνώσης καί πρόσβασης ὅλων σέ αὐτήν, ἀλλά «πρόκειται γιά τή χρήση τῆς γνώσης στήν ἐργασιακή διαδικασία ὡς ἄμεσα παραγωγική δύναμη, στίς συνθῆκες τοῦ ὕστερου, τεχνολογικά ὑπεραναπτυγμένου καπιταλισμοῦ» (σελ. 115). Στό πλαίσιο αὐτό, ἡ ἐκπαίδευση ἀπό δημόσιο ἀγαθό καί κοινωνικό δικαίωμα ἰδιωτικοποιεῖται καί ἔτσι εὐνοεῖται ἡ ἄνιση συμμετοχή στή γνώση, ἡ ὁποία μέ τή σειρά της κινεῖται ὡς πληροφορία, δηλαδή ὡς ἐμπόρευμα, πού ἐπίσης κατανέμεται ἄνισα. Ἐν ὀλίγοις, ἡ ὑπαγωγή τῆς γνώσης στήν κερδοφορία τοῦ κεφαλαίου, ἡ ἀξιοποίηση καί ἡ καπιταλιστική χρήση της χειραγωγεῖ τήν ἀνάπτυξή της, ἐνῶ εὐνοεῖ τήν ἀναπαραγωγή τῶν ἀντιφάσεων κεφαλαίου-ἐργασίας στό πεδίο της. Ἀπό αὐτήν τήν ἄποψη, τίθενται ζητήματα, ὅπως ἡ ἀλλοτρίωση τῆς ἐπιστημονικῆς ἐργασίας, ὁ φετιχισμός τῆς γνώσης ὡς ἐμπορεύματος ἀλλά καί ἡ ἀναζήτηση τῶν ὅρων ἀπελευθέρωσής της.

Ὅπως γίνεται φανερό, ἡ σύγχρονη ἀνάπτυξη τῆς γνώσης δέν βρίσκεται σέ συνέχεια, ἀλλά σέ ἀντίθεση πρός τά αἰτήματα τοῦ Διαφωτισμοῦ, ὅπως χαρακτηριστικά τονίζεται, τῆς ρουσσωικῆς ἀγωγῆς καί τῆς καντιανῆς κριτικῆς σκέψης. Ἡ μελέτη τοῦ Κ. Σταμάτη ἀξιοποιώντας τή νεωτερική παράδοση, τίς ἀρχές τῆς αὐτονομίας, τῆς δικαιοσύνης, τῆς εἰρηνικῆς συνύπαρξης, τοῦ σεβασμοῦ τοῦ περιβάλλοντος, μέσα ἀπό ἕναν ἀναστοχασμό πάνω στίς ἀντινομίες τῆς σύγχρονης κοινωνικῆς συγκρότησης προσανατολίζεται σέ ἕνα νέο Διαφωτισμό, ὅπως μπορεῖ νά διαφανεῖ.

Στή σύγχρονη «κοινωνία τῆς γνώσης», ὅμως, ἄν καί ἡ σπουδαιότητα τῆς γνώσης ἐγκωμιάζεται, καλεῖται νά προσαρμοστεῖ στό νεοφιλελεύθερο πρόγραμμα γιά λιγότερο κράτος, μειωμένες παροχές γιά τήν ἐκπαίδευση, καί προκειμένου νά ὑπηρετήσει τήν εὐέλικτη ἐργασία. Ἔτσι, οἱ μάζες τῶν ἐκπαιδευόμενων ἀναγκάζονται νά ἀρκοῦνται σέ περιορισμένες χρηστικές γνώσεις στό μικρότερο δυνατό χρόνο, γνώσεις μέ ἡμερομηνία λήξεως, πού πρέπει νά ἀνανεώνονται περιοδικά μέσα ἀπό προγράμματα ἐπανακατάρτισης ἐπιχειρησιακοῦ χαρακτήρα.

Ἡ πανεπιστημιακή ἐκπαίδευση, στήν ὁποία καταλήγει ἡ μελέτη, ἔχει ὑπαχθεῖ στίς ἀνάγκες τῆς ἀγορᾶς καί στούς κανόνες τοῦ ἀνταγωνισμοῦ, ὅπως πλέον ὑπογραμμίζεται μέ βάση τίς διακηρύξεις τῆς Μπολόνια καί τῆς Σαλαμάνκα. Ἡ σύνδεση αὐτή μέ τά ἐπιχειρησιακά συμφέροντα καί διαφέροντα ἀποδυναμώνει τόν δημόσιο χαρακτήρα τῆς ἐκπαίδευσης, ἐνῶ ἐπηρεάζει καί τόν χαρακτήρα τῆς γνώσης, ἡ ὁποία θά πρέπει νά εἶναι χρηστική, νά λειτουργεῖ σάν κατάλληλο κάθε φορά ἐργαλεῖο, ἐνῶ περιορίζει τήν ἐλευθερία τῆς ἔρευνας ἀλλά καί τήν ἰσορροπημένη ἀνάπτυξη ὅλων τῶν ἐπιστημονικῶν πεδίων, μέ ἐμφανή τόν περιορισμό τῶν Κοινωνικῶν Ἐπιστημῶν. Σέ γενικές γραμμές, εὐνοεῖται ἡ θετικιστική γνώση πού θά πρέπει νά ἀντιστοιχεῖ στά γεγονότα, χάνοντας τήν κριτική της διάσταση ἀλλά καί τήν οὐσιώδη δύναμη νά λύνει κρίσιμα προβλήματα πού ἀπαιτοῦν τήν κατανόηση ζητημάτων στό σύνολό τους. Ἐπιπλέον, περιορίζεται ἡ δυνατότητα ἄρθρωσης δημόσιου λόγου καί ἡ διαμόρφωση ὑπεύθυνων καί ἐνεργῶν πολιτῶν.

Συνοψίζοντας, ἡ μελέτη τοῦ Κ. Σταμάτη ἐξηγεῖ γιατί οἱ κοινωνίες τοῦ ὥριμου καπιταλισμοῦ δέν μποροῦν πράγματι νά εἶναι «κοινωνίες τῆς γνώσης» καί ἐπιχειρεῖ νά θέσει τούς ὅρους ἄρσης τῶν ἀλλοτριωτικῶν ὅρων παραγωγῆς τῆς γνώσης, τοποθετούμενη στήν προοπτική ἑνός νέου Διαφωτισμοῦ σέ διεθνή κλίμακα. Στό πρόγραμμα ἑνός νέου Διαφωτισμοῦ εἶχε ἐπανειλημμένα τοποθετηθεῖ ὁ Κ. Ψυχοπαίδης, στό ἔργο τοῦ ὁποίου ὑπάρχουν πολλές ἀναφορές σέ αὐτή τήν ἐξαιρετικά ἐμπεριστατωμένη βιβλιογραφικά μελέτη, πού συνδυάζει τήν ἔρευνα μέ τόν σύγχρονο κριτικό λόγο καί τίς ἀξίες τῆς δημοκρατίας.

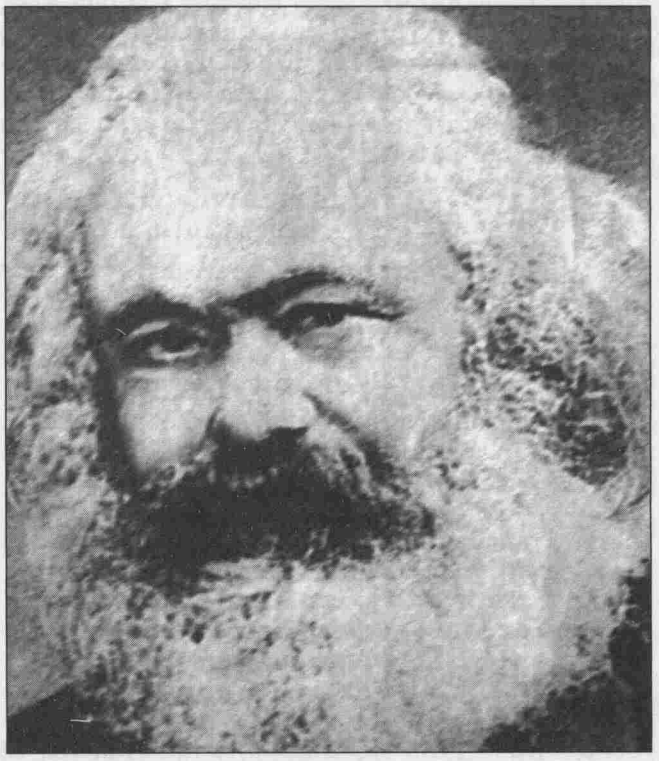
ΚΑΡΛ ΜΑΡΞ
«Θέσεις γιά τόν Φόυερμπαχ»
ΦΡ. ΕΝΓΚΕΛΣ
«Ὁ Λούντβιχ Φόυερμπαχ καί τό τέλος τῆς κλασικῆς γερμανικῆς φιλοσοφίας»

Πρόλογος, μετάφραση, σχόλια Γιῶργος Μπλάνας, ἐκδόσεις Ἐρατώ, 2005

τοῦ Θόδωρου Παρασκευόπουλου

Καλές μεταφράσεις ἔργων τῆς μαρξιστικῆς γραμματείας (κι ὄχι μόνον) εἶναι πάντοτε εὐπρόσδεκτες, ὅπως εὐπρόσδεκτος εἶναι καί ὁ σχολιασμός αὐτῶν τῶν ἔργων, ἐάν μάλιστα φέρνει νέες ἰδέες καί γνώσεις εἴτε πρωτότυπες εἴτε ἐκ μεταφορᾶς ἀπό ἀντίστοιχους σχολιασμούς σέ ἄλλες γλῶσσες. Ἔτσι, λοιπόν, τόν τόμο *Κάρλ Μάρξ, Θέσεις γιά τόν Φόυερμπαχ* τῶν ἐκδόσεων «Ἐρατώ» τόν εἶδα μέ καλό μάτι –εἶναι καί τό καλό γοῦστο τοῦ ἐκδότη πού σ' ἐπηρεάζει ἀμέσως.

Ὁ τόμος περιέχει, ἐκτός ἀπό τό μικρό κείμενο τῶν *Θέσεων*, τό δοκίμιο τοῦ Φρίντριχ Ἔνγκελς *Ὁ Λούντβιχ Φόυερμπαχ καί τό τέλος τῆς κλασικῆς γερμανικῆς φιλοσοφίας τοῦ ἔτους 1888*, εἰσαγωγή καί σχόλια τοῦ μεταφραστῆ, Γιώργου Μπλάνα, καί γιά τά δύο κείμενα. Οἱ *Θέσεις γιά τόν Φόυερμπαχ* ὑπάρχουν σέ δύο ἐκδοχές: μία ἡ πρωτότυπη τοῦ 1843-45, ἡ ὁποία δημοσιεύτηκε στή Μόσχα τό 1932, καί μία ἐκδοχή πού εἶχε δημοσιεύσει ὁ Ἔνγκελς, ἀλλάζοντας ἐπουσιωδῶς τό ἀρχικό κείμενο τό 1888. Ἀπό τήν εἰσαγωγή καί τά σχόλια αὐτῆς τῆς τελευταίας ἑλληνικῆς ἔκδοσης δέν μαθαίνουμε ποιά ἐκδοχή τῶν *Θέσεων* ἔχει μεταφράσει ὁ Γιῶργος Μπλάνας. Γενικά, ὁ σχολιασμός εἶναι προβληματικός. Γιά τά δύο κείμενα ὑπάρχει ὁ ἐκτεταμένος σχολιασμός τῆς γερμανικῆς ἔκδοσης (MEW, τόμοι 3 καί 21), τόν ὁποῖο ὁ Μπλάνας ἔχει τελείως παραβλέψει· ἀδίκως, διότι πρόκειται γιά ἐξαντλητικά καί χρήσιμα φιλολογικά σχόλια, μέ τά ὁποῖα ὑποχρεωτικά χρειάζεται νά ἀσχοληθεῖ κάθε ἑπόμενος σχολιαστής, τουλάχιστον δέν μπορεῖ νά κάνει σάν νά μήν ὑπάρχουν. Πάντως, ἄν δέν τά εἶχε περιφρονήσει, θά ἤξερε ποιό εἶναι τό ἀκριβές χωρίο τοῦ Χάινε στό ὁποῖο ἀναφέρεται ὁ Ἔνγκελς.

Κάρλ Μάρξ

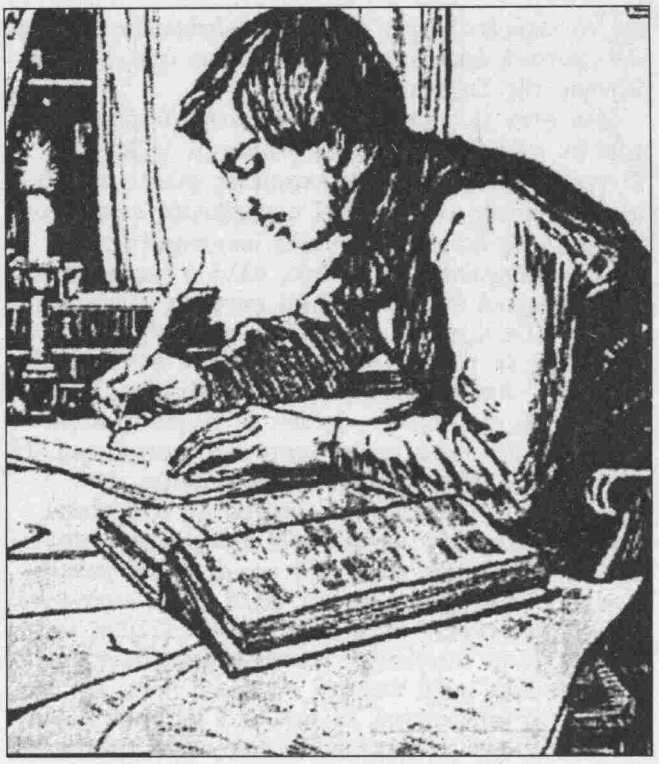
Γενικά ξενίζει στό βιβλίο ὅτι ὁ Γιῶργος Μπλάνας

σχολιάζει τά δύο κείμενα, χωρίς νά ἀναφερθεῖ στήν ὀγκώδη βιβλιογραφία, παρουσιάζει δικές του φιλοσοφικές ἀπόψεις ὡς ἑρμηνεῖες ὅρων πού χρησιμοποιοῦν ὁ Μάρξ καί ὁ Ἔνγκελς, ὅπως κάνει λ.χ. μέ τόν ὅρο Selbstentfremdung (αὐταποξένωση), τόν ὁποῖο ἀφενός μεταφράζει λάθος (γράφει «ἀποξένωση», ἐνῶ ὁ Μάρξ στήν τέταρτη *Θέση γιά τόν Φόυερμπαχ* μιλάει γιά τή *«θρησκευτική αὐταποξένωση»* τοῦ ἀνθρώπου), ἀφετέρου τόν σχολιάζει προβάλλοντας ὁλόκληρη τή ρομαντική καί οὐσιοκρατική θεωρία περί ἀποξένωσης, θεωρία μέ τήν ὁποία ἀκριβῶς στίς *Θέσεις* ὁ Μάρξ κόβει κάθε δεσμό. Σέ αὐτό τό ζήτημα, μεταξύ ἄλλων, ἀναφέρεται ὁ Ἔνγκελς, ὅταν στήν εἰσαγωγή τοῦ δοκιμίου γιά τόν Φόυερμπαχ γράφει πώς *«βαλθήκαμε»* («πήραμε τήν ἀπόφαση», μεταφράζει ὁ Μπλάνας τό daranmachen) *«νά ... κλείσουμε τούς λογαριασμούς μας μέ τήν προηγούμενη φιλοσοφική μας συνείδηση»*. Ἀλλά καί χωρίς αὐτό τό δεδομένο, ὁ Μάρξ δέν εἶχε ποτέ σχέση μέ φτηνούς ρομαντισμούς, ὅπως εἶναι ὁ χαρακτηρισμός τοῦ σημερινοῦ ἀνθρώπου ὡς «σκιᾶς ἀνθρώπου» σέ σύγκριση «μέ τόν μέσο ἀγρότη τοῦ Μεσαίωνα, σέ σχέση μέ τή δυνατότητά του νά μεταμορφώνει τόν ἴδιο του τόν ἑαυτό, νά ἐξελίσσεται πνευματικά» [ὁ ἀγρότης τοῦ Μεσαίωνα, κατά τόν Γ.Μ.].

Τό σημαντικότερο, ὡστόσο, ἐλάττωμα τῆς ἔκδοσης εἶναι ἡ μετάφραση τοῦ Γιώργου Μπλάνα: ἀνακριβής, αὐθαίρετη, διαστρεβλωτική. Τέτοια μομφή χρειάζεται τεκμηρίωση, κι ἔτσι θά περιοριστῶ σέ παραδείγματα.

Ἡ γνωστότερη ἀπό τίς *Θέσεις γιά τόν Φόυερμπαχ* εἶναι ὁπωσδήποτε ἡ ἐνδέκατη: *«Οἱ φιλόσοφοι ἔχουν ἁπλῶς ἑρμηνεύσει* [ὁ καθένας] *διαφορετικά τόν κόσμο, τό ζήτημα θά ἦταν νά τόν ἀλλάξουμε»*. Ὁ Μπλάνας μεταφράζει: «... ἔχουν ἐπιχειρήσει ...μόνο τήν ἑρμηνεία τοῦ κόσμου – ἡ πραγματική πρόκληση εἶναι ἡ μεταβολή του»· πέρα ἀπό τήν κακή σύνταξη, πουθενά ὁ Μάρξ δέν λέει ὅτι «ἔχουν ἐπιχειρήσει», ὁπόταν θά ἔπρεπε νά πεῖ ἄν ἐπιχείρησαν ἐπιτυχῶς ἤ ἀνεπιτυχῶς, νά ἑρμηνεύσουν. Οὔτε μιλάει γιά πρόκληση: «es kömmt drauf an», δέν σημαίνει καμιά πρόκληση, σημαίνει ἀνάγκη. Τέλος, τό οὐσιαστικό: «ἡ μεταβολή του» μέ τό ὁποῖο ὁ Μπλάνας ἀποδίδει τό «sie zu verändern», ἀφαιρεῖ τό νόημα τῆς μεταβολῆς ὡς ἀνθρώπινης πρακτικῆς, ἐπιτρέπει τήν ἑρμηνεία της ὡς φυσικῆς, τρόπον τινά, διαδικασίας.

«Κάθε κοινωνική ζωή εἶναι οὐσιαστικά πρακτική... Ὅλα τά μυστήρια πού ὠθοῦν τή θεωρία στό μυστικισμό, βρίσκουν τή λογική λύση τους στήν ἀνθρώπινη πράξη καί στήν ἔννόηση αὐτῆς τῆς πράξης», λέει ὁ Μάρξ στήν ὄγδοη Θέση, «Κάθε μυστήριο πού ... βρίσκει τή λογική του ἀναγωγή...» μεταφράζει ὁ Μπλάνας. *«...Τό ἀφηρημένο ἄτομο»*, γράφει ὁ Μάρξ στήν ἕβδομη Θέση, *«ἀνήκει σέ μιά ὁρισμένη μορφή κοινωνίας»*. Διαφωνεῖ ὁ Μπλάνας: «ἀνήκει», γράφει, «σέ μιά καθορισμένη *κοινωνική μορφή*». Ἡ διαφορά εἶναι ὅτι «κοινωνική μορφή» εἶναι μορφή κάποιου

πράγματος ἡ ὁποία ὁρίζεται κοινωνικά, ἐνῶ μέ «μορφή κοινωνίας» ὁ Μάρξ ἐννοεῖ διαφορετικές μορφές τῆς ἴδιας τῆς κοινωνίας. *«Ὁ Φόυερμπαχ»*, γράφει ὁ Μάρξ, *«διαλύει (löst auf) τή θρησκευτική οὐσία στήν ἀνθρώπινη οὐσία.»* Κατά τόν μεταφραστή αὐτό σημαίνει ὅτι ὁ Φόυερμπαχ «ἀνάγει τήν ἀνθρώπινη οὐσία...». Θέλει περισσότερο χῶρο γιά τήν ἔκθεση τῆς διαφορᾶς μεταξύ τῶν δύο καί τῆς σημασίας τοῦ ἐγελιανοῦ ὅρου τῆς «Auflösung», τῆς διάλυσης –ἄν τήν ἔχω καταλάβει καλά. Γιά τή μετάφραση ἀρκεῖ ὅτι, ἄν ὁ Μάρξ ἐννοοῦσε «ἀναγωγή» καί καλός χειριστής τῆς γλώσσας ἦταν καί φιλοσοφία ἤξερε ὥστε νά τό πεῖ ἔτσι.

Αὐτά, σταχυολογημένα ἀπό πλῆθος λαθῶν, ὅσον ἀφορᾶ τίς *Θέσεις γιά τόν Φόυερμπαχ*. Στό ἑπόμενο κείμενο, τό κείμενο τοῦ Ἔνγκελς γιά τόν Φόυερμπαχ, τά πράγματα εἶναι ἐξίσου ἄσχημα. Ἐκεῖ μαθαίνει ὁ ἀναγνώστης ὅτι ὑπῆρξε μιά ἐπιθεώρηση μέ τίτλο *Γερμανική Ἠχώ* ἡ ὁποία ἔπαιξε κάποιο ρόλο στή σύγκρουση τῶν νεοεγελιανῶν φιλοσόφων μέ τό πρωσικό κράτος. Ὁ γερμανικός τίτλος τοῦ ἐντύπου στό διάστημα 1838-1841 ἦταν *Hallische Jahrbücher für deutsche Wissenschaft und Kunst*. Τό ἐπίθετο hallisch, ἠχεῖ μέν σάν τό ρῆμα hallen πού σημαίνει «ἠχώ», ἀλλά δέν ἔχει καμία σχέση μέ αὐτό: ἀναφέρεται στήν πόλη Halle. Δέν εἶναι ἑπομένως ἡ *Γερμανική Ἠχώ*, ἀλλά *Τά χρονικά τῆς* (πόλης) *Halle γιά τή γερμανική ἐπιστήμη καί τήν τέχνη*. Κατόπιν, καθώς πλησίαζε ἡ ἀπαγόρευση, τό τοπωνύμιο ἀφαιρέθηκε

καί τό περιοδικό ἔγινε *Deutsche Jahrbücher*... μέχρι τήν ὁριστική ἀπαγόρευση τοῦ ἐντύπου ἀπό τήν κυβέρνηση τῆς Σαξονίας.

Ἤδη στήν εἰσαγωγή ὁ μεταφραστής ἀλλάζει τό κείμενο. «*Σέ ὅλες τίς λόγιες γλῶσσες*», γράφει ὁ Ἔνγκελς, «σέ ὅλες τίς ἀνεπτυγμένες φιλολογίες» θέλει ὁ Μπλάνας νά ἔχει βρεῖ ὁ μαρξισμός «ἐκπροσώπους», κι ἄς ἐννοεῖ ὁ Ἔνγκελς ὑποστηρικτές (Vertreter σημαίνει καί τά δύο, ἀλλά ὁ μαρξισμός δέν ἦταν ἐμπορική ἑταιρεία). «*Μιά σύντομη, συνεκτική ἔκθεση*» (Darlegung), τῆς σχέσης τῆς δικῆς του καί τοῦ Μάρξ μέ τόν ἐγελιανισμό, θεώρησε ἀναγκαία ὁ Ἔνγκελς, «ἀπολογισμός», γράφει ὁ Μπλάνας.

«*Στόν Χέγκελ, ὅμως*», γράφει ὁ Ἔνγκελς, «*ὅ,τι ὑφίσταται δέν εἶναι ὁπωσδήποτε καί πραγματικό. Ἡ ἰδιότητα τῆς πραγματικότητας προσιδιάζει, κατ' αὐτόν, μόνο σέ ὅ,τι εἶναι ταυτοχρόνως ἀναγκαῖο*». Καί παραθέτει τόν Χέγκελ: «*Ἡ πραγματικότητα ἀποδεικνύεται στήν ἀνάπτυξή της ὡς ἡ ἀναγκαιότητα*». Ὁ Μπλάνας μεταφράζει, ἀλλά χωρίς εἰσαγωγικά: «Ἡ πραγματικότητα, στήν πορεία ἐξέλιξής της, ἀποδεικνύεται ἀναγκαία». Καταλαβαίνει, ὅμως, ὅτι κάτι δέν πάει καλά καί στή σημείωση (σημ. 10) παραθέτει τό κείμενο τοῦ Χέγκελ, σάν νά εἶναι δικό του εὕρημα καί σέ κακή μετάφραση «ξεδιπλώνοντας τόν ἑαυτό της, ἀποδεικνύεται ἀναγκαία». Τό ἴδιο χωρίο τό ἔχει παραθέσει δύο σημειώσεις παραπάνω, νομίζοντας ὅτι ἀντιστοιχεῖ στό «*Ὅ,τι εἶναι ἀληθινό, εἶναι λογικό, καί ὅ,τι εἶναι λογικό εἶναι ἀληθινό*» ὁ Ἔνγκελς, γράφει ὁ Μπλάνας στή σημ. 8, ἔχει «ἐκλαϊκεύσει τόν Χέγκελ». Ὁ Ἔνγκελς πράγματι ἔχει παραφράσει λίγο τόν Χέγκελ, γιά ἄγνωστους λόγους, ἴσως παρατίθενται ἀπό μνήμης, ἀλλά τό χωρίο δέν εἶναι αὐτό πού νομίζει ὁ μεταφραστής. Στόν πρόλογό του *Grundlinien der Philosophie des Rechts oder Naturrecht und Staatswissenschaft im Grundrisse*, ὁ Χέγκελ γράφει: «*Ὅ,τι εἶναι λογικό, αὐτό εἶναι πραγματικό· καί ὅ,τι εἶναι πραγματικό, αὐτό εἶναι λογικό*». Ἡ διαφορά βρίσκεται στήν ἀντιστροφή καί στίς ἀντωνυμίες. Ὁ μεταφραστής θά τό εἶχε διαπιστώσει ἐάν δέν εἶχε περιφρονήσει τόν σχολιασμό τῆς γερμανικῆς ἔκδοσης.

Δέν ἔχει νόημα νά συνεχίσει κανείς, διότι βρισκόμαστε ἀκόμη στήν ἔκτη ἀπό τίς 96 σελίδες τῆς μετάφρασης τοῦ δοκιμίου τοῦ Ἔνγκελς, καί ὁ κατάλογος τῶν μέχρι τώρα λαθῶν δέν εἶναι κάν πλήρης, ὁπόταν ἡ ἀπαρίθμηση καί ἡ ἐξήγηση θά ἦταν πιό ἐκτεταμένη ἀπό τήν ἴδια τή μετάφραση. Ἀρκοῦν αὐτά γιά νά σχηματίσει γνώμη ὁ ἀναγνώστης.

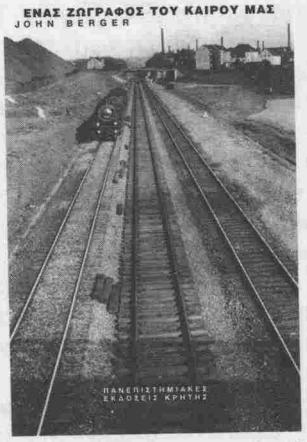
Οι σχέσεις τέχνης, λογοτεχνίας και πολιτικής στα κρίσιμα 200 χρόνια της ευρωπαϊκής ιστορίας που οδηγούν από την απόλυτη μοναρχία του Λουδοβίκου ΙΔ' στις αστικές επαναστάσεις, αποτελούν το αντικείμενο των μελετών που δημοσιεύονται εδώ.

Στο επίκεντρο όλων των προσεγγίσεων βρίσκεται το ζήτημα της ακτινοβολίας του Διαφωτισμού και της άσκησης κοινωνικής κριτικής μέσω της τέχνης.

20,5 × 27,5 cm, σελ. 250 Τιμή: 22 ευρώ

ΑΠΟ ΤΟΝ ΜΟΛΙΕΡΟ ΣΤΟΝ ΓΚΟΓΙΑ
ΝΙΚΟΣ ΧΑΤΖΗΝΙΚΟΛΑΟΥ

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΑΚΕΣ ΕΚΔΟΣΕΙΣ ΚΡΗΤΗΣ
Ίδρυμα Τεχνολογίας και Έρευνας
Μάνης 5, 106 81 Αθήνα, Τηλ.: 210 38 18 372, Fax: 210 330 1583

Ο διάσημος συγγραφέας και ιστορικός της τέχνης Τζων Μπέρτζερ έδωσε με αυτό το μυθιστόρημα το συγκλονιστικό πορτραίτο ενός στρατευμένου καλλιτέχνη που παλεύει ασταμάτητα με τον εαυτό του και τις αμφιβολίες του.

Η καθημερινότητα ενός πρόσφυγα καλλιτέχνη και οι αισθητικές και κοινωνικές απόψεις ενός ώριμου στοχαστή, συνθέτουν μια ιστορία γεμάτη προβληματισμούς οι οποίοι δεν έχουν χάσει την επικαιρότητά τους.

16 × 23,7 cm, σελ. 190 Τιμή: 16 ευρώ

ΕΝΑΣ ΖΩΓΡΑΦΟΣ ΤΟΥ ΚΑΙΡΟΥ ΜΑΣ
JOHN BERGER

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΑΚΕΣ ΕΚΔΟΣΕΙΣ ΚΡΗΤΗΣ
Ίδρυμα Τεχνολογίας και Έρευνας
Μάνης 5, 106 81 Αθήνα, Τηλ.: 210 38 18 372, Fax: 210 330 1583